

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

ISSN 1303-9369
e-ISSN 2687-6299

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt: 20 • Sayı: 40 • 2022/2 • Yılda iki defa yayımlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı Yazı İşleri Müdürü Salih Pulcu Editör Yunus Uğur

ISSN 2687-6299 e-ISSN 1303-9369

Yayın Kurulu

Şevket Kamil Akar, Yusuf Ziya Altıntaş, Nurullah Ardıç, Alim Arlı, Serhat Aslaner, Zahit Atçıl,
Hediyetullah Aydeniz, Ayşe Başaran, Yücel Bulut, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, Nicole Kançal- Ferrari,
Fatma Samime İnceoğlu, Özgür Kavak, Abdülhamit Kırmızı, Özgür Oral, Yunus Uğur, Ali Adem Yörük, Uğur Topal

Danışma Kurulu

Gabor Agoston, Engin Deniz Akarlı, Cemil Aydın, Evangelia Balta, Ali Birinci, Gökhan Çetinsaya,
İhsan Fazhoğu, Tevfik Güran, Nelly Hanna, Mehmet İpşirli, Cemal Kafadar, Mustafa Kara, Orlin Sabev,
Zan Tao, Hüseyin Yılmaz

Editör Yardımcısı: Uğur Topal

Türkçe - İngilizce Redaksiyon Ahmet Özer, Ayşe Başaran

İngilizce Dil Editörü Fatma Zehra Özyağlı

Adres Vefa Cad. No. 48 34134 Fatih İstanbul Tel 0212. 528 22 22 pbx Faks 0212. 513 32 20

e-mail talid@bisav.org.tr internet www.talid.org

Grafik Tasarım: Salih Pulcu Tasarım Uygulama: Sibel Yalçın

Baskı-Cilt Şenyıldız Matbaacılık Gümüşsuyu Cad. Işık San. Sit. No: 19/C 102 Topkapı/İstanbul

Sertifika No: 45097 Tel: 0212 483 47 91

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. MLA International Bibliography, Index Islamicus, EBSCO Publishing, Turkologischer Anzeiger ve ASOS Index gibi indekslerce taranmaktadır.

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur. Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlansın iade edilmez. Detaylı yayın bilgilendirmesi ve yazım kuralları için lütfen internet sitemize müracaat ediniz.

© Yayımlanan çalışmaların bütün hakları Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

DERLEME MAKALELERİ

Erken Modern Osmanlı Tarihyazını Çalışmalarında Yeni Yönelimler 281-296

Şaban Ağalar

İki Yeni Eser Münasebetiyle: Oryantalizm ve Milliyetçiliğin Kıskaçındaki Mısır Tarih Yazımını Yeniden Düşünmek 297-328

Fatma Zehra Beyaz

Bir Literatür İncelemesi: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Aşiretler İlişkisi 329-354

Tutku Akın

Türkiye'de Semt Çalışmaları Literatürü: İstanbul Bağlamında Bir Değerlendirme 355-400

Havva Yılmaz

Menzilnameler Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi 401-418

Özge Eda Kaya

Klasik Türk Edebiyatında Pend-nâme-i Attâr'a Yazılan Şerh ve Tercümelele İle Bu Eserler Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar 419-456

Sema Levent

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Herbert Spencer'in Görüşlerinin Türkiye'ye İntikaline İlişkin Bir Örnek: İbrahim Aşki'nin Terakki: Kanunu ve Sebebi Başlıklı Tercümesi 457-510

Çiğdem Özbay

REVIEW ARTICLES

New Trajectories in the Study of Early Modern Ottoman Historiography 281-296

Şaban Ağalar

On the Occasion of Two Recent Books: Rethinking Egyptian Historiography in the Grip of Orientalism and Nationalism 297-328

Fatma Zehra Beyaz

A Literature Review: The Relationship Between the Ottoman Empire and Tribes in the XIXth Century 329-354

Tutku Akın

Neighborhood Studies Literature in Turkey: An Evaluation in the Context of İstanbul 355-400

Havva Yılmaz

A Short Literature Review on Menzîlnâmes 401-418

Özge Eda Kaya

Commentaries and Translations Written on Pend-nâme-i Attar in Classical Turkish Literature and Related Scholarly Works 419-456

Sema Levent

RESEARCH ARTICLES

An Example Regarding the Transfer of Herbert Spencer's Views to Turkey: Translation of İbrahim Aşkî's Progress: Its Law and Cause 457-510

Çiğdem Özbay

New Trajectories in the Study of Early Modern Ottoman Historiography

Şaban Ağalar*

Abstract

Since the early 1980s, literature on early modern Ottoman historiography witnessed a significant expansion in tandem with the rising interest in narrative sources and archival documents. The research, especially during the last two decades, is characterized by the use of new sources and methodology, which in turn, enabled the examination of previously overlooked features and dynamics of early modern history writing. This review argues that the imprint of the new trajectories in the study of early modern Ottoman historiography is particularly manifest in two themes of research. First, the field has undergone a shift from an emphasis on the narrowly defined political function of history writing to the acknowledgment of the multiplicity of purposes, agents, and messages. Studies in the field of art history have particularly contributed to this transformation by expanding the repertoire of historiographical sources beyond textual materials and raising productive questions regarding the authorship and audience of official histories. Second, thought-provoking studies on seventeenth- and eighteenth-century historiography challenged the conventional categories of historian and historiographical work. Historiographers who were neither bureaucrats nor scholars integrated otherwise marginalized voices into the study of Ottoman historiography. Despite the promising developments in the field, there is still a lack of research on the theoretical dimensions and cross-cultural connections of early modern Ottoman history writing.

Keywords: historiography, history writing, early modern Ottoman Empire, Ottoman intellectual history

* Ph.D. Candidate, The University of Maryland, saban.agalar@gmail.com, Orcid: 0000-0002-3547-3874

Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı Çalışmalarında Yeni Yönelimler

Şaban Ağalar

Öz

Erken modern Osmanlı tarihyazımı literatürü, 1980'lerin başından itibaren arşiv belgelerinin yanı sıra, anlatı kaynaklarına yönelik artan ilginin sonucu dikkate değer bir genişlemeye tanık olmuştur. Özellikle son yirmi yılda, yeni kaynakların ve metodolojilerin kullanılmaya başlanmasıyla erken modern tarih yazımının daha önce gözden kaçan özelliklerinin ve dinamiklerinin incelenmesi mümkün hale gelmiştir. Bu değerlendirme yazısı, erken modern Osmanlı tarihyazımı araştırmalarındaki yeni yönelimlerin izlerinin özellikle iki araştırma temasında kendini gösterdiğini iddia etmektedir. İlk olarak; literatür, tarih yazımının dar bir biçimde tanımlanmış siyasi işlevine yapılan vurgudan, amaçların, failerin ve mesajların çokluğunun kabulüne doğru bir kayma geçirdi. Sanat tarihi alanındaki çalışmalar, tarihyazımı kaynakları repertuarını metinsel materyallerin ötesinde genişleterek ve eserlerin yazarları ve okuyucuları hakkında yeni sorular üreterek bu dönüşüme katkıda bulunmuştur. İkincisi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yazılmış tarih metinlerini ele alan son çalışmalar, geleneksel tarihçi ve tarih eseri kategorilerini yeniden düşünmemizi sağlamıştır. Ne bürokratik ne de ilmî hiyerarşinin bir parçası olan tarihçiler üzerine yapılan çalışmalarla, marjinalleştirilmiş sesler Osmanlı tarihyazımı incelemesine entegre edilmiştir. Alandaki umut verici gelişmelere rağmen erken modern Osmanlı tarih yazımının teorik boyutları ve kültürler arası bağlantıları hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Anahtar kelimeler: tarihyazımı, erken modern Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı entelektüel tarihi

Introduction

The dependence of modern historians on historical narratives written by Ottoman authors during the early modern period (c. 1450-1800) cuts across multiple subfields of Ottoman studies. Scholars of the social, political, or cultural history of the Ottoman Empire treated narrative sources as a major complement to archival documents to gain a better sense of the Ottoman past and its interpretation by early modern observers. Apart from the use of Ottoman historical works as sources on which the past is to be constructed, the very phenomenon of recording the past during the early modern period emerged as a separate field of inquiry. Modern historians of the Ottoman Empire interested in early modern historiography have discussed various aspects of these historical accounts including function, style, methodology, authorship, audience, and production. The post-1980s proved to be particularly productive for the study of early modern Ottoman history writing. Over the last four decades, academic literature on early modern historians and their works has flourished, including modern editions, translations, and analytical works.

Rather than presenting an exhaustive survey of the recent studies on Ottoman history writing, this review will be limited to some selected works that represent novel approaches to early modern Ottoman historiography. More specifically, I will focus on how distinct themes and methods, recently proposed in the study of historiography, offer to shift the focus of the scholarship away from the political function of history and challenge the established categories of historian and historiographical work. The first section of the article will explore the changing perspectives in explaining the historiographical explosion in the sixteenth century. I will then discuss recent studies, particularly in the field of art history, that present history writing in an arguably more sophisticated context than dynastic legitimation. Finally, I will attempt to demonstrate how several thought-provoking studies on the seventeenth and eighteenth centuries usefully investigated the margins of early modern historiography by focusing on authors' writings outside the scholarly or political establishment.

Explaining the Sixteenth-Century Historiographical Explosion

An early modern historiographical development that has appealed to modern scholars is the revival of historical writings in the sixteenth century, starting with the reign of Süleyman I (1520-1566). Historical expression was displayed in three major genres during this period: the histories of the house of Osman (*tevāriḥ*), universal histories, and literary works devoted to a ruler or an event.¹ While

1 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 2014, p. 239-40; Gabriel

universal histories, including Ottoman history, were written mostly in elegant Persian, the Turkish language dominated the other two genres (except for the Persian *gazavâtnâmes*).

The growing interest in recording the past during this period largely overlapped with the institutionalization of Ottoman administrative structures, which later came to be known as “classical institutions.” Against this background, modern historians frequently made connections between the transformation of Ottoman polity and the proliferation of historical accounts. Cornell Fleischer, in his seminal book *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, drawing from the life and works of the historian Mustafa Ali (d.1600), argues that the rapid bureaucratization and the emergence of a bureaucratic consciousness influenced the rise of historical writing during the sixteenth century.² Elsewhere, Fleischer underlines how history writing functioned as the primary means to promote Süleyman’s imperial persona as a universal ruler, a messianic figure, a lawgiver, and the defender of Sunni Islam.³ Starting with the last years of Süleyman I’s life, the newly emerging bureaucratic class engaged in the process of constructing a sense of nostalgia for the imagined glorification and justice of the Süleymanic years. Throughout the second half of the century, numerous historical works, including *nasîhatnâmes* (advice to sultans), contributed to this image of a “Golden Age” by ascribing a perfectly working systematic and meritocratic persona to the long rule of Süleyman. This explains why the period in question is particularly critical in terms of classicizing Süleyman’s reign; furthermore, this historiographical tendency has continued to dominate history writing until recently.

Along with the thematic studies discussing sixteenth-century historical writings across subfields of historical literature, many modern scholars of the early modern Ottoman Empire examined specific genres to understand the transformation of historiography during this period. In her pioneering study published in 1983, Christine Woodhead presents the Persian-style illustrated history books, *şehnâmes*, that proliferated in the second half of the sixteenth century as “a form of official historiography in the Ottoman Empire which predates that of the *vak’anüvîs* (court chronicler).”⁴ According to Woodhead, while the adulation of the sultan’s

Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley, CA: University of California Press, 2003, p. 38–39.

2 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, p. 243.

3 Cornell Fleischer, “The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman,” In *Soliman Le Magnifique et Son Temps: Actes Du Colloque de Paris*, Gilles Veinstein (ed.), Paris: Ecole du Louvre, 1992, p. 159–77.

4 Christine Woodhead, “An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnâmeçi in the Ottoman Empire, c. 1555-1605,” *Wiener Zeitschrift Für die Kunde Des Morgenlandes*, 1983, no. 75, p. 73–74. For another early study on the official history writing see, Bekir Kütükoğlu, “Vekayi’nüvis,” In *Vekayi’nüvis: Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, p.103–38.

personality and deeds remained a major theme in illuminated history books, their authors were rather creative in constructing distinct images for each sultan. For example, contrary to Selim I or Süleyman I's depiction as a warrior sultan leading the army into battle, Murad III (1574-95), who was considered a sedentary sultan, was predominantly portrayed in his court. Drawing on salary records, Woodhead finds no reason to question the official character of the *şehnâmes*, position, which was occupied by five permanent and salaried historians appointed by sultanic decrees for half a century.⁵ According to Woodhead the official appointment of the historians directly by the sultan ensured their role in promoting a prestigious image of the sultan.⁶ Similarly, Fleischer describes the role of the *şehnâmecî* as that of a producer creating "elegant dynastic propaganda."⁷ According to Fleischer, this imperial project of monopolizing historical expression was effectively resisted by a recently created bureaucratic elite who envisioned Süleyman's reign as depersonalized and orderly administration rather than a messianic utopia.⁸

In a comparative study published in 2007, Baki Tezcan investigates the rise of court historiography in the late sixteenth and eighteenth centuries. According to Tezcan, early modern state-making and the historiographical transformations can be understood within the context of the struggle between "absolutists" and "legalist" camps in imperial politics.⁹ He interprets the limited circulation and the prominence of the court histories in the second half of the sixteenth century "as signs of a royal failure to dictate a certain understanding of Ottoman history to the intellectual elite." This stands in contrast to the eighteenth century when the official narratives eventually monopolized historiographical expression.¹⁰ Woodhead criticizes Tezcan's argument about the decline of the *şehnâme* genre as a failure of absolutism by arguing that "such an understanding of *şehnâmes* moves away from the literary perspective to stress the political."¹¹ Woodhead opposes Tezcan's argument regarding the "failure" of *şehnâmes* by attributing a significant political role to historical works with rather limited dissemination.¹² Woodhead's article is especially interesting for illustrating how the transformation of the scholarship after the 2000s can be seen even in the works written by the

5 Woodhead, "An Experiment in Official Historiography," p. 170.

6 Woodhead, "An Experiment in Official Historiography," p. 178.

7 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, p. 239.

8 Fleischer, "The Lawgiver as Messiah," p. 172.

9 Baki Tezcan, "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography," In *the Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Virginia H. Aksan and Daniel Goffman (eds.), Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007, p. 167-98.

10 Tezcan, "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography," p. 170.

11 Christine Woodhead, "Reading Ottoman 'Şehnâmes': Official Historiography in the Late Sixteenth Century," *Studia Islamica*, 2007, no. 104/105, p. 78.

12 Woodhead, "An Experiment in Official Historiography," p. 79.

same author twenty-four years apart. Contrary to her earlier work on *şehnâmes*, which has already been discussed, Woodhead highlights the non-dynastic dynamics of history writing.

Despite several disagreements, Woodhead, Fleischer, and Tezcan, in their works discussed earlier, seem to agree on the interpretation that court historiography was officially promoted as a means of dynastic propaganda. Indeed, the prominence given to the dynastic function of history writing represents the prevalent perspectives in the field up until the last several decades. For example, İnalçık's foundational article published in 1962 is dedicated to showing that the legitimacy concerns of the sultans, particularly Bayezid II, indicates the revival of general history writing in the fifteenth century.¹³ Moreover, Rhoads Murphey in his survey of early modern historiography, emphasizes the changing priorities of the sultans as the patrons of historical works, and suggests that history was a "vehicle for the sole use of and manipulation by the monarch" until the seventeenth century.¹⁴ Colin Imber similarly frames history writing as the primary instrument through which "Ottoman dynastic myths" and the idea of their commitment to *ghazwa* ideology were produced and disseminated in an attempt to legitimize the Ottoman claims of rulership, especially during the period between the early fifteenth and mid-sixteenth centuries.¹⁵

Moving Beyond Political Legitimation

Emine Fetvacı, an art historian, rejects the arguably simplistic yet widely assumed view that history books exclusively reflect the ideology of the ruler to whom it was presented.¹⁶ According to Fetvacı, the proliferation of court histories in the late sixteenth century was primarily connected to the political aspirations of the members of the Ottoman court. She argues that high-ranking bureaucrats, soldiers, and household servants promoted their ideas by creatively participating in historiographical production rather than simply eulogizing the sultan. In addition to showing the variety of agents involved in the production process, Fetvacı maintains that the readership of official histories was not only restricted to the few

13 Halil İnalçık, "The Rise of Ottoman Historiography," in *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis (ed.), London; New York: Oxford University Press, 1962.

14 Rhoads Murphey, "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth-Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603-1617)," In *Essays on Ottoman Historians and Historiography*, İstanbul: Eren, 2009, p. 280.

15 Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica*, 1987, no. 19, p. 7-27.

16 Emine Fetvacı, "The Office of Ottoman Court Historian," In *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, Robert G. Ousterhout (ed.), Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2007, vol. 1, p. 7-21; Emine Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2013.

members of the inner court.¹⁷ Instead, these books were also circulated among a wider group of elites who were not necessarily members of the ruling class. This amplified their role as a medium of transmitting political messages. Fetvacı, with a particular emphasis on the diversity of purposes, agents, and messages in writing and illustrating *şehnāmes*, suggests that the political function of official histories is far more complex than earlier modern historians have assumed. Her study implies that dynastic eulogy was the available language – rather than the ultimate purpose – for the patrons and creators of the *şehnāmes* to voice their visions about imperial politics. Based on archival evidence, Fetvacı questions the long-held assumptions about *şehnāmecis* and their work, such as their status as a salaried and “official” position. She convincingly points out the “ad-hoc nature of the projects” undertaken by *şehnāmecis*.¹⁸

The perspective of art historians on Ottoman historiography challenges defining historiographical material exclusively as a “text.” Emine Fetvacı and Serpil Bağcı’s studies that deal with the illustrations of *şehnāmes* demonstrate that the function of visual elements in historical texts is not simply to support the message provided in the text.¹⁹ Instead, visual elements often contain messages that are missing in the textual parts of the *şehnāmes* because “the text and its illustrations can (...) appear as independent entities to be read and interpreted in their own right.”²⁰ Bağcı indicates that the Ottoman painters who produced Ottomanized versions of the Persianate illustrations of historical texts played a critical role in the Ottoman adoption of the genre. Necipoğlu, based on his examination of the historical text with royal portraits, especially the books about human physiognomy, *şehnāmes*, and world histories from the late sixteenth century, argues that the Ottoman painters, who can be treated as historiographers, were mainly concerned with presenting dynastic continuity and longevity as opposed to Safavid and Mughal painters who gave primacy to the lineage.²¹ Necipoğlu’s work, along with Bağcı and Fetvacı’s later studies on the royal images, showcase how visual materials can help historians discover the often-neglected aspects of historiographical transformation during the early modern period.²²

17 Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court*, p. 25–58.

18 Fetvacı, “The Office of Ottoman Court Historian,” p. 10–14.

19 Fetvacı, “The Office of Ottoman Court Historian”; Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court*; Serpil Bağcı, “From Translated Word to Translated Image: The Illustrated *Şehnāme*-i *Türki* Copies,” *Muqarnas*, 2000, no. 17, p. 162–76.

20 Bağcı, “From Translated Word to Translated Image,” p. 164.

21 Gülru Necipoğlu, “The Serial Portraits of Ottoman Sultans in Comparative Perspective”, In *the Sultan’s Portrait: Picturing the House of Osman*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, p. 22–61.

22 Bağcı, “From Translated Word to Translated Image”; Emine Fetvacı, *The Album of the World Emperor: Cross-Cultural Collecting and the Art of Album-Making in Seventeenth-Century Istanbul*, Princeton University Press, 2020. For the earlier scholarship that is primarily

Apart from the works that provide an art history perspective to the study of Ottoman historiography, two monographs by Kaya Şahin and Erdem Çıpa represent the rising efforts to investigate the multifaceted dynamics of the sixteenth-century Ottoman historiography. Kaya Şahin in *Empire and Power in the Reign of Süleyman* presents the works of authors from different socio-cultural backgrounds in an attempt to promote distinct visions of imperial politics.²³ Drawing upon the historical works of Celalzāde Muştafā (d. 1567), the head of the Ottoman imperial chancery, Şahin's meticulous study offers an episode of interplay between empire building and historical writing, and in doing so, he also underlines the usefulness of examining the Ottoman political experience within the larger context of early modern Eurasia.²⁴ Despite this theoretical assertion, however, his discussion about the lives and the works of the Ottoman courtier remains confined to the Ottoman context throughout the book. Except for drawing rudimentary parallels among Ottoman, Safavid, Mughal, Habsburg, and English examples of early modern bureaucratization in the introductory chapter, the "Eurasian" context hardly contributes anything of substance to Şahin's work.

In another study that primarily associates history writing with the dynamics of broadly defined imperial politics, Erdem Çıpa examines the construction of Selim I (r. 1512-1520)'s image in Ottoman historical writing through the lens of *naşihatnāmes* and *selimnāmes*, which emerged towards the end of Selim's reign.²⁵ Çıpa, in the historiographical part of *The Making of Selim*, demonstrates that *selimnāme* literature, which has been largely interpreted as straightforward dynastic propaganda in favor of Selim, actually conveys composite messages about contemporary politics rather than only exploring the historical aspects of Selim's reign.²⁶ Furthermore, authors of *naşihatnāme* literature participated in debates about politics and the qualities of an ideal ruler by presenting Selim as an ideal sultan.²⁷ Driven by anti-*kul* sentiments, Çıpa indicates that they implicitly urged the sultans to be *kānūn*-conscious and meritocratic. Şahin and Çıpa's works ascribe greater agency to history writers; and when considered together,

interested in the artistic features of paintings see, Nurhan Atasoy and Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul: R. C. D. Cultural Institute, 1974.; Nurhan Atasoy, "Nakkaş Osman'ın Padişah Portreleri Albümü," *Türkiyemiz*, 1972, no. 6, p. 2-14.

23 Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, New York, NY: Cambridge University Press, 2013, p. 164-65.

24 Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman*, p. 6-12.

25 H. Erdem Çıpa, *The Making of Selim: Succession, Legitimacy, and Memory in the Early Modern Ottoman World*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2017. For an early, and largely descriptive, examination of the genre see, Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-Nāme Literature*, Berlin: K. Schwarz, 1985.

26 Çıpa, *The Making of Selim*, p. 145-50.

27 Çıpa, *The Making of Selim*, p. 176-209.

this approach fits well with the new directions in the study of sixteenth-century Ottoman historiography.

Either due to an overemphasis placed on the link between political legitimation and history writing, or of the once-widely held assumption that the Ottomans lacked theory or philosophy in general, modern researchers have paid little attention to the theoretical aspects of Ottoman historiography. Cornell Fleisher's seminal article *Royal Authority, Dynastic Cyclism, and "Ibn Khaldûnism" in Sixteenth-Century Ottoman Letters* published in 1983, stands out as an early study that addresses an underlying theoretical framework in Ottoman history writing. Contrary to the established view that the Ottomans were indebted to Ibn Khaldun's *Muqaddimah* for the framework of historical cyclism in their approach to political history, Fleisher makes the point that "it was accorded a warm reception by thinkers who found its ideas at once relevant and familiar."²⁸ It follows that the seventeenth-century Ottoman historians Kâtib Çelebi and Na'imâ, unlike their predecessors, explicitly responded to Ibn Khaldun's theory of history in their reflection on the perceived decline of Ottoman polity.²⁹ Fleisher maintains that, far from uncritically accepting Ibn Khaldun's deterministic formulation, the two historians reinterpreted the theory of the cycle by recognizing that the decline could be stopped with institutional reforms.³⁰

In recent years, Gottfried Hagen and Ethan L. Menchinger have been among the few historians to cultivate an interest in the philosophical/theoretical dimensions of Ottoman historical thought. In their brief but thoughtful article, Hagen and Menchinger offer an innovative classification of Ottoman historical writings based on the concepts of time that were adopted in their narratives: universal, communal, and personal time.³¹ They treat Kâtib Çelebi's *Taqwîm at-Tawârikh* as a turning point in Ottoman history since it allowed for "a unified chronology of historical events that broke down continuity but at the same time made the synchronicity of many parallel historical developments visible."³² Hagen and Menchinger's discussion, in the same article, about the conceptual framework of early modern Ottoman historiography provides insight into these often-overlooked dimensions of history writing. In an attempt to reveal Ottoman historians' theoretical take on the problem of "agency and morality" as a case study, they considered personalism, dynastic cyclism, exceptionalism, human agency, and

28 Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and" Ibn Khaldûnism" in *Sixteenth-Century Ottoman Letters*, *Journal of Asian and African Studies* 18, 1983, no. 3–4, p. 47.

29 Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and" Ibn Khaldûnism," p. 47–49.

30 Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and" Ibn Khaldûnism," p. 48.

31 Gottfried Hagen and Ethan L. Menchinger, "Ottoman Historical Thought," In *A Companion to Global Historical Thought*, Wiley Blackwell Companions to History, Prasenjit Duara, Viren Murthy, and Andrew Sartori (eds.), Chichester: Wiley, 2014, p. 94–96.

32 Hagen and Menchinger, "Ottoman Historical Thought," p. 94.

eschatology as the principal elements of the Ottoman conceptualization of the past.³³ Elsewhere, Menchinger discusses the eighteenth-century official chronicler and reformist Ahmed Vâsîf's philosophy of history.³⁴ He demonstrates that even the official histories that have been widely read as neutral descriptions of contemporary events manifest a complex philosophy of history that consists of particular assumptions of causality and human agency in the past.

Among the studies that contribute to the expansion of the field, beyond the formerly overlooked features and dynamics, are those that blur the conventional boundaries between the disciplines of history and literature by framing historiography primarily as a literary genre. Piterberg and Tezcan's studies discussed so far have already addressed the narrative structures and techniques adopted in historical texts. However, Gül Şen's recent manuscript on the seventeenth-century chronicler Na'îmâ's authoritative history is the first comprehensive study devoted entirely to a literary analysis of an early modern chronicle.³⁵ Dealing with narrative features, such as structure, language, style, and interpolations, her study reveals that the author's purpose of writing is not only to support and question the legitimacy of Ottoman rule but also to create meaning out of history.

Challenging the Category of Historian

Before the establishment of history departments in universities in the modern era, one could not have been identified as a "professional historian" in Muslim societies.³⁶ Instead, historical works were penned by the members of the learned elite who mostly pursued careers in courts or *medreses*. The Ottoman period, in that regard, was hardly an exception since the majority of the historical accounts were written either by bureaucrats or members of the ulama. Indeed, all the examples of historical writing that I have discussed so far were composed by medrese-trained authors, even if their professions varied. Nevertheless, modern historians studying the Ottoman Empire have recently been paying growing attention to the previously understudied historical accounts compiled by authors who were not part of the scholarly or ruling elite.

Two remarkable studies by Baki Tezcan and Gabriel Piterberg explore the formation and transformation of historical narratives of the dethronement of Osman

33 Hagen and Menchinger, "Ottoman Historical Thought," p. 97–102.

34 Ethan Menchinger, "A Reformist Philosophy of History: The Case of Ahmed Vâsîf Efendi," *Osmanlı Araştırmaları*, 2014, no. 44, p. 141–168.

35 Gül Şen, *Making Sense of History: Narrativity and Literariness in the Ottoman Chronicle of Na'îmâ*, Boston, MA: Brill, 2022. For an early study on Na'îmâ see, Lewis V. Thomas, *A Study of Naîma*, ed. Norman Itzkowitz, New York: New York University Press, 1972.

36 Chase F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 159.

II by focusing on the account of a retired janissary, Hüseyin Tūgī (d. after 1623).³⁷ Tezcan and Piterberg alike maintain that the historical perspectives on the military rebellion in 1622 and the eventual deposition of Osman II were largely shaped by the sociocultural backgrounds of the authors and their audience. The theoretical framework, presented by Cemal Kafadar and applied by Piterberg, concerns the manifestation of different “social worlds” in conflicting historiographical positions. The framework provides insights into Tūgī’s *kul*-centric approach as opposed to the perspective adopted by the supporters of the dethroned sultan.³⁸ Tūgī’s understanding and the narration of the events he witnessed were shaped in a social world positioned in opposition to the supporters of Osman II. As the *kul* managed to establish themselves as a major influential group in imperial politics in the eighteenth century, Tūgī’s account became the prevalent, and eventually the official narrative of the dethronement of Osman II. Tezcan identifies another significant departure from the earlier historiographical consensus on Osman II in the late nineteenth century.³⁹ Furthermore, he argues that the reformist ideas of the modern Ottomans were ill accorded with the disparagement of a “reform-minded” sultan. The modernist elite of the nineteenth-century Ottoman Empire and the early Republican period, in turn, presented a revised version of the events connected to Osman II whom they identified as a revolutionary sultan resisted by reactionary janissaries.

Even though Tūgī was not from among the learned or ruling elite, one can hardly describe him as someone writing from the “periphery” given his former position as a personal guard of the sultans, thus a member of the military establishment. An account that we can more confidently interpret as the voice of the Ottoman periphery is the history book compiled by a barber in eighteenth-century Damascus. Dana Sajdi in her intriguing book *The Barber of Damascus* deals with this unusual historical work and its author.⁴⁰ Rather than treat the Damascene author as an exceptional figure, Sajdi argues that his work entails an expansion of authorship since “he was joined by other new authors whose social backgrounds were quite unusual for the genre of the chronicle, including a couple of Shī’ī farmers from southern Lebanon, a Samaritan scribe from Nablus, a Sunni court clerk from Hımış, a Greek Orthodox priest from Damascus, and

37 Baki Tezcan, “The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey,” *International Journal of Turkish Studies*, 2002, vol. 8, no. 1–2, p. 25–43; Piterberg, *An Ottoman Tragedy*.

38 Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, 4–5; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996.

39 Tezcan, “The 1622 Military Rebellion in Istanbul,” p. 35–43.

40 Dana Sajdi, *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2013.

two soldiers also from Damascus.”⁴¹ The widening of literary production to the non-*ulema* in the eighteenth century also reflects the rise of the provincial elite in imperial politics.⁴² Sajdi argues that the sociopolitical transformation in the periphery was accompanied by the rise of “nouveau literacy.” This perspective, which places the historiographical transformation within a broader context of sociopolitical dynamics, challenges the once widespread reduction of history writing to political legitimation. Sajdi’s contention that “texts, or rather genres, are socially apportioned” is particularly useful in revealing how social groups – which were not necessarily formed around political endeavors – utilized history writing among other mediums for self-representation.

Conclusion

The past several decades witnessed a general rise of interest in early modern Ottoman historiography. The increase of historiographical research in Ottoman Empire studies has been accompanied by the introduction of novel approaches and sources. This article has argued that a shift from a dependence on court histories to an emphasis on the multiplicity of voices and agents in the historiographical field stands out as a major transformation in modern scholarship. Tezcan, Piterberg, and Sajdi challenge the domination of court-centered or *ulema* narratives by examining the works of “unusual” historians like janissaries or barbers. This shift came in tandem with the general tendency in modern Ottoman history writing to highlight the political agency of actors in the periphery as opposed to a monolithic understanding of imperial centralization.⁴³

A remarkable development in the scholarship on history writing in the early modern Ottoman Empire is what I would call an “artistic turn.” Recent studies in the field of art history have expanded our otherwise limited repertoire of historiographical sources by recognizing visualization in history books as a separate platform to construct the past. In that regard, they approach the meaning of “writing” the past in a broader sense that is not restricted to the production of textual material. They illustrate that “visual language” as a system of transmitting historical memory followed different patterns than written sources in terms of authorship, audience, and patronage.

Early modern historical writing has not been thoroughly studied in terms of its theoretical and methodological dimensions. Despite the promising expansion of scholarship on Ottoman historical thought in recent decades, only a handful

41 Sajdi, *The Barber of Damascus*, p. 6.

42 Jane Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule: 1516-1800*, New York; Oxford: Routledge, 2008, p. 79–113.

43 See, for example, Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994; Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule*.

of modern scholars have devoted their works to early modern Ottoman theories of history so far. Brief studies by Hagen, Menchinger, and Fleischer, to some extent, illustrate often-overlooked purposes of history writing during the early modern period – which was to make sense of cosmology and human agency. Their studies display the usefulness of approaching historiography in a broader context rather than as political legitimation.

Another field of inquiry that still requires attention in modern scholarship is the connections that early modern Ottoman historical literature had with other contemporary scholarly worlds across imperial boundaries. Despite a relevant emphasis, modern scholarship seems reluctant in approaching Ottoman historiography within the larger context of early modern Islamicate or Eurasian history writing. As part of a general tendency to imagine an isolated Ottoman scholarship, exchanges with contemporary Mamluk, Safavid, and Mughal historiographical traditions remain understudied.

References

- Atasoy, Nurhan and Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul: R. C. D. Cultural Institute, 1974.
- Atasoy, Nurhan, “Nakkaş Osman’ın Padişah Portreleri Albümü,” *Türkiyemiz*, 1972, no. 6, p. 2–14.
- Bağcı, Serpil, “From Translated Word to Translated Image: The Illustrated Şehnâme-İ Türkî Copies,” *Muqarnas*, 2000, no.17, p. 162–176.
- , “Visualizing Power: Portrayals of the Sultans in Illustrated Histories of the Ottoman Dynasty.” *Islamic Art* 6, 2009, no. 1, p. 1327.
- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994.
- Çıpa, Erdem H., *The Making of Selim: Succession, Legitimacy, and Memory in the Early Modern Ottoman World*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2017.
- El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, New York, NY: Cambridge University Press, 2015.
- Fetvacı, Emine, *Picturing History at the Ottoman Court*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2013.
- , *The Album of the World Emperor: Cross-Cultural Collecting and the Art of Album-Making in Seventeenth-Century Istanbul*, Princeton University Press, 2020.
- , “The Office of Ottoman Court Historian,” In *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, Robert G. Ousterhout (ed.), Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2007, vol. 1, p. 7-21.
- Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton University Press, 2014.

- , “Royal Authority, Dynastic Cyclism, and” Ibn Khaldūnism” in Sixteenth-Century Ottoman Letters,” *Journal of Asian and African Studies* 18, 1983, no. 3–4, p. 198–220.
- , “The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman,” In *Soliman Le Magnifique et Son Temps: Actes Du Colloque de Paris*, Gilles Veinstein (ed.), Paris: Ecole du Louvre, 1992, p.159-177.
- Hagen, Gottfried, *Ein Osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kātib Čelebis Ğihānnumā*, Berlin: Schwarz, 2003.
- Hagen, Gottfried and Ethan L. Menchinger, “Ottoman Historical Thought,” In *A Companion to Global Historical Thought*, Wiley Blackwell Companions to History, Prasenjit Duara, Viren Murthy and Andrew Sartori (eds.), Chichester: Wiley, 2014, p. 92-106.
- Hathaway, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule: 1516-1800*, New York; Oxford: Routledge, 2008.
- Imber, Colin, “Ideals and Legitimation in Early Ottoman History”, In *Suleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, Metin Kunt and Christine Woodhead (eds.), New York, NY: Longman, 1995, p. 138–153.
- , “The Ottoman Dynastic Myth,” *Turcica*, 1987, no. 19, p. 7–27.
- İnalçık, Halil, “The Rise of Ottoman Historiography,” In *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis (ed.), London; New York: Oxford University Press, 1962.
- Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996.
- Kütükoğlu, Bekir, “Vekayi’nüvis,” In *Vekayi’nüvis: Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, p. 103-138.
- Menchinger, Ethan, “A Reformist Philosophy of History: The Case of Ahmed Vâsîf Efendi,” *Osmanlı Araştırmaları*, 2014, no. 44, p. 141–168.
- Murphey, Rhoads, “Ottoman Historical Writing in the Seventeenth-Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603-1617),” In *Essays on Ottoman Historians and Historiography*, İstanbul: Eren, 2009, p. 277–311.
- Necipoğlu, Gülru, “The Serial Portraits of Ottoman Sultans in Comparative Perspective,” In *The Sultan’s Portrait: Picturing the House of Osman*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, p. 22–61.
- Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley, CA: University of California Press, 2003.
- Robinson, Chase F., *Islamic Historiography*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

- Sajdi, Dana, *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2013.
- Şahin, Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, New York, NY: Cambridge University Press, 2013.
- Tezcan, Baki, "The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey," *International Journal of Turkish Studies*, 2002, vol. 8, no. 1–2, p. 25–43.
- , "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography", In *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Virginia H. Aksan and Daniel Goffman (eds.), Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007, p. 167–98.
- Thomas, Lewis V., *A Study of Naima*, Norman Itzkowitz (ed.), New York: New York University Press, 1972.
- Uğur, Ahmet, *The Reign of Sultan Selīm I in the Light of the Selīm-Nāme Literature*, Berlin: K. Schwarz, 1985.
- Woodhead, Christine, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnāmeçi in the Ottoman Empire, c. 1555-1605," *Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes*, 1983, no. 75, p. 157–82.
- , "Reading Ottoman 'Şehnāmes': Official Historiography in the Late Sixteenth Century," *Studia Islamica*, 2007, no. 104/105, p. 67–80.

İki Yeni Eser Münasebetiyle: Oryantalizm ve Milliyetçiliğin Kıskaçındaki Mısır Tarih Yazımını Yeniden Düşünmek

Fatma Zehra Beyaz*

Öz

Bu çalışmada, Türk-Arap tarihçiliğinde birbirinin ters yüzü olarak gelişen milliyetçi söylemin, tarihsel zeminine dair bazı gözlemler sunulmaktadır. Mezkûr söylemin gelişme merhaleleri gözden geçirilmekte ve bunda oryantlizmin payı sorgulanmaktadır. Bunun yanı sıra milliyetçi söylemi aşmaya yönelik olarak son dönemlerde yayınlanan Mısır tarih kaynaklarını inceleyen iki eserin kıymetleri, içine doğdukları vasat gösterilerek teslim edilmek istenmektedir. Ayrıca milliyetçi söylemin, beslendiği yapıya karşı geliştirdiği reddiyeci zihniyet yapısının çelişkilerine dikkat çekilmekte ve Mısır tarih kaynaklarına dair yeni neşredilen iki eserin, söz konusu zihniyeti aşma noktasındaki katkıları gösterilmek istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, tarih yazımı, oryantlizm, milliyetçilik, Mısır tarih kaynakları.

* Doktora Öğrencisi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, fzehraarslan@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-4245-8170. Tarih yazımına dair ufuk açıcı görüşleri ile bu makaleye giden yolu açan ve kıymetli rehberlikleri ile çalışmanın istikametini belirleyen Prof. Dr. İdris Bostan ve Prof. Dr. Feridun M. Emecen hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

On the Occasion of Two Recent Books: Rethinking Egyptian Historiography in the Grip of Orientalism and Nationalism

Fatma Zehra Beyaz

Abstract

In this study, a number of observations on the historical background of the nationalist discourse that emerged as the two opposing sides of Turkish-Arab historiography were presented. The stages of the development of the aforementioned discourse were analyzed and the role of orientalism in this process was investigated. Furthermore, in an attempt to overcome the nationalist discourse, it was aimed to acknowledge the value of two recently published works analyzing Egyptian historical sources by indicating the medium in which they emerged. In addition, the contradictions of the rejectionist mentality that the nationalist discourse developed against the structure upon which it is based were highlighted, and it was attempted to demonstrate the contribution of two recently published works on Egyptian historical sources in overcoming this mentality.

Keywords: Egypt, historiography, orientalism, nationalism, Egyptian historical sources.

Giriş

Genelde Ortadoğu, özelde Mısır tarihi üzerinde çalışan bir araştırmacı, uzun bir zaman diliminde oryantalist yaklaşımla meydana getirilmiş, alanda baskın hâle gelen, devasa büyüklükte, göz alıcı bir külliyatla karşılaşır. İlk karşılaşma anında araştırmacıya son derece büyüleyici görünen bu “şark kütüphanesi”, okumalar derinleştikçe ve kaynaklarla mukayese edildikçe “büyüsünü” bir ölçüde kaybeder. Zira Edward Said’in deyişi ile “takdim edilenle” takdimin “kaynağı” arasındaki fark, kimi zaman insanı dehşete düşürecek boyutlara ulaşır.¹

Problem bununla sınırlı değildir. Said’in -bazı yerinde tespitleri bulunmakla birlikte- ilmî olmaktan ziyade hissi bir saik, toptancı bir yaklaşımla mahkûm ettiği gibi² “*bunların gerçekte alakası yok*” denilir ve yola devam edilebilir. Halbuki Said gibi kültürel incelemeler değil “tarih ilmi” ile uğraşan araştırmacının işi bu kadar kolay değildir.³ İki asır boyunca güçlü bir ilim geleneği, kolektif çalışma şuuru ve sağlam bir metodolojinin eseri olarak meydana gelen bu sistematik ve kapsayıcı literatür, araştırmacıyı baş etmesi güç, girift meselelerle karşı karşıya bırakır. Bilindiği üzere, bunlar, kullanışlı kaynaklardan titizlikle seçilen pasajların maksatlı mezci ile elde edilen tarih anlatıları, sisli bir perdenin arkasındaki yarı muhayyel tarihsel manzaraya yerleştirilmiş ileri-geri ikiliğine atf yapan, Avrupa-merkezci göndermeler bütünü, bunların birleşiminden oluşan söylemin sorgulanamazlığına dair yaratılan algı ve bunun alan araştırmacısına sofistike yollarla dayatılması olarak sıralanabilir. İşin daha çetrefilli kısmı ise “Şark” olarak tanımlanan bölgeye dair bazı tespitlerin, kısmî/görece doğruluk paylarının bulunması yani ortaya atılan bazı tezlerin, kimi zaman bugünkü bakış açısı ile kimi zaman da muâsır

1 Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998, s. 397.

2 Said’in metninin, ilmî açıdan sorunlarına işaret eden pek çok çalışma yapılmıştır. Bir külliyat oluşturacak eleştirilerin belli başlıları şunlardır: Aijaz Ahmad, *Teoride Sınıf Ulus Edebiyat: Jameson, Salman Rüşdi, Edward Said Eleştirisi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995, s. 182-251; Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010, s. 80-82; Robert Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 279-310; Bernard Lewis, “The Question of Orientalism”, *The New York of Review of Books*, 1982, s. 1-20; Sadiq J. el-Azm, “Orientalism an Orientalism in Reverse”, *Khamsin*, 8, 1981, s. 5-26; Rifaat Abou-el-Hajj, “Said’in Şarkiyatçılık’ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, çev. Selen Göbelez, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 13-14, 2003, s. 7-28; Şerif Mardin, “Oryantalizmin Hasıraltı Ettiği”, *Doğu-Batı: Oryantalizm Özel Sayısı*, sy. 20, 2002, s. 11-115; Taner Timur, “Oryantalizm(ler) Tartışması”, *Toplumsal Tarih*, sy. 119, Kasım 2003, s. 64-69. Said, bu eleştirilere, eserinin, özellikle de Arap coğrafyasında yanlış anlaşıldığını söyleyerek karşılık vermiştir. Bkz. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis, 1999, s. 344-368.

3 Abou-el-Hajj, “Said’in Şarkiyatçılık’ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, s. 7-12.

kaynakların özeleştirilerinden de takip edileceği üzere tarihsel olarak kolayca yabana atılamaz oluşlarıdır.

Müthiş bir kurumsallık, organizasyon, gelişmiş bir ağ ve kümülatif yapı ile ilmî cemiyetler ve kütüphaneler meydana getiren, her dönemin siyasetine uygun bir şekilde kendini güncelleyerek “özne”liğini koruyan oryantalizmin aşılması en güç tarafı ise milliyetçilik ve din bahislerine dair tezlerinin, zaman içinde “Şark” başlığı altında eşitletiği “ötekileri/nesnelere” tarafından temellük edilmesidir. Böylelikle “nesne” yepyeni bir “kendilik bilinci” içinde “öznesi ile bütünleşmekte”, ötekiliğinden kaynaklanan muhalefetini bir kenara iterek “nesneleşmesini” sorgulamaksızın, öznenin kurduğu anlatıyı bizzat kendi eliyle çoğaltmaktadır. Artık anlatı, özne’nin, kendi lehine, nesnesine biçtiği yeni ve sınırları daha dar bir “kendi”lik bilincine hizmet edecek şekilde bizzat nesnesi tarafından daima üretilmektedir. Yani hâkim paradigma fazla bir çaba sarf etmeksizin bir sarmal hâlinde kendi kendini çoğaltmakta ve tahkim etmektedir.⁴

Neticede özne, bir yandan asları eli ile kendisini çoğullatılarak mevcut konumunu pekiştirmekte; diğer taraftan nesne, öznesi tarafından sınırları belirlenmiş/daraltılmış “kendilik” duvarını, yek-diğerine/yeni ötekisine karşı yükselterek yalnızlığını ve tekiliğini güçlendirmektedir. Böylece asırlar boyunca beraberce yapılanarak özne olmayı başarabilen bugünün nesnelere, şimdinin “özne”sine, birbirlerine karşıt şekilde konumlanmış olarak eklenmektedir. Birbirlerine olan karşıtlıkları ile bununla gelen yalnızlıkları ise “özne”ye olan her anlamdaki daimî mahkûmiyet ve mecburiyetlerinin devamını sağlamaktadır.

Yukarıda tasvir edilen manzaranın bir örneği olan Batı>Türk-Arap ilişkilerindeki karşıt konumlanmayı tahkim eden mevcut söylemlerin, tarihî geçişleri nereye kadar götürülebilir, zihinsel kopuşa dair ilk kırılma ne zaman ve neden yaşanmıştır, bunda oryantalist bakışı temellük edişimizin payı nedir gibi sorular bu minvalde önem arz etmektedir.

Literatürde iddia edildiği gibi XIX. yüzyılın başından beri var olan Batılı mânâda bir Osmanlı oryantalizminden yani Osmanlı’nın, sömürgeleştirmek maksadıyla ötekileştirdiği Araplar durumundan söz edilebilir mi?⁵ Veya durum, bunun tam

4 Byung-Chul Han, *Iktidar Nedir*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020, s. 46-52, 80. Rifaat Ali Abou-el-Hajj, Batı’nın “özne”liğine fazla vurgu yapılmasını sorunlu bulmakta, bunun yerine “karşılıklı bağımlılık” formülünü önermektedir. (Bkz. Abou-el-Hajj, “Said’in Şarkiyatçılık’ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, s. 28). Bu büyük oranda doğru bir yaklaşım olmakla birlikte Batı’nın, bir asırdır dünyanın “anlam” haritasının ana belirleyeni olduğu su götürmez bir hakikattir. Bu çalışmada kastedilen özne’lik böyle bir vaziyete işaret etmektedir.

5 Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *The American Historical Review*, c. 107, sy. 3, June 2002, s. 768-796; Edhem Eldem, “Osman Hamdi Bey ve Oryantalizm”, *Dipnot*, 2004 Kış-Bahar, sy. 2, s. 39-67; Edhem Eldem, “Ottoman and Turkish Orientalism”, *Architectural Design*, 2010, s. 26-31; Emre Can Dağlıoğlu, “Bir Şiddet Formu Olarak Osmanlı-Türk Oryantalizmi ve

tersi olup Osmanlı merkezindeki entelektüeller, oryantlizmi taklit etmek şöyle dursun, Said'den çok önce onun argümanlarına benzer reddiyelerle güçlü bir muhalefet mi geliştirmişlerdir?⁶ Yahut oryantlistler, XIX. ve XX. yüzyıllardaki Osmanlı-Arap entelektüelleri tarafından, bugünkü çağrışımlarından uzak bir şekilde mi algılanmıştır? Özellikle milliyetçi-İslamcı entelektüeller, oryantlistlere çok rağbet etmiş ve tamamen iç ihtiyaçları sebebiyle onlarla gönüllü iş birliği yapmayı mı tercih etmişlerdir?⁷ Oryantalizmin kavramlarının, Osmanlı aydınlarının düşünce dünyasına sızmaya başlamasını, oryantlistler ile yerel aydınların karşılıklı etkileşim ve yapılanma süreci olarak okumak ne derece mümkündür? En önemlisi de bu kavram dünyasının, ne zaman ve nasıl bir zeminde iki taraftaki Müslüman entelektüelleri şekillendirmeye başladığı ve taraflar arasındaki karşıt dilin oluşumunda oynadığı rolün tespitidir.

Böyle bir okuma, üç taraflı bir inceleme sürecine kapı aralayacağından hiç şüphesiz oldukça külfetli ve uzun bir mesaiyi göze almayı gerektirir. Dolayısıyla böyle bir faaliyet, bu sınırlı çalışmanın kapsamının dışındadır. Bir asırdan beri devam eden özne-nesne ilişkilerine, mütevazi ve fakat ilmî bir itiraz olarak yayınlanan iki kitabın kıymetini ortaya koyma sadedindeki bu çalışmanın amacı, aslında kaynaklarla buluşma hareketi olarak başlayan oryantlist tarih çalışmalarının⁸, Batı'nın astı olarak yola devam edenler için birincil kaynaklardan kopuş hareketine dönüşmesine dair birkaç gözlemi paylaşmaktan ibarettir. Elbette bu süreç, "kendilik"⁹ tarifinin daralmasıyla son derece ilintili olup değerlendirilen

Araplar", *Kıyam ve Kitâ: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, haz. Ümit Kurt, Güney Çeğin, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 434-468. Dağlıoğlu; Makdisi, Eldem ve S. Deringil'e dayanarak XIX. yüzyılda ortaya çıktığını öne sürdüğü Osmanlı oryantlizminin, "merkezin periferiyle aynı zamanı ve mekânı paylaşmadığı kabulüyle ayrıştırıcı" olduğunu iddia etmektedir. Halbuki Osmanlı'da merkez-taşra ayrımı sadece Araplara yönelik olmayıp XIX. yüzyıla has bir olgu da değildir. Merkez-taşra ikiliği, klasik dönemden beri var olan, oryantlizmden çok farklı dinamikleri bünyesinde barındıran ve sadece Arap topraklarını hedeflemeyen apayrı bir yaklaşımın uzantısıdır. Bu iddianın sahipleri XIX. yüzyılda ya da öncesinde Arap taşrası dışındaki coğrafya için de iddialarını destekleyen benzer kanıtları rahatlıkla bulabileceklerdir (Bkz. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam, 2006, s. 231-233).

6 Zeynep Çelik, *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 13-16.

7 Nuray Mert, *Batı İslâm'ı Çok Sevmişti: Batı'nın İslâm Siyasetleri ve İslâmıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s. 103-160. Mert, Osmanlı'nın son dönemindeki bazı milliyetçi aydınların, Pierre Loti sevgisinden ve Efgani-Abduh gibi bazı Arap entelektüellerin oryantlistlerle iş birliğinden yola çıkarak merkezdeki ve Arap topraklarındaki İslamcı/Müslüman entelektüelleri aynı potaya atmakta ve her iki düşünsel akımın hem merkezde hem de Arap topraklarında oryantlistlerle kendi iç ihtiyaçları sebebiyle gönüllü iş birliğine girdiğini iddia etmektedir. Hobsbawn'ın *Geleneğin İcadı*'nı kendi teorisi için ödünç alan yazara göre İslam da İslâm'ın siyasi talepleri de oryantlistler ve onun yerli işbirlikçileri tarafından "icat" edilmiştir.

8 Said, *Oryantalizm*, s. 118-119.

9 Bu çalışma boyunca altı çizilen bir kavram olan "kendilik", ne millî bir anlamı ne de

kitapların, bizleri daha geniş bir kendilik bilincine, dolayısı ile de daha geniş bir kaynak birikimine dönüş çağrısına dikkat çekmek, bu çalışmanın amaçladığı diğer bir husustur.

1. Tarihsel Bir Söylemin Oluşumu Üzerine Birkaç Gözlem

Osmanlı idaresi altında yaşamış Araplar konusunda çalışan bir araştırmacı, Arapça-Türkçe literatürün geneline hâkim, milliyetçi ve birbirinin tersyüz edilmiş hâli olan yekpare bir söylemle karşılaşır. Bu söyleme göre Türkleri, Araplar ve sayelerinde temaslarının arttığı katı şeriat kanunları geri bırakmıştır.¹⁰ Arapları ise bir yoruma göre Avrupa ile, diğer bir yoruma göre ise ilk dönem İslâm kaynakları ile irtibatlarını kesen Türkler geri bırakmıştır.¹¹ Bu iki uçlu söylemi tesis eden teorik çerçeve ise Arap İslâm'ı, Türk İslâm'ı şeklindeki milliyet esaslı kategorik ayrımlara dayanan, milliyet ile kültürün, din üzerindeki tesirini aşırı derecede artıran ve İslâm'ı kültüre indirgeyen yaklaşımdır.¹²

Türkiye'de Fuad Köprülü, Mısır'da Şefik Gurbal gibi ulus-devlet tecrübesinin öncü tarihçileri, bu teorik çerçeve üzerinden kültür tarihçiliği kavramını öne çıkarmış, siyasî, iktisadî ve içtimaî tarihle kültür tarihini bütünleştiren tarih yazım metodunu hem benimsemiş hem de yerleştirmeye çalışmışlardır.¹³ Tarihsel olarak bu söylemin arka planında duran muharrik güç ise genellikle ya ideolojik sebeplerle görmezden gelinmiş yahut da sömürgeleştirilmeye, milliyetçiliği esas

ümetçi bir çerçeveyi imlemektedir. Michel Foucault'dan ödünç alınarak söylenecek olursa "kendini etik bir özne olarak kurma" ameliyesine işaret etmektedir (Bkz. Michel Foucault, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021, s. 104-105). İslâmî hassasiyete sahip bir şahıs yahut topluluğun etik zeminini, İslâmî prensiplerin kurması ön kabulü ile metinde "kendilik" İslâm ile ilişkilendirilmiştir. Dolayısı ile İslâmiyet'in buradaki yeri, kişinin kendini, özgün ve etik bir özne olarak kurarken ilham alacağı bir kaynak olmasından ibarettir. Kendiliğin bu metindeki en yakın anlamı, Foucault'nun tanımından mülhem, etik zeminin İslâmî prensiplere ve kaynaklara dayandığı bir "özgünlük" olabilir.

10 Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye*, c. 1, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020, s. 146-147.

11 Hüsam Ahmed Abdüzzahir (thk.), *Türâsü Muhammed Şefik Gurbal*, c. 2, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2012, s. 349-353; Tevfik Tavail, *et-Tasavvuf fi Mısır*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1942, s. 17-32; Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, s. 166-167. Dönem düşüncesinin İngiliz kaynağı için bkz. Kemal Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 246-247.

12 Hourani, *Batı Düşüncesinde İslâm*, s. 73; Said, *Oryantalizm*, s. 319; Ali Murat Yel, "Grunebaum, Gustave Edmudn Von", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 166-167; Emine Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu: Halil İncalcık Kitabı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019, s. 303, 508.

13 Halil İncalcık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 20, yıl 2002, s. 33, 36-37; Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, s. 480; Adil Hasan Gunim (ed.), *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cîl Sahibü Medrese Tarihiyye*, Kahire: Mektebetü İmam el-Buhari, 2013, s. 7; Hilal Görgün, "Gurbal, Muhammed Şefik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 199-201.

alan savunma refleksi üzerinden reddiye sunma ameliyesi kapsamında fark edilmemiştir. Halbuki mezkûr söylemin temeli ilk oryantalistlere dayanmakta olup bu silsile, oryantalistlerden farklı tarih yazım anlayışlarını benimseyen son dönem tarihçilerine kadar değişen şekillerde kesintisiz devam etmiştir.¹⁴

Bu yaklaşıma göre “mâni’-i terakki” olan İslâmiyet, Araplara hasredilerek Osmanlıların da içinde bulunduğu diğer unsurların İslâmiyet’le alakaları zayıflatılmakta, bu yolla her iki tarafı birleştirici güç kırıldığı gibi, İslâmiyet’in evrenselliği de iskartaya çıkartılmaktadır. Bunun devreye sokulması ise İslâm, Arap, Şark kavramlarının birbirleri yerine kullanılması yani kavramların kaygan bir zemin üzerinde gezdirilmesi ile mümkün olmaktadır.¹⁵ Oldukça erken bir dönemde, henüz söylemin gelişmekte olduğu tarihlerde Namık Kemal, kavramların birbiri yerine kullanılmasından doğan tehlikeye işaret etmiş ve *Renan Müdafaaanamesi* ile İslâm kaynaklarına dayanarak bu tezleri çürütmüştür.¹⁶ Yaklaşık yarım asır sonraki haleflerinden farklı olarak İslâmiyet’i, kavmiyete takaddüm ettiren ve “*kavm-i necîb-i Arab*” ifadesini kullanan Namık Kemal’in vatan fikrinin belirleyicisi “din ve gelenek”tir. Yani imparatorluğun diğer bölgeleri gibi Arap toprakları da fizikî coğrafyanın bir parçası olduğu kadar zihnî coğrafyanın da ayrılmaz bir cüz’üdür.¹⁷

Namık Kemal örneğinden anlaşılacağı gibi fizikî coğrafyanın genişliği ve bütünlüğünün verdiği özgüvene eklenen, İslâmî referanslarla desteklenen daha kapsayıcı bir kendilik bilinci, İslâm mirasının bütününe birbirinden tefrik etmeden temellük etmekteydi. Bu kapsamda Ahmed Cevdet Paşa, XVIII. yüzyılda Pîrî-zâde Mehmed Efendi eliyle başlatılan İbn Haldun’un *Mukaddime*’sinin tercümesine devam etmekteydi.¹⁸ 1869’da Saffet Paşa’nın hazırladığı Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi’ndeki tarih derslerinin içeriğine “Tarih-i İslâm” hâkim olup Osmanlı tarihi de bu tarihin bir parçası olarak anlatılıyordu.¹⁹

14 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326, s. 18-19; Said, *Oryantalizm*, s. 210-220, 319; H. A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Endülüs, 1991.

15 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, s. 11-12.

16 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, s. 11-12, 17-18. “...delâil-i münevvere-i şer’iyye ve mantkıyye ile...”

17 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, s. 23; Mehmet Kaplan, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948, s. 110-113.

18 İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, trc. A. Cevdet Paşa, c. 3, haz. Yavuz Yıldırım vd., İstanbul: TYEK, 2015, s. 43-45. Daha da dikkate değeri bu tercümenin bazı cüzlerini okuyan Midhat Paşa’nın, Cevdet Paşa’ya yazdığı mektupta, İbn Haldun’un iktisada dair ortaya koyduğu hususlara dair “Frenklerden daha nice asır mukaddem ulema-yı İslamiyye tarafından tedkik edilmiş” olmasını memnuniyetle söylemesidir (Bkz. BOA, Y.EE., 38/1).

19 Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul: Kopernik, 2018, s. 45. İslâm tarih birikiminin XX. yüzyıl başlarında dahi münevver zümre üzerindeki tesirine dair dikkate değer bir örnek için bkz. İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, c. 15, sy. 28, s. 65-66.

Osmanlı münevverlerinin psikolojik ve zihni sıhhatleri, sadece İslâm mirası ile kurdukları ilişkilerde değil, Avrupa ve Avrupalı entelektüellerle kurdukları münasebetlerde de açığa çıkıyordu. Mesela Abdülhak Hâmid Tarhan, bir yandan Osmanlı edebiyatı tarihçisi İngiliz E. J. W. Gibb ile mektuplaşarak fikir teâtisinde bulunurken, diğer yandan *Duhter-i Hindu* piyesi ile İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesine itirazını dile getirmekteydi. Yine o, aynı dönemde İslâm tarihine atıf yapan *Târık yahut Endülüs'ün Fethi* adlı eseri ile İslâm dünyasında yankı uyandırmaktaydı.²⁰

Kozmopolit ve temyiz kabiliyetini mücehhez bir münevverlikten söz edilebilecek bu dönemde aynı özgüvenli ve tutarlı yaklaşımı, dönemin diğer aydınları üzerinden takip etmek de mümkündür. Mesela 1889'daki Şarkiyat Kongresi'ne katılan Ahmed Midhat Efendi, Şark kadınları konulu tabloları incelerken "Bu levha (...) bir hakikat olmayıp bir hayal, bir şiirdir. O kadar hayaldir ki ondan mütevellid fikir ve itikad dahi mahz-ı hayal olur." ifadelerini kullanır. Bununla birlikte henüz bilinci Said gibi derinden yaralanmadığı için Avrupalı entelektüelleri toptancı bir yaklaşımla mahkûm etmez: "Bugünkü günde asıl güzelliği hakikatte arayan müdekkik ve hakikat-perest Avrupa için bu gibi hayâlât câlib-i nazar-ı ehemmiyet olamazlar." diyerek Avrupa'nın hakkaniyetli düşünürlerinin mevcudiyetine de işaret eder.²¹ Sadece iç dünyayı değil, dış dünyayı da sıhhatli ve itidalli bir şekilde değerlendirebilen yara almamış bilinci, farklı örnekler üzerinden de takip etmek mümkündür.

Bununla birlikte aynı dönemde Mısırlı entelektüeller, erken dönemde maruz kalınan işgalin verdiği bir psikolojik sarsılma ve bunun getirdiği bir kimlik bocalaması gözlenmektedir. 1875-1882 arasında Avrupa ile Osmanlı arasındaki ilişkilerde yaşanan gelişmeler ve bunun, 1882'de imparatorluğun eyaleti Mısır'ın, İngilizlerce işgaline yol açması, Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh gibi entelektüelleri, bir yol ayrımına getirmekte ve milliyetçilik başlığı altında farklı arayışlara itmekteydi.²² İşgal ile merkez aydınlarından daha erken karşılaşmanın verdiği özgüven kaybı neticesinde hem imparatorluk merkezi hem İslâm kaynakları ile ilişkileri çetrefilli hâle gelen Abduh'un, Avrupalılar ile kurduğu ilişkiler de farklı bir yöne evrilmiştir. O, İslâm'ı Araplarla özdeşleştirme gayreti güden ve Arap milliyetçiliğini destekleyen İngiliz siyasetçi W. S. Blunt ile aktif bir siyasi

20 Abdülkadir Erkal, "E. J. W. Gibb ve Abdülhak Hamid'e Yazdığı İki Mektup", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 19, Erzurum 2002, s. 61-64; İnci Enginün, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1988, s. 208.

21 Carter V. Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 51.

22 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994, s. 123; Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperyalism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani*, Berkeley&Los Angeles: University of California Press, 1968, s. 96-97.

ilişki içindeydi.²³ Abduh'un karmaşık ilişkilerinde, Osmanlı merkezi ile kurmak istediği diyalogun, sıhhatli bir şekilde ilerlememesi vb. pek çok sebep olabilir. Fakat onun, milliyetçi olarak da tanımlanabilecek bir yaklaşıma savrulmasında işgalin getirdiği özgüven kaybı ve acilci yaklaşımın tesiri, üzerinde düşünülmeği gerektiren bir meseledir.

Onların oryantalizme yönelttikleri eleştiriler de -daha sonraki milliyetçi aydınlarda görüleceği üzere- bütüncül bir İslâm tarihi yorumuna dayanmadığı gibi, sömürgeciliğin hedefindeki toplulukların savunulmasına da yönelik değildi. Bundan ziyade maksada yönelik ilk dönem kaynaklarından titizlikle seçilmiş pasajlarla, Arap milliyetinin basit bir savunusuna indirgenmişti.²⁴ İşin daha dikkate değer yanı sömürgeleştirmeye karşı gelişen milliyetçi reflekslerin, zaman zaman oryantalistler tarafından desteklenmesiydi. Robert Irwin'e göre 1881-1882'deki milliyetçi Urabî Paşa isyanını, meşhur oryantalist Goldziher desteklemekteydi.²⁵ Aynı oryantalist, Efgâni ve Abduh ile de dostluk kurmuştu.²⁶ Bu yakınlaşmalar, XIX. yüzyıl başlarındaki E. W. Lane ile Ezherli İbrahim ed-Desûki yahut Burckhardt ile el-Cebertî arasındaki kültürel alışverişe benzemiyor, siyasi iş birliğini de içine alan farklı bir yönelimin varlığını çağrıştırmaktadır.²⁷ Son örnekler, P. Chatterjee'nin ifade ettiği gibi milliyetçiliğin, reddettiği sömürgeciliği -çelişkili bir şekilde- farkında olmaksızın tahkim eden yapısını göstermesi bakımından önemlidir.²⁸

Hiç şüphesiz yaşanan hadise, gönüllü bir iş birliğinden ziyade bir yönüyle yeni siyasî realitenin diğer yönüyle büyük buhranın neticesi olan bilinç bulanıklığının getirdiği zorunlu bir "daralma" hâlidir. Zira aynı dönemde işgale henüz maruz kalmamış Bilâdü's-Şâm müneverlerinde bu derece bariz bir kırılmaya rastlanmamaktadır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı vatandaşı olarak faaliyet göstermekten rahatsız olmayan Sâtı el-Husrî ile Muhammed Kürd Ali'nin, ancak savaş ile birer Arap milliyetçisine dönüşmeleri bu noktada dikkate değerdir.²⁹

23 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 1994, s. 167; Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", s. 246-247.

24 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 312.

25 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 197.

26 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 194-195; Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", s. 247.

27 Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, s. 51; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 4, thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998, s. 440-441.

28 Partha Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İstanbul: İletişim, 1996, s. 71, 84.

29 William L. Cleveland, *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, çev. Burak Demiryakan, İstanbul 2018, s. 98-99, 137, 192-193; Joseph Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", *IJMES*, c. 15, sy. 1, 1983, s. 95-109. Şam bölgesinde Abdurrahman Kevâkibî gibi bazı örneklerle rastlansa da bu dönemde onları harekete geçiren sâikler ile Efgân ve Abduh'un kalkış noktaları aynı değildir (Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2022, s. 338-339).

İşgal, geniş topraklardan vazgeçmeyi zorunlu kıldığı gibi daha geniş, sıhhatli ve kapsamlı düşünce faaliyetinin de önüne set çekmiş gibidir. Bunun bir örneği olarak Muhammed Kürd Ali'nin oryantalizme karşı 1910'lardaki kendine has, tesirlerden uzak yaklaşımı, işgal sonrasında büyük bir değişim geçirecektir.³⁰

A. Tarihsel Kırılmadan Milliyetçi Savrulmaya

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce hem devletin maruz kaldığı dış tehditler hem de II. Abdülhamid'in iç siyasetteki baskın rolünün artması sebebiyle merkezdeki aydınlar, acilci bir yaklaşımla literatürde çokça geçen ifadesi ile Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık gibi fikir akımları etrafında kümelenmişlerdir. Bu sırada Avrupa'nın Şark temsililerine itiraz kuvvetle sürmekle birlikte büyük oranda oryantalist kavram dünyasının, üzerinde fazla durulmaksızın benimsendiği dik-kati çekmektedir.³¹ Avrupa'nın, kendi dışında kalan coğrafya, özellikle de İslâm dünyası için kullandığı "Şark" belirlemesi, oryantalistlerin değerlendirmeleri üzerinde etkili olan ve modernizmi merkeze alan ilerlemeci tarih yazımının temel kavramlarından "terakki" kavramı, hangi akıma dahil olursa olsun birçok Osmanlı aydını tarafından sorgulanmaksızın benimsenmiş gibidir.³² Artık "terakki"nin gerçek mahiyetini tartışmak yerine "*İslâm terakkiye mani midir?*" sorusu sorulmakta idi.³³ Bu kavramsal akış ve benimseme sürecinde siyasi mültecilerin ve neşriyatlarının mekânı hâline gelen ve İslâm âlemine fikrî bakımdan yön veren Mısır'ın önemli bir rolü vardır.³⁴ Bununla birlikte 1910'lar itibariyle

30 Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 95-109. Aynı zihni ve psikolojik rahatlık Müslüman entelektüellerin yanı sıra bazı Hristiyan Lübnanlılara da hâkimdi. Bu noktada Mihail E. Rustum'un, kendine özgü yaklaşımı ile kayda geçtiği Amerika seyahati ilginç bir örnektir (Bkz. Mihail Esad Rustum, *Kitabü'l-Garib fi'l-Garb*, Beyrut: Dâru'l-Hamrâ, 1992). Basim Musallam, bu kitabı, işgal neticesinde yurdundan edilmiş, nihayet Amerika'da bir göçmen olarak ümit kırıcı yaşamı tecrübe etmiş E. Said'in *Oryantalizm*'i ile mukayese etmekte ve dikkate değer farklılıklar tespit etmektedir (Bkz. Basim Musallam, "Power and Knowledge", *MERIP Reports*, No 79, June 1979, s. 19-26).

31 Mustafa Necip Yılmaz, "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Din-Bilim-Medeniyet Kavramları Arasındaki İlişkiler (1908-1914)", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 252-258.

32 eş-Şeyh Selim el-Bişrî, "[Terakkiyât-ı İslâmiye Kongresi]: Süret-i İ'lân", *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, sy. 48, 23 Temmuz 1325, s. 339; Hüseyin Hazım, "Şark, Garb", *Beyânü'l-Hak*, c. 1, sy. 18, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, 19 Kânûn-ı Sâni 1324, s. 404-405. "Şark" kelimesi, Namık Kemal'in meşhur yazısının başlığı olan "Avrupa Şark'ı Bilmez" ifadesinden de anlaşılacağı üzere henüz XIX. yüzyılda Osmanlı aydınları arasında tedavül etmeye başlamıştı (Bkz. Namık Kemal, "Avrupa Şark'ı Bilmez", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 59-62). Fakat burada "şark" daha çok bir ötekileştirmeye itiraz bağlamında kullanılmaktadır. XX. yüzyıl başı itibariyle kavram, -Batı'daki anlamıyla- kabul edilmiş gibidir.

33 Tevfik Fikret, "Ecnebler ve Türkçemiz", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 66; Halil Fahreddin, "Din Mâni'-i Terakki Değildir", *Sebilü'r-Reşâd [Sırat-ı Müstakim]*, c. 1-8, sy. 21-203, 1328, s. 406-407.

34 Ahmed Midhat Efendi, *Jöntürk*, Ankara: Akçağ, 1999, s. 243-260.

yol ayrımlarını belirleyecek olan kavramsal temellük sürecinin, henüz tarafların birbirine bakışına tesir etmediği gözlemlenmektedir.³⁵ II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte merkezdeki siyasi ilişkilerde ve basında bazı sürtüşmeler yaşanmaya başlamışsa da dönemin Türk edebiyatında 1910'lara kadar organize ve sistemli bir ötekileştirmeye rastlanmamaktadır.³⁶ Arap tarih yazımında da Osmanlılara müspet bakış 1918'e kadar sürecektir.³⁷

Her iki taraf için de 1910'lu yıllar büyük bir kopuş ve kırılma anı olarak tarihe geçecek, bir asır sürecek söylemin, ilk işaretleri görülmeye başlanacaktır. Fizikî coğrafyanın daralması, zihni coğrafyanın daralmasını da zorunlu bir biçimde beraberinde getirmiş gibidir. Bugünden bakıldığında anlaşılması/çözülmesi hayli güç olan bu siyasi, zihni, fikri ve ruhi karmaşa hâli, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Trablusgarb, Balkanlar ve nihayet Mısır'ın kaybı ile imparatorluğun merkezi dahil olmak üzere her yerini tesiri altına alacaktır. Özellikle Mısır'ın kaybı hem merkez hem de Arap toprakları için önemli bir kırılma anıdır.

Ömer Seyfeddin'in 1913 tarihli, "*Âh Mısır...*" şeklinde başlayan hikâyesi, bu ruh hâlinin getirip bıraktığı karmaşık hissiyatı ve bu hissiyatın doğurduğu milliyetçi fikriyatın izlerini taşımaktadır. O, kahramanı aracılığı ile bir yandan Mısır'ın kaybını görmeye tahammül edemediğini ifade ederken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü, kozmopolit yapısına bağlamaktadır. Yani hem farklı bir toplumsal yapının kaybına yazıklanacak hem de kozmopolitliği şiddetli bir tenkide tabi tutacak kadar büyük bir karmaşa yaşanmaktaydı.³⁸ Aynı kırılma

35 Kahraman Bostancı, "Mısır'da Yayımlanan Ali Kemal İmzalı Bir Mecmua: Mecmua-i Kemal", *Müteferrika*, Kış 2021/2, s. 230; Celal Esad, "Şark Sanayi-i Nefisesinden: Osmanlı Sanayi-i Nefisesi I", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 113-116; Celal Esad, "Arap Sanayi-i Nefisesi", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 117-119; Cleveland, *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, s. 98-99, 137, 192-193; Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 95-109.

36 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992, s. 41-64; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 233-238; Yasin Beyaz, *Herkes Evine Dönerken: Türk Edebiyatında Arap Coğrafyası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2022, s. 231-232.

37 Rifaat Abou-el-Hajj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *IJMES*, c. 14, sy. 2, 1982, s. 185-201.

38 Ömer Seyfeddin, "Piç", *Türk Yurdu*, sy. 22, yıl 2, 8 Ağustos 1329, s. 741-753. Aynı tarihte Köprülüzade M. Fuad, bir Fransız yazarın Mısır'da Fransız işgali ve Şark siyasetine dair eserini *Napolyon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon* adıyla Türkçeye çevirmiştir (Bkz. Edouard de Driault, *Napolyon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon*, trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329). Yakın tarihlerde Ömer Rıza [Doğrul], Mısır'ın düşüşünü, *Bir Fâcia-i Lâ-Yemût* olarak nitelendirmekte ve İslâm dünyasının Endülüs faciasından sonra şahitlik ettiği en yakıcı hadise olduğunu ifade etmektedir (Bkz. Ömer Rıza, "Bir Fâcia-i Lâ-yemût: Kahire'nin Sükutu", *Sebilürreşad*, 29 Kânûn-i Sâni 1330, sy. 326, s. 106-108). Yahya Kemal de hatıralarında İttihad-Terakki'nin, I. Dünya Savaşı'na girme motivasyonlarından birinin Mısır'ın geri alınması olduğunu yazar (Bkz. Yahya Kemal Beyath,

ve hızla milliyetçiliğe savrulma hâli, Şam bölgesine de sirayet edecek ve artık çare fizikî, zihni ve fikrî coğrafyasının sınırlarına çekilmekte bulunacaktı.³⁹ Yani bundan sonra keskin bir şekilde yaşanacak yol ayrımı, Batılılarla/oryantalistlerle başından beri devam edegelen gönüllü bir iş birliğinden ziyade, mevcut durumun dayattığı mecburi bir istikamet olarak yorumlanabilir.⁴⁰ Elbette bu gözlemleri destekleyip daha doğru bağlamlara oturtacak çalışmalara ihtiyaç olduğu izahtan varestedir.

B. Ontolojik Kayıp, Epistemolojik Kayboluş

İşgalle gelen psikolojik kırılma, her iki yakada da tarihe bakışı ve tarih araştırmalarını doğrudan etkileyecektir. 1912'deki XVI. Müsteşrikler Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak katılan Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], sunduğu tebliğde Osmanlılık'ı Türklük ile eşitliyor, müsteşriklerin, Türkçenin Arapça tesirinde olduğuna dair tezlerini, -el yordamı ile de olsa- oryantalist yöntemler ve bakış açısıyla reddetmeye çalışıyordu.⁴¹ Halbuki dönemin aydınlarından Prens Sabahaddin, daha birkaç yıl öncesinde İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Arapçasından okuyup tercüme edebilecek seviyedeydi ve bu, onun için iftihar edilecek bir durumdu.⁴² Ahmed Hikmet Bey'den sadece 23 yıl önce aynı kongreye katılan Ahmed Midhat Efendi ile onun bakış açıları mukayese edildiğinde kırılmanın boyutları daha iyi anlaşılacaktır. Bundan sonra her iki tarafta da hızla milliyetçi dil benimsenecek ve siyasi iradenin de teşviki ile ilmî çalışmalar bu yöne evrilecektir. Artık yeni kendi'lik tanımı, İslâmiyet'i değil, daha dar bir tanım olan milliyet esaslı "Türklük" yahut "Araplık"ı temel alacaktır.⁴³ Fikrî bir daralmanın yaşandığı bu zaman diliminde, her iki tarafta da İslâm mirasının bir kısmı ile bağların zayıfladığına dair bir eğilim görülmektedir. Çünkü "travmanın olduğu yerde, bellek olmaz".⁴⁴

Bu bağlamda 1915'de Dâru'l-Fünûn muallimleri Z. Gökalp ile F. Köprülü, Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Encümeni kurulmasına çalışmışlardır. Burada İslâmî

Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976, s. 132).

39 Süheyla Süleyman eş-Şelebi, *Şükri Aseli: 1868-1916*, Beyrut: Merkezü Dirâsât Vahdeti'l-Arabiyye, 2010, s. 65.

40 Halil İnalçık, "Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee", *Türk Kültürü*, c. 3, sy. 3, Mayıs 1965, s. 421-433.

41 Ahmed Hikmet, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütâlaalar", *Türk Yurdu*, sy. 12, yıl 1, Nisan 1328, s. 346-351.

42 İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 1, İstanbul: MEB, 1969, s. 48.

43 Milliyetçi tarih anlayışının Türkiye'deki tarih yazımı üzerindeki tesirine dair bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 69-138; Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016. Mısır'daki milliyetçi tarih yazımına dair bkz. Yoav Di-Capua, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Twentieth Century Egypt*, Berkeley: University of California, 2009.

44 Helene L'Huillet, *Gecikmeye Övgü: Zaman Nereye Gitti?*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022, s. 36.

konulardan daha ziyade “*Türklere ait müessesâti[n] muhît-i içtimâisi*” içinde araştırılması hedeflenmiş ve *Millî Tettebbular Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Bundan sonra Mısır, oryantalist yaklaşımla “Türk”ün ve “Türk” tarihinin arandığı bir yer haline gelecektir. Yakın tarihlerde bir Fransız yazarın *Napolyon’un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon* adlı eserini Türkçeye çeviren Fuad Köprülü, bir sonraki dönemde bir oryantalistin eserinden yola çıkarak *Mısır’da Türk Âbideleri*’ni arayacak, bir başka oryantalistten esinlenerek *Mısır’da Bektaşılık*’in izlerini takip edecektir.⁴⁶ Necib Âsım ise Arapça kaynakları devre dışı bırakarak *Mısır’da Yazılmış Türkmence Kitab*’ın peşine düşecektir.⁴⁷ Bu gayretler, mağlubiyetin getirdiği eziklik psikolojisinin neticesi olup farklı bir tanımla kendini yeniden kurmaya ve özgüven kazanmaya çalışmanın ifadesidir. Fakat diğer taraftan ilmi bir metodoloji öğrenmeye çalışırken yeni bir anlam dünyasının, dünyayı yorumlama tarzının ve yeni ötekine karşı konumlanmanın tam anlamıyla temellük edildiği bir süreçtir.⁴⁸ Tam da bu sebeplerle H. İnalçık, yıllar sonra Fuad Köprülü’nün içinde olduğu birkaç ilim adamını, oryantalizmi, Türkoloji eliyle Türkiye’de yerleştirenler olarak takdim ve tebci edecektir.⁴⁹ Bu yaklaşımı, Cumhuriyet döneminde Enver Ziya Karal daha da ileriye taşıyacak, Cevdet Paşa’yı, Mısır tarihini yazarken, merkez evrakı yahut kaynakları içinde yer almadığı için “birinci el kaynak sayılmayan” Mısırlı tarihçi Abdurrahman bin Hasan el-Cebertî’nin tarihini kullandığı için yetersiz bulacaktır.⁵⁰

Modern Mısır tarihçiliğinin müessisi Şefik Gurbal, F. Köprülü’nün söz konusu çalışmalarına denk düşen tarihlerde “Arap tarihinin ana giriş kapısı olan modern Mısır tarihini öğrenmek için” İngiltere’ye gitmiştir. Arnold Toynbee danışmanlığında “The Beginnings of the Egyptian Question and the Rise of Mohammad Ali” başlıklı tezini 1924 yılında ikmal ederek Mısır’a dönen Gurbal, bir İngiliz tarihçiden el alarak Mısır üniversitelerinde tarih alanında ders veren ilk Mısırlı

45 İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, s. 34.

46 Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Mısır’da Türk Âbideleri”, *Hayat*, c. 1, sy. 14, 3 Mart 1927, s. 2; Fuad Köprülü, “Mısır’da Bektaşılık”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 6, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1939, s. 13-40.

47 Necib Âsım, “Mısır’da Yazılmış Türkmence Kitab”, *Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Mecmuası*, yıl 1, sy. 1, Mart 1332, s. 54-62.

48 Bertkay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, s. 99-102.

49 İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, s. 34; Çaykara, *Halil İnalçık Kitabı*, s. 293-295.

50 Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu: 1797-1802*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1938, s. 7. “Cevdet Paşa mehzarlarında, sefer hakkında birinci elden kaynaklardan ziyade Mısır ulemasından Abdurrahman Cebertî’nin meşhur tarihiyle Cebeli Druz hakimi Mir Beşir tarafından Mısır’a gönderilmiş olan muallim Nikola’nın “Tarih-i Nikola” adlı eserini esas aldığını zikretmektedir.” Karal, yazının devamında, dönemde Osmanlı merkezinde üretilen evrak ile Fransızca evrakı esas aldığını belirtmektedir. Halbuki Karal’ın konusu olan Fransa’nın, Mısır’ı işgali sırasında el-Cebertî, hadiselerin görgü tanığı olmakla kalmayıp Fransız divanının üyesi olarak yaşananların bizzat içinde yer almıştır.

akademisyen olmuştur. Tıpkı muasırı ve mevkidaşı Köprülü gibi kültür ve sosyal tarihi öne çıkaran tarih anlayışı ile bir ekol oluşturacaktır.⁵¹ Osmanlı klasik dönemi, oryantalistlerden ödünç alınan söylemle Mısır'ın karanlık bir dönemi olarak addedilip tarihten silinecek ve yapılan akademik araştırmalar Mehmed Ali Paşa'dan sonraki döneme hasredilecektir.⁵² Artık "birlikte yapılanmanın" değil, "kopuşları" çalışmanın devridir. Mısır tarihçiliğine hâkim olan oryantalizm kaynaklı milliyetçi çerçeve, başını Muhammed Enis'in çektiği sosyalizm tesirindeki iktisat tarihi merkezli ikinci nesil tarihçilerde, hakimiyetini daha da güçlendirmiştir.⁵³

1930'lardan sonra tarafların birbirine bakışımı şekillendirenler büyük ölçüde oryantalistlerdir. Mesela Fuad Köprülü ile de sağlam münasebetleri bulunan J. Deny, Mısır arşivindeki Türkçe vesikaları tasnif etmek üzere Mısır'a davet edilmiş, buradaki çalışmalarının mahsulü olan *Sommaire des Archives Turques du Caire* adlı eserinin büyük kısmını, Osmanlı klasik dönemini es geçerek Mehmed Ali Paşa dönemine hasretmiştir.⁵⁴ Gurbal'in bazı öğrencilerinin Deny ile birlikte çalıştığı bu tasnif hareketi sırasında klasik dönem evrakı ile ilgilenenler bir anlamda ademiye mahkûm edilmiştir.⁵⁵

Mısır'da bunlar olurken aynı tarihlerde Türk tarihini ana kaynaklarından tetkik eden Fuad Köprülü, Mısır'ı oryantalistler üzerinden okumayı tercih etmektedir.⁵⁶ Gurbal'in Türkler hakkındaki ilham kaynağı da -"Türkler" maddesini Arapçaya

51 Abdülmün'im el-Cemî, "Muhammed Şefik Gurbal: Sire ve Tahıyye (1894-1961)", *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cîl Sahibü Medrese Tarihiyye*, Adil Hasan Ganim (ed.), Kahire: Mektebetü el-İmam el-Buhârî, 2013, s. 15-16. Şefik Gurbal ile Fuad Köprülü, birçok bakımdan müşterek hususiyetlere sahiptir. Her ikisi de tarih üzerinden olduğu kadar aktif siyasete katılarak da yeni tarih anlayışını yerleştirmeye çalışmışlardır. Onların müşterek yanlarından biri de yetiştirdikleri öğrencileri ile bir ekol oluşturmaları ve üniversitelerdeki tarih eğitiminin bir mecrada akmasını temin etmeleridir (Bkz. Ganim, *Muhammed Şefik Gurbal*, s. 24-25).

52 Ahmed Zekerıyya eş-Şılık, *el-Hadâse ve'l-İmberyalıyye*, Kahire: Dâru's-Şurûk, 2006, s. 45-46; es-Seyyid Muhammed es-Seyyid, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarih Yazımı", *TALİD*, c. 8, sy. 15, 2010, s. 513-536; Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 259-347.

53 Asım ed-Desukî, "İbnü Cili's-Sittîniyyât ellezî Va'yü't-Târîhi'l-İctimâî", *Rauf Abbas: el-Müerrih ve'l-İnsân*, İdâd el-Cem'ıyyetü'l-Mısıriyye li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye, Kahire, 2010, s. 21-30; Anthony Gorman, "Geçmiş Çerçevelemek: Tarihçi Devlet ve Toplum", *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, Halil İbrahim Erol, Büşra Sıdka Kaya, Abdulkadir Macit, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021, s. 274-275.

54 Jean Deny, *Sommaire des Archives Turques*, Kahire: Societe Royale de Geographie d'Egypte, 1930. 700 sayfaya yaklaşan bu eserin sadece çok küçük bir kısmı Osmanlı klasik dönemi evrakına ayrılmıştır. XX. yüzyılın başlarında Mısır'da milliyetçi tarih, arşiv ve hafıza politikalarına dair kıymetli bir değerlendirme için bkz. Di-Capua, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Tweekenth Century Egypt*, s. 91-141.

55 Hasan Osman, *Menhecü'l-Bahsi't-Tarihî*, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1996, s. 29.

56 Köprülü, "Mısır'da Bektaşılık", s. 13-40; Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Mısır'da Türk Âbideleri", s. 2.

tercüme ettiği- *Encyclopaedia of Islam*'dir.⁵⁷ Aynı dönemde Muhammed Kürd Ali, Şam İlimler Akademisi'ndeki görevi sırasında hem sıkı bağlar geliştirip hem de reddiyeler sunduğu oryantalistlerin eseri olan *Encyclopaedia of Islam*'ın ve Arap hayranı gibi görünen Gustave Le Bone'un tesiri altında "Arab'a hasredilmiş İslâm medeniyeti ve tarihini" yazmaya koyulmuştu.⁵⁸

Aslında durum, burada resmedilmeye çalışıldan daha da karışık bir vaziyet arz etmektedir. Bu karmaşaya Escovitz, Kürd Ali ile ilgili dikkate değer makalesinde özlü bir şekilde işaret etmektedir. Escovitz, Kürd Ali, her ne kadar oryantalistleri kıyasıya eleştirse de, İslâm tarih kaynakları ile onları neşreden oryantalistler üzerinden temas kurmaya mahkûmdur, demekte ve bunun Kürd Ali vb. için "üzücü bir hakikat" olduğunu ilave etmektedir.⁵⁹ Bu ifadeler onun ve neslinin içinde bulunduğu durumun hassas yapısını göstermektedir.

Bundan sonrası çeşitli şekillerde temas içinde olduğumuz on asırlık ortak tarihe başkasının filtresinden geçen kelimelerle reddiyeler sunduğumuz dönemdir.⁶⁰ Taraflar, oryantalistlerin, milliyetlerine yönelik suçlamalarını, akademik çalışmalarla hararetle yalanlarken, "yeni öteki"yi kötöleyen bütün tezlere sahip çıkmakta birbirleri ile yarışmaktadır. Milliyetçi reflekslerle oryantalizme reddiye yazmanın, onun çizdiği fiziki ve zihni sınırlara riayetten yani onu tahkim etmekten başka bir şey olmadığı anlaşılammış gibidir. İslâm tarihi alanında duayen sayılan Gibb'in Arap milliyetçiliğinin geleceğine büyük bir inanç beslemesi ya da İslâm mirasından vazgeçen Türklerin dostu Bernard Lewis, tarafların sınırlarını kimin belirlediğini göstermesi açısından dikkate değerdir.⁶¹

Oryantalistler eli ile yapılanan ve asları tarafından temellük edilen bu dil, Türkiye'de 1930'lardan sonra iki temel yaklaşımda açığa çıkacaktır: İlki, büyük yenilgiden sonra gelen daralma ile Cumhuriyet dönemiyle başlayan "içselleştirilmiş oryantalizm"dir. Bu yaklaşıma göre geri kalma sebebi İslâm, Arap ile eşitlenmekte ve ikisi birden ötekileştirilmektedir.⁶² Oryantalistlerden mühlhem geliştirilen bu tutumla, kolayca "geri kalmışlık"tan kurtulmak amaçlanmış gibidir.

57 Gunim (ed.), *Muhammed Şefik Gurbal*, s. 24-25.

58 Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 95-109; Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 312-313; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-Hadâretü'l-Arabîyye*, 2 Cilt, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1953.

59 Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 105.

60 Abou-el-Hajj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", s. 186.

61 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 244-245; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008, s. ix.

62 Falih Rıfık Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif, 2004, s. 42-43; Hasan Bülent Kahraman, "İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 2002/20, s. 153-178.

Yani Ş. Mardin'in önerdiği gibi "[oryantalizmin] çeşitliliğinden istifade ederek kendi çıkarlarımızı savunma"ya yöneliyorduk.⁶³

Bu dönemde milliyetçiler tarafından geliştirilen Araplar, Arap toprakları ya da İslâm hakkındaki karşıt söylemlerin kaynağı büyük oranda oryantalistlerdir. Mesela H. İnalçık, Gibb'in meşhur eseri *Islamic Society and the West*'i tanıtırken, metodolojisini ve kaynaklarını tenkit etmektedir. Ayrıca Osmanlı merkezi hakkında verdiği pek çok bilginin güvenilmezliğini de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ilginç bir şekilde eserin Araplar hakkındaki kısmını hiç tenkide tâbi tutmamakta hatta faydalı bulmaktadır.⁶⁴ Yine David Ayalon'un *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom* adlı eserine dair tanıtım yazısında aynı yaklaşımı benimsemektedir. Eserin, Osmanlıları övüp Memlûkleri yerdği kısımlarını kolayca sahiplenirken Osmanlılara dair menfi yöndeki iddiaların bazılarını tenkit etmektedir.⁶⁵ Bu son tanıtım yazısı, Batı'ya reddiye ya da "meydan okuma"⁶⁶ ameliyesinin iç mantığını vermesi bakımından oldukça önemlidir. Oryantalizmi içselleştiren Türk tarihçilerin savunusu "Türklük" ile sınırlanmıştır. Bundan dolayı da Arapça kaynaklara ya hiç gidilmemekte yahut da sadece Türklere dair kullanışlı bahisleri aramak üzere başvurulmaktadır.⁶⁷ Bunun da ötesinde Türkiye tarihçiliğindeki milliyetçi yaklaşımdan Balkan ve Arap tarihçilerin milliyetçiliği sorumlu tutulmaktadır.⁶⁸ Halbuki milliyetçi yaklaşımların gelişim süreci aynı döneme denk düştüğü gibi kaynakları da ortaktır.

63 Şerif Mardin, "Oryantalizmin Hasıraltı Ettiği", s. 111-115.

64 Halil İnalçık, "Kitabiyat: H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 1, cüz 1-4, 1953, s. 146-149.

65 Halil İnalçık, "David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*", *Belleten*, c. 21, Temmuz 1957, sy. 83, s. 501-508.

66 Nancy Elizabeth Gallagher, *Approaches to the History of Middle East*, [London]: Ithaca Press, 1996, s. 155.

67 Şevkiye İnalçık, "İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, c. 6, sy. 3, 1948, s. 189-195; Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967. Oryantalistlerin, Türk tarihçileri üzerindeki tesiri II. Dünya Savaşı'ndan sonra yerel uzmanlarla birlikte çalışma evresine geçildiğinde farklı bir mecraya girmişse de temel mantık değişmemiştir. Bununla birlikte ana akımın dışında kalarak merkez ve taşra kaynaklarını birlikte kullanan ve kendi tarih anlatılarını oluşturan M. C. Şehabeddin Tekindağ, Mustafa L. Bilge, İdris Bostan, Feridun M. Emecen ve Özen Tok gibi bazı akademisyenlerin mevcudiyetini ifade etmek gerekir.

68 Halil İnalçık, "Fransız Annales Okulu ve Türk Tarihçiliği", *Doğu-Batı: Makaleler II*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2008, s. 312-313. Oryantalizmi, "hümanizm" in bir çıktısı olarak değerlendiren ve onu, takip ettiği metodoloji sebebiyle kıymetli bulan İnalçık'a göre oryantlizmin tenkit edilecek bir yanı yoktur. İnalçık, Goldziher ve Lewis'i, büyük "İslamologlar" olarak tavsif eder. Konu hakkındaki düşünceleri için bkz. İnalçık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", s. 13-39; Gallagher, *Approaches to the History of Middle East*, s. 164-166.)

Türkiye’de ilk yaklaşımın tam tersi istikamette seyreden ikinci yaklaşım ise Said’in *Oryantalizm*’inden sonra daha da güçlenen ve özellikle muhafazakâr çevrelerde revaç bulan toptancı bir yaklaşımla oryantalizm külliyyatını mahkûm etmektedir.⁶⁹ Bunda, Müslümanların, yaşadıkları bütün olumsuzluklardan Batı’yı sorumlu tutup mesuliyetten sıyrılmaya çabaları etkin olduğu gibi post-modern tarihçilikte maduniyet ekolü araştırmalarının yükselişinin de payı bulunmaktadır.⁷⁰ Aynı savunmacı yaklaşım, Arap düşünce dünyasının önemli bir kısmına da hâkimdir.⁷¹

Halbuki oryantalistlerin her iddiası kolayca yanlışlanamayacağı gibi şahsî hesaplaşmasını ilmî eserine fazlaca yansıtan Said’in, Araplara ve Osmanlı’ya karşı bakışını da oryantalistler belirlemiştir.⁷² Dahası o, oryantalizme orantısız bir güç atfederek onu aşılmaz bir yapı olarak takdim etmektedir. Bu yolla farkında olmadan “Doğu” olarak tavsif edilen dünyanın insanını, nihilizme itmekte, edilgenleştirip pasifliğe itmekte, yani oryantalizmi tersinden tahkim etmektedir.⁷³ Oryantalizme reddiye sunmaya çalışan ve fakat bizzat onun ürünü olan her iki söylem de haddi zatında aynı amaca hizmet etmekte, reddettiği şeyi güçlendirmekten başka bir şey yapmamaktadır. Geliştirilen reddiyeler her şekilde onun sınırlandırdığı alanda ve onun kavramları ile üretildiği için bu kaçınılmaz bir netice olsa gerektir.

Yukarıda paylaşılan gözlemler, “dünyayı kendisi için yaratılmış bir nesne gibi gören, icabında tüm dünyanın kültürünü hizmetine koşabilen” bir epistemolojik yapının, aynı haktan diğerlerini mahrum etmesinin dahası bunun asılları tarafından zaman içinde memnuniyetle karşılanmasının bir hülasası olarak okunabilir.⁷⁴ Aşağıda nazara verilecek iki kitabın kıymeti, böyle çetrefilli bir alanda, kendilerine çekilen sedde ilmî bir itiraz getirmelerine matuftur. Ana akımın dışına çıkarak, ilmî bir özgüvenle asırların mirasına sahip çıkmaları ve kendi hikâyemizi anlatabilme ameliyesinin kapısını aralamaları, bu iki kitabı önemli bir yere yerleştirmektedir. Çünkü “tarihin bir yabancı istilasına karşı kendisini koruması gerekmez. Tek ihtiyacı, kendi hikâyesiyle barışmasıdır.”⁷⁵

Böyle bir musalaha için yapılması gereken ne oryantalizmi toptan mahkûm etmek, geliştirdiği araştırma tekniklerini reddetmek veya sunduğu birikime bîğâne

69 Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre, 2020, s. 172-180.

70 Halil İbrahim Erol, “Maduniyet Çalışmaları Tarihi Anlamlandırmak İçin Bir Alternatif Sunuyor mu?”, *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak*, A. Cüneyd Köksal (ed.), İstanbul: Yedirenk, 2009, s. 329-346.

71 Mustafa es-Sibaî, *el-İstişrâk ve'l-Müsteşrikûn: mâ lehüm ve mâ aleyhim*, Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 2017.

72 Mert, *Batı İslâm'ı Çok Sevmiştii*, s. 133. Said, *Oryantalizm*, s. 123-124; Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, s. 393.

73 Said, *Oryantalizm*, s. 28, 221-272.

74 Nuri Bilge Ceylan, *Söyleşiler*, İstanbul: Norgunk, 2022, s. 43.

75 Jacques Ranciere, *Tarihin Adları*, İstanbul: Metis, 2011, s. 139.

kalmaktır ne de onun ürettiği bilgilerin sıhhatini, daha da önemlisi dünyaya bakışını sorgulamadan tam bir teslimiyetle kabul etmektir. Sunulan her bilgiyi üzerinde yükseldiği zihniyet yapısı ile birlikte değerlendirmeyi ihmal etmemek ve ilmî usullerle kaynaklardan tetkik ve tahkik ederek kullanmaya devam etmek, böylece “kendi bakışımızı kuşanmaya çalışmak” daha makul bir yaklaşım olarak karşımızda durmaktadır.⁷⁶ Bunun için de bugüne kadar Türkiye tarihçiliğinden dışlanan kaynaklarla tanışmak, onları çalışma masasına taşımak önemli bir adım olacaktır. Aşağıda tanıtılan eserlerin kıymeti, böyle bir çalışma zemini tesis etme çabalarından ileri gelmektedir.

II. Tarihsel Söyleme İlmî Bir İtiraz: *Mısır'da Tarihyazımı* (2021)

Halil İbrahim Erol'un doktora çalışmasının kitaba dönüşmüş hâli olarak 2021'de İLEM yayınları tarafından neşredilen *Mısır'da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*⁷⁷ adlı eseri, yukarıda sebep ve sonuçları ile ele alınan bir asırlık tarihsel söyleme ilmî bir itiraz mahiyetindedir. Erol, Mısır tarihini kendi bakış açımızla birincil kaynaklardan okumayı ve yeniden yazmayı teklif etmektedir. Eser, Türk ve Arap tarihçiliğine hâkim milliyetçi paradigmayı sorgulayan bir “Giriş” ile açılmaktadır. Ardından gelen üç bölümde ise girişte işaret edilen bir asırlık ihmalin telafisi yapılmaya yani 1800-1850 arasında Mısır'da telif ve tercüme edilen tarih eserleri, Türkiye tarihçisinin istifadesine sunulmaya çalışılmaktadır. Bu yapılırken modern literatürde söz konusu kaynaklar hakkında öne sürülen problemlere de yeni bakış açıları ile yaklaşılmaya çalışılmaktadır.

Giriş bölümünde Erol, haklı bir tespitle işe başlamaktadır. Buna göre XX. asırda gelişen akademik Türkiye tarihçiliğinde XIX. yüzyıl Mısır'ına dair başta E. Ziya Karal ile Şinasi Altundağ olmak üzere birkaç tarihçi eser vermiş, bunları takiben dört doktora tezi yazılmıştır. Fakat bu araştırmaların hiçbirinde Mısır'da yazılmış tarih kaynakları kullanılmamıştır. Dahası R. Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* dışında biyografik antolojilerin pek çoğunda da sadece Osmanlı merkezindeki müellif ve tarihçilerin eserlerine yer verilmektedir.⁷⁸ Yazar, bu eleştirisinde büyük oranda haklı olmakla birlikte toptancı bir yaklaşıma girmemesi daha iyi bir tercih olabilirdi. Zira Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı adlı eserinin girişinde konu hakkındaki bazı Arapça kaynaklara işaret etmiş, eserinde bunları kullanmıştır. Yine kitabın neşrinden önce adalet, hukuk ve siyaset meselelerinin XIX. yüzyıl Mısır'ındaki tesirlerine dair bir doktora tezi

76 *Ey iman edenler! Eğer bir fâsik size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.* (Hucûrat, 49/6.) Âyette ortaya konulan itidalli yaklaşım, tarihçi için ilham verici mahiyettedir.

77 Halil İbrahim Erol, *Mısır'da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

78 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 3-6.

vücuda getiren Mustafa İnce de bu kaynaklardan yararlanmayı ihmal etmemiştir.⁷⁹ Her ne kadar bu tekil örnekler tespitinin haklılığına gölge düşürmese bile bu tür genellemeler yaparken ihtiyatlı davranmak daha yerinde olacaktır.

Söz konusu eksikliği telafi etmek amacıyla çalışmaya giriştiğini belirten yazar, İngilizce, Almanca, Arapça, Osmanlıca ve Türkçedeki prosopografik, biyografik ve bibliyografik eserlere müracaat ederek 1800-1850 arasındaki Mısır tarih kaynaklarını seçtiğini belirterek “yöntem”ini ortaya koymaktadır. Ardından eserin teorik çerçevesini nazara veren Erol, Mısır tarih kaynaklarını Türkiye tarihçiliğinin gündeminden dışlayan saikin “milliyetçi ve merkezci tarih yazımı” olduğunu vurgulamaktadır. Buna karşılık Osmanlı merkezinden koparılmış milliyetçi bir Arap anlatısının da Arap tarihçiliğine hâkim olduğunu söyleyen Erol, bu yaklaşımların aşılması için milliyetçi tarih teliflerinin üzerine çıkılmasını ve merkeze ya da taşraya sıkıştırılan anlatıların aşılmasını teklif etmektedir.⁸⁰

Milliyetçi yaklaşımın cesur bir şekilde sorgulamaya tâbi tutulduğu bu bölümde, isabetli bir tercihle çalışmaya dahil edilen kaynakların İslâm ve Osmanlı bağlamında ele alınacağı vurgulanmaktadır. Alana hâkim olan milliyetçi söylemin ardındaki muharririk gücün ise yukarıda nazara verildiği gibi “oryantalistler” olduğu ve bunun Mısır’daki kökenlerinin Napoléon’un işgal esnasında Mısır’da kurduğu enstitünün çalışmalarına kadar götürülebileceği ifade edilmektedir.⁸¹ Zaman içinde Arap milliyetçiliğine hâkim olan Osmanlı klasik döneminin Arap toprakları için “karanlık çağ” sayılıp Fransız işgali ve ardından gelen Mehmed Ali Paşa döneminin bir uyanış ve kültürel aydınlanma dönemi olduğu yönündeki tezin, bu çalışma ile reddedildiği ifade edilmektedir. Erol’a göre 1850’lere kadar Mısır bir Osmanlı vilayeti olduğu gibi burada yazılan tarihler de İslam tarihi/tarihçiliği kapsamında değerlendirilmelidir.⁸²

Giriş’i takip eden Birinci Bölüm “Mısır Tarihine Genel Bir Bakış”a ayrılmıştır. Kendi içinde iki ayrı kısmı ihtiva eden bu bölümün ilk kısmında Milattan Önce’den başlayarak 1840’lara kadar Mısır tarihi konu edilmektedir. İkinci kısımda ise Fransız işgalinden 1850’lere kadarki dönemde Mısır’daki tercüme ve neşir faaliyetleri, Osmanlı merkezi ile mukayese edilerek aktarılmaktadır.⁸³ Bölümün ikinci

79 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara: TTK, 3. Baskı, 2021, s. IX-XV, 6; Mustafa İnce, “The Ottoman Government and the Egyptian Question: Judicial Reform and Politics (1800-1914)”, Doktora tezi, Boğaziçi University, 2016. Erol’un çalıştığı döneme girmese bile Özen Tok’un “17. Yüzyılda Mısır Eyaleti” başlıklı doktora tezi, merkez-taşra kaynaklarını eşit ağırlıkta kullanması ve bunları büyük bir maharetle mezcetmesi bakımından zikri geçen iki eseri de aşmaktadır. Bkz. Özen Tok, “XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti”, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

80 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 12-13.

81 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 15.

82 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 16-26.

83 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 27-132.

kısımında Mısır'da ilk defa Fransızlar tarafından kurulan matbaanın, Fransızların propaganda vb. amaçlarına hizmet ettiğine, literatürde iddia edildiği gibi herhangi bir “uyanış” a yol açmadığına işaret edilmektedir. Zira Mısır'da kurumsal bir matbaanın tesisi ve neşir faaliyeti, ancak 1821'lerde yani Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemine denk düşmektedir. Fransızların getirdiği matbaanın, kendi propagandaları dışında hiçbir kalıcı neticesi olmamış, 1815'te İtalya'ya matbaacılığı öğrenmek üzere giden heyetin, 1821'de Mısır'a getirdikleri üç baskı makinesi ile meşhur Bulak matbaası kurulmuştur.⁸⁴ Bu matbaanın yayınladığı tarih eserleri arasında Avrupa'da neşredilmiş tarihler bulunduğu kadar Osmanlı merkezinde telif edilen *Koçi Bey Risalesi* ve *Vâsıf Tarihî*'nin bulunması dikkate değerdir.⁸⁵

Yazarın Giriş'te gösterdiği mahareti, bu bölümde sürdürdüğünü söylemek zordur. Zira birbirini bütünlemeyen ve takip etmeyen iki ayrı konunun, aynı başlık altında bir araya getirilmesi pek isabetli bir tercih değildir. Birinci bölümdeki Mısır tarihine genel bakışa ayrılan kısım, her ne kadar konuya aşına olmayan okurlara genel bir manzara sunsa da eseri kullanacak araştırmacıların ihtiyacını görmekten uzaktır. Ayrıca eserin muhtevası ile doğrudan ilgili olmaması hasebiyle sorgulanan literatüre dayanmanın eksiklikleri ile malûldür. Bunun yerine bölüm, tamamen Mısır'daki tercüme ve neşir faaliyetlerine hasredilebilir ve kronolojik bir yaklaşımla son bölüm olarak belirlenebilirdi. Yazarın, bu teklifi başlı başına bir makale olarak değerlendirdiği göz önüne alınırsa, bu eksikliğin bir oranda telafi edildiği söylenebilir.⁸⁶

“XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Mısır'da Tarihçilik” başlıklı İkinci Bölüm'de, Giriş'teki tempo tekrar yakalanmaktadır. Osmanlı dönemi Mısır tarihçiliğinin genel seyri verildikten sonra Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, Abdullah Şarkavî, İsmail el-Haşşâb, Halil b. Ahmed er-Recebî'nin yazdıkları genel tarih eserlerine yer verilmektedir. Önce tarihçinin hayatı, akabinde eserine yer verildiği bu bölümde en geniş yer, haklı olarak bu dönem Mısır tarihçiliğinin zirvesi olan el-Cebertî'ye ayrılmıştır.⁸⁷ el-Cebertî'nin Fransız işgalini konu alan eserleri dışında kalan *Acâibü'l-Asâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*'ın I., II. ve IV. ciltlerini konu alan bu kısımda, el-Cebertî'nin hayatı, eserleri ve *Acâib*'in üç cildinde öne çıkan konular araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır. Yazar, sadece el-Cebertî'nin eserini hülâsa etmekle kalmamakta, eserin problemleri yanlarını hem eser hem de literatür üzerinden takip ederek çözmeye gayret etmektedir. Ayrıca el-Cebertî'nin Osmanlı merkezi, Vehhabilik, Mehmed Ali Paşa gibi çetrefilli mevzularda nerede durduğunu göstermektedir. Akabinde yer verdiği el-Cebertî ile aynı zümreye mensup

84 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 104-108.

85 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 121-132.

86 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 171-208.

87 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 140-223.

Ezher ulemasının telif ettiği tarihleri de aynı usûlle inceleyen yazar, el-Cebertî'nin alandaki eşsizliğine işaret etmektedir.⁸⁸

Eserin en dikkate değer kısmı olan son bölümü ise “Fransız İşgali ve Tarih Yazıcılığı” başlığını taşımaktadır. İlk elde Fransız işgalinin, Mısır aydınlanmasının miladı olduğu tezi ilmî usûllerle sorgulanmaktadır. Ardından Fransız işgalini konu alan el-Cebertî'ye ait iki eser, aynı konuya hasredilmiş *Acâib*'in üçüncü cildi ile mukayeseli bir şekilde ele alınmaktadır. Bölümün bir diğer müellifi ise Mısırlı olmasa bile Fransız işgalini kaleme almak üzere Emîr Beşir tarafından Mısır'a gönderilen Lübnanlı Nikola et-Türk'tür.⁸⁹

Öncelikle mevcut literatürde yaygın olarak iddia edilen Fransız işgalinin, Mısır için müspet neticelerini tartışan Erol'a göre işgalin Mısır için değil Batı için önemli getirileri olmuştur. Ayrıca işgal döneminde yaşanıp sonraki dönemlerde de Mehmed Ali Paşa eli ile devam ettiği iddia edilen “aydınlanma hareketi” ile paşa kendisini ilişkilendirmemektedir.⁹⁰ Bu tezlerini el-Cebertî'nin *Tarihu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır* ile *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* adlı eserleri üzerinden temellendiren yazar mezkûr eserleri şekil, telif süreci, tarih yazımı, muhteva ve tercüme-neşir süreçleri bakımından tafsilatlı bir incelemeye tâbi tutmaktadır. Böylece hem eserleri araştırmacıların istifadesine sunmakta hem de bu eserlerden yola çıkarak Batı literatüründe öne sürülen Mısır ulemasına dair tezlerin sıhhatini sorgulamaktadır.⁹¹

Sonuç kısmında bugüne kadar alanda baskın olan Fransız işgali ile gelen “Arap nahdası/uyanışı” söylemini hedef alan yazar, 1800-1825 arasındaki tarih telifindeki canlılığın, Fransız işgali ile değil, aksine bir önceki dönemin canlı ilim ortamı ile açıklanabileceğini ifade etmektedir. Bunun en önemli kanıtı ise Mısır'da tarih telifinin 1825'ten 1850'ye kadar duraklamaya girmesi, bu dönemde sadece Osmanlı merkezinden ya da Batı'dan yapılan tarih tercümeleri ile yetinilmesidir. Yani XVIII. asırda yaşanan canlanma XIX. asır başında el-Cebertî gibi parlak bir tarihçinin doğuşuna zemin teşkil ederken, XIX. asrın başında Mısır'da yaşanan çalkantılar, ilmî hayatı ve tarih yazımını bir süreliğine de olsa menfi yönde etkilemiştir. Böylece oryantalizmin ve uzantısı olan Arap milliyetçiliğinin, Mısır'ın Osmanlı döneminde ilmî bakımdan gerilediği tezi büyük oranda geçerliliğini yitirmektedir. Bundan sonra odağını Türk akademisine kaydıran yazar, bugüne kadar dışlanan Arapça birincil kaynakları ve onlar hakkındaki literatürü Türkiye akademisinin gündemine taşımayı temenni ederken bir gerçekliğe de temas etmektedir.⁹² Eserin, önemli ve çetrefilli bir kaynak birikimi ile bunun et-

88 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 135-275.

89 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 279-388.

90 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 279-304.

91 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 305-369.

92 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 391-405.

rafında oluşan devâsa külliyyâtı kuşatarak XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır tarih yazıcılığına dair bütünlüklü bir resim verdiği göz önüne alınırsa, vaadini büyük oranda yerine getirdiği söylenebilir. Bununla birlikte hiç şüphesiz ki bu vaadin gerçekleşmesi tarihçilerin, mezkûr kaynakları, çalışma sahalarına dahil etmeleri ile mümkün olacaktır.

Alanındaki boşluğu dolduran eserin, bir metot problemi olduğuna da işaret etmek gerekir. Yazar, bir yere kadar haklı olarak bu eserleri kendi iç mantıkları açısından değerlendirmekte ve belli oranda birbirleri ile mukayese etmektedir. Bununla birlikte çalışmada, bu eserlerin, merkezdeki tarih yazıcılığının neresinde durduklarına dair bir değini ihtiva etmediğini söylemek gerekir. Bu da eseri, bir yönüyle eleştirdiği noktaya getirmekte ve taşradaki tarih yazımının tasvirine mahkûm etmektedir. Halbuki burada yazılan kroniklerin muhtevaları ile merkezde aynı dönemde özellikle de Fransız işgaline dair yazılan tarihlerin, şekil ve içeriklerinin bir mukayesesi, bunları kaynak olarak kullanacak tarihçiler için yol gösterici olabilirdi. Ayrıca böyle bir ameliye, Osmanlı merkez ve taşra tarih yazımının birleşen ve ayrılan yanlarını görmeye imkân vereceği gibi her iki ekolün imkân ve sınırlılıklarını da ortaya koyabilirdi. Bir sonraki baskıda hem eserin muhteva bakımından geliştirilmesi hem de eksikliklerinin giderilmesi yerinde olacaktır.

Netice olarak *Mısır'da Tarihyazımı*, XVIII. ve XIX. yüzyıl Mısır tarihi çalışan araştırmacılar ve İslâm tarih yazıcılık geleneğinin Osmanlı dönemine dair okuma yapmak isteyenler için önemli müracaat eseri olarak literatürdeki yerini almaktadır.

III. Yeniden Kaynaklara Dönüş: *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (2021)

Mısır'da Tarihyazımı'nı tarihsel zemin ve süreklilik açısından bütünleyen bir diğer çalışma *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*'dir.⁹³ Eser, İslâm tarih kaynakları ile yeniden fakat farklı bir bağlamda bağ kurmayı amaçlayan İLEM'in, *Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik* projesinin ikinci kitabı olarak yayınlanmıştır. Bugüne kadar ihmal edilen İslâm tarih kaynaklarını bir araya getirme yani bir envanter çıkarma ameliyesi olarak okunabilecek bu projenin diğer ayaklarının İran, Hint Alt Kıtası ve Balkan coğrafyası olduğu göz önüne alındığında yapılan işin büyüklüğü ve kıymeti daha iyi anlaşılacaktır. Projenin yürütücüleri bu kapsamda hem tarihî mirasın bir listesinin çıkarılıp teknik yönlerinin ortaya konmasının hem de İslâm tarih yazıcılık geleneğindeki değişim ve dönüşümlerin kuş bakışı görülebilmesinin hedeflendiğini ifade etmektedir.⁹⁴

Aralık 2020'de gerçekleştirilen Mısır Çalıştayı'nın geliştirilmiş ve genişletilmiş hâli olarak araştırmacıların istifadesine sunulan eser, editörlerin kaleme aldığı bir

93 Halil İbrahim Erol, Büşra S. Kaya, Abdülkadir Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

94 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. vii.

giriş ile Mısır'daki İslâmî dönem tarih yazımının serencamını gözler önüne seren dört bölümden oluşmaktadır. “İlk Dönem Mısır Tarihi Kaynakları”, “Memlük Dönemi Mısır Tarihi Kaynakları”, “Osmanlı Dönemi Mısır Tarihi Kaynakları” ve “XX. Yüzyıl Mısır Tarihi Kaynakları” başlıklarını taşıyan bölümlerde, alanının uzman isimleri, IX. yüzyılda *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ* ile başlayıp XX. yüzyıla kadar süren Mısır'da tarih yazımı macerasından birer kesit sunmaktadır.

İlk bölümde Nadir Özkuyumcu, İslâm fethinden Tolunoğulları sonuna kadarki kaynakları tanıtırken, Aydın Çelik Fatımîler dönemi, Harun Yılmaz Zengî ve Eyyûbî dönemi kaynaklarını ele almaktadır.⁹⁵ Bu bölümde Özkuyumcu'nun işaret ettiği ilk dönem Mısır kaynaklarındaki râvî zincirinin kesintisiz bir şekilde Mısır fâtihî Amr b. As'a kadar ulaşması ve bu zincirdeki her râvînin aslında birer müellif oldukları tespiti oldukça önemlidir.⁹⁶ Zira bu zaviyeden bakıldığında bugüne ulaşanlardan daha fazla İslâm tarih kaynağının yazılmış olması, İslâm'ın kayda geçmeye/yazıya/tarihe verdiği önemi göstermektedir. Böyle devasa bir külliyyâtın yazılmış olduğunu bilmek ve bunların içindeki bazı haberlere muahhar kaynaklar üzerinden ulaşmak ise bu kesintisiz silsileye eklemleme çabası içinde olan bugünün tarihçisi için heyecan vericidir.

Sadece Mısır değil belki de bütün İslâm tarih yazıcılığının parlak halkasını teşkil eden Memlük dönemi tarihçiliği, eserin ikinci bölümü olarak belirlenmiştir. Burada Fatih Yahya Ayaz, Büşra S. Kaya ve M. Fatih Yalçın, yazdıkları makaleler ile dönemin tarih yazıcılığı açısından göz alıcılığını ortaya koymaktadır.⁹⁷ Zira bu dönemde yazılan vefeyât, tabakat, siyasi tarih, şehir tarihi gibi çok farklı alandaki ansiklopedik tarihler kadar, tarih felsefesi ve tarih usûlü alanında da İbn Haldun, Kâfiyeci, Sehâvî ve Süyûtî gibi isimler tarafından kurucu eserler meydana getirilmiştir. Bunlar, kendilerinden sonra yazılacak tarihlerin mecrasını belirleyen, yön verici eserlerdir. Ayrıca Büşra S. Kaya'nın vurguladığı gibi Memlüklerin; İslâm dünyasını buhrana sürükleyen Haçlı Seferleri ve Moğol istilası gibi büyük çaplı tehditlere, ilmî bir cevap üretme gayretleri neticesinde bu parlak tablo meydana gelmiştir.⁹⁸ Bu tespit, karşılaşılan tehlikelere sadece siyasi değil, ilmî bir cevap üretmenin de ehemmiyetini göstermektedir.

Üçüncü bölüm Osmanlı dönemi Mısır tarihi kaynaklarına ayrılması bakımından önemi hâizdir. Zira yukarıda değerlendirilen Erol'un çalışması bir kenara bırakılacak olursa Türkiye'de bugüne kadar bu eserleri ne bir araya getiren bir araştırma ne de bunların muhtevalarına dair fikir verecek bir rehber vücuda getirilmemiştir. Osmanlı tarihçilerinin biraz da bu sebeple mahrum kaldıkları kaynakların sadece önemli bir kısmını, Özen Tok, Fatma Zehra Beyaz ve Halil

95 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 3-75.

96 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 5.

97 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 79-163.

98 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 117.

İbrahim Erol tarihçilerin mutfağına taşımaktadır. Böylece hem unutulmuş bir kaynak birikimi bir araya getirilmekte, hem de Osmanlı döneminde Mısır'da kayda değer bir tarih yazılmadığı fikri sorgulanmaktadır.⁹⁹

Eserin son kısmı XX. yüzyıl kaynaklarına hasredilmiş olup yerli ve yabancı dört araştırmacının, modern Mısır tarihçiliğinin oluşum sürecini ve bu süreçte önemli bir payı olan Mısır milliyetçiliğinin, tarih yazımı üzerindeki tesirini göstermektedir. Bu bağlamda Anthony Gorman'ın Mısır'daki akademik tarihçiliğin gelişimi ile 1952'den sonra devletin girdiği katı milliyetçi evrede tarihçiliğin aldığı darbeyi hülasa ettiği makalesi önemli bir yerde durmaktadır. Özellikle Mısır'daki arşive erişim imkânının, darbe yönetimleri tarafından nasıl kısıtlandığını ve bunun yerli ve yabancı araştırmacılar için endişe kaynağı olmaya devam ettiğini ifade etmesi üzerinde düşünülme gerektirmektedir.¹⁰⁰

Hilal Görgün, Arap coğrafyasındaki ulus inşa süreci ile tarih ilminin, neyin unutulup neyin hatırlanması gerektiğini belirleyen bir alana dönüştüğünü dikkate değer örnekler üzerinden izah etmektedir.¹⁰¹ Hilal L. Mengüç ise Mısır'daki milliyetçi tarih yazımını daha geniş bir sürece yayarak nakletmektedir.¹⁰² Onun, Türkiye'deki Türk tarih tezi ile Mısır'daki Firavculuk tezinin eş zamanlılığına işaret etmesi önemlidir. Bu makaleler, Türkiye'deki milliyetçi düşüncenin tarih araştırmalarındaki rolünün incelenmesinin de öğretici bir tecrübe olacağını düşündürmektedir. Bölümün sonunda yer alan Mısırlı akademisyen Seyyid M. es-Seyyid'e ait makale, Mısır üniversitelerinde XXI. yüzyılın başlarına kadar yapılan tezleri göstererek milliyetçi çerçevenin tarih verimini nazara vermektedir.¹⁰³

Mısır'da yazılmış tarih kaynaklarının en mühimlerini bir araya getirip tanıtmayı hedefleyen eser, alanın uzmanlarından ziyade alana yeni giriş yapan araştırmacılar ile İslâm tarih yazıcılığında farklılaşan dönemlerde Mısır'ın durduğu yeri ve geçirdiği dönüşümleri görmek isteyenler için bir başvuru eseri niteliğindedir.

Bununla birlikte bu ve benzeri çalışmaların genel sorununa değinmek gerekir. Mısır tarihi çalışmak, iyi bir Arapça bilgisi gerektirdiği için umumiyetle tarih disiplininin değil, ilahiyat alanının İslâm tarihi anabilim dalının alt başlığı olarak değerlendirilmektedir. Aslında bu sorun, Şehabeddin Tekindağ, Samira Kortantamer, Fatih Yahya Ayaz, Cengiz Tomar, Cihan Yüksel Muslu gibi birkaç ismin çalışması istisna edilecek olursa Türkiye'deki Mısır/Arap tarihi çalışmalarının çoğu için

99 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 167-260.

100 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 265-285.

101 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 287-317.

102 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 319-341.

103 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 243-265. Söz konusu makalenin ilk yayın yeri için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarihi Yazımı", s. 513-536.

geçerlidir. Bu durum, ne yazık ki ilahiyat metodolojisi ile meydana getirilen Mısır tarihine dair çalışmaları, tarihçiler için bir anlamda kullanışsız hale getirmekte ve tabiatıyla tarihçilerin odağından çıkarmaktadır. Hiç şüphesiz bu problem, tarih disiplininin gelen özellikle Orta Çağ ve Yeni Çağ tarihi araştırmacılarının alana alaka göstermeleri ile bir oranda aşılabilecektir. Ayrıca çalıştayın müzakere bölümünde de ifade edildiği gibi Mısır tarihi çalışan araştırmacıların müşterek ilmî zeminlerde buluşarak ortak bir metodoloji ve dil üzerinde fikir alışverişinde bulunmaları, sorunun aşılmasına katkıda bulunacaktır.

Türkiye’deki bu ve benzeri bibliyografik eserlerin bir başka problemini, münasebet düşmüşken ifade etmek yerinde olacaktır. Bu tür eserler genellikle kaynakların tanıtımına, biraz daha derine inilecek olursa müelliflerinin biyografilerine hasredilmektedir. Halbuki tanıtılan kaynakların, imkân ve sınırlılıklarına, tarihçi için kullanılabilirliğine işaret etmek bu tür eserlerin hedefleri arasında olmalıdır. Ayrıca tarih kaynaklarının, kaynaklarına ve kaynak değerlerine işaret etmek de alanın ihtiyaçları göz önüne alındığında önemli bir faaliyettir.¹⁰⁴ Bu da Mısır tarihi gibi genel başlıklardan ziyade “Memlûk dönemi tarihçiliği”, “Osmanlı dönemi Mısır tarihçiliği” gibi daha spesifik ilmî zeminleri elzem kıldığı gibi sadece tarih yazıcılığı alanında çalışmakla kalmayıp bu eserleri bizzat çalışmalarında kullanan araştırmacılara müracaatı, ihmal edilmez bir vazife haline getirmektedir. Böylece bu tür bibliyografik eserler, sadece alana ilk giren araştırmacılar için değil, konu üzerinde hâlihazırda çalışanlar için de yeni bakış açılarına kapı aralayabilecektir.

Bir ilk adım olarak değerlendirilebilecek *Mısır’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, bundan sonraki derinlikli çalışmalara zemin teşkil etmesi ve yukarıda nazara verilen milliyetçi bakış açısını aşma gayreti gütmesi hasebiyle alanında önemli bir yere yerleştiği gibi zikredilen birkaç problemini de görünmez kılmaktadır.

Sonuç

Türk-Arap tarihçiliğinde birbirinin ters yüzü olarak gelişen milliyetçi söylemin tarihsel zeminine dair bazı gözlemler sunulan bu çalışmada, milliyetçi söylemin, işgal yahut yaklaşan yabancı tehdidi ile devreye giren bir özgüven kaybı, marazî bir hâl, ev kaybundan doğan bir dilsizleşme, travma ile gelen bir hafıza yitimi, yani “kendilik” kaybı olduğu öne sürülmektedir. Fikrî değil, beka tehdidinden doğan savunma refleksi ile hissî bir zeminde gelişen milliyetçi yaklaşımların ortak savunma/mezdan okuma biçimi olan reddiye geleneğinin, aslında tesiri altında geliştiği oryantalizmin kavramları ile konuştuğunu ve onun sınırladığı alanda kaldığını göstermek bu çalışmanın başka bir amacıdır. Böylece farkında

104 Bu özellikleri hâiz XVIII. yüzyıl Mısır tarih yazımına dair nitelikli bir eser için bkz. Daniel Crecelius (ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Claremont: CA: Regina Books, 1990.

olunmaksızın, oryantalizmin sunduğu çerçeve benimsensin veya reddedilsin tahkim edilmektedir.

Bu bağlamda son yıllarda milliyetçi paradigmayı sorgulayan araştırmalara eklenen ve kendi alanlarının ilkleri sayılabilecek *Mısır'da Tarihyazını* ile *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazını* adlı çalışmalar, kendimizi, özgün bir özne olarak kurma yolunda mütevazı bir adım sayılabilir. Tarihe bakışımızın, milliyet esaslı dar çerçeveden çıkarılmasını teklif eden her iki çalışma da arzı, kendisi için yaratılmış bir nesne olarak gören zihniyet yapısına itiraz etmekte ve İslâm tarih mirasının bir bölümünden istifadenin yolunu açmaktadır. Ayrıca İslâm tarih yazıcılığına XXI. yüzyıldan katkı yaparak asırlardır devam eden ilmî silsileye eklenmektedir. Birlikte yaptığımız ve yapılandığımız tarihi anlatmayı salık vermeleri, söz konusu kitapların bir diğer önemli katkısıdır.

Bu çalışmaların hatırlattığı hakikat ise oryantalizmi toptan mahkûm etmenin yahut ona dar çerçevelerden reddiye sunmanın gereksizliğidir. Bunun yerine mezkûr yapıyı, getirileri ve götürüleri ile birlikte soğukkanlı bir şekilde değerlendirmek daha sıhhatli bakış açılarını, yeni yaklaşımları mümkün kılacaktır. Neticede bu yazının teklifi olan, reddiye yazma geleneğine alternatif olarak sunulan “kendi hikâyemizle barışmanın” yolu da yine kaynaklara gitmekten ve kaçınılmaz bir şekilde oryantalist çalışma usullerinden geçmektedir.

Kaynakça

- Abdüzzahir, Hüsam Ahmed (thk.), *Türâsü Muhammed Şefik Gurbal*, c. 2, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2012.
- Abou-el-Hajj, Rifaat, “Said'in Şarkiyatçılık'ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, çev. Selen Göbelez, *Türklik Araştırmaları Dergisi*, sy. 13-14, 2003, s. 7-28.
- Abou-el-Hajj, Rifaat, “The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, sy. 2, 1982, s. 185-201.
- Ahmad, Aijaz, *Teoride Sınıf Ulus Edebiyat: Jameson, Salman Rüşdi, Edward Said Eleştirisi*, çev. A. Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Akün, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, s. 471-486.
- Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara: TTK, 3. Baskı, 2021.
- Âsım, Necib, “Mısır'da Yazılmış Türkmence Kitap”, *Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Mecmuası*, sene 1, sy. 1, Mart 1332, s. 54-62.
- Atay, Falih Rıfki, *Zeytinadağı*, İstanbul: Pozitif, 2004.
- Berktaş, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, İstanbul: Kopernik, 2018.

- Beyatlı, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.
- Beyaz, Yasin, *Herkes Evine Dönerken: Türk Edebiyatında Arap Coğrafyası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.
- BOA, Y..EE., 38/1.
- Bostancı, Kahraman, "Mısır'da Yayımlanan Ali Kemal İmzalı Bir Mecmua: Mecmua-i Kemal", *Müteferrika*, sy. 60, Kış 2021/2, s. 219-243.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre, 2020.
- Buzpınar, Ş. Tufan, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2022, s. 338-339.
- Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967.
- Ceylan, Nuri Bilge, *Söyleşiler*, İstanbul: Norgunk, 2022.
- Chatterjee, Partha, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. Sami Oğuz, İstanbul: İletişim, 1996.
- Cleveland, William L., *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, çev. Burak Demiryakan, İstanbul: Edebi Şeyler, 2018.
- Copeaux, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Crecelius, Daniel (ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Claremont: CA: Regina Books, 1990.
- Çaykara, Emine, *Tarihçilerin Kutbu: Halil İnalçık Kitabı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019.
- Çelik, Zeynep, *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Dağhoğlu, Emre Can, "Bir Şiddet Formu Olarak Osmanlı-Türk Oryantalizmi ve Araplar", *Kıyam ve Kıtâl: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, haz. Ümit Kurt, Güney Çeğin, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 434-468.
- Deny, Jean, *Sommaire des Archives Turques*, Kahire: Société Royale de Géographie d'Égypte, 1930.
- Di-Capua, Yoav, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Tweenth Century Egypt*, Berkeley: University of California, 2009.
- Driault, Edouard, *Napolyon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon*, trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.
- ed-Desukî, Asım, "İbnü Cîli's-Sittüniyyât ellezî Va'yü't-Târîhi'l-İctimâî", *Rauf Abbas: el-Müerrih ve'l-İnsân, İdâd el-Cem'iyetü'l-Mısriyye li'd-Dirâsâti't-Târihiyye*, Kahire, 2010, s. 21-32.

- el-Azm, Sadiq. J., "Orientalism and Orientalism in Reverse", *Khamsin*, sy. 8, 1981, s. 5-26.
- el-Bişri, eş-Şeyh Selim, "[Terakkiyat-ı İslâmiye Kongresi]: Sûret-i İ'lân", *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, sy. 48, 23 Temmuz 1925, s. 339.
- el-Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 4, thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998.
- el-Cemî, Abdülmün'im, "Muhammed Şefik Gurbal: Sîre ve Tahıyye (1894-1961)", *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cil Sahibü Medrese Tarihiyye*, Adil Hasan Ganim (ed.), Kahire: Mektebetü el-İmam el-Buharî, 2013, s. 15-28.
- Eldem, Edhem, "Osman Hamdi Bey ve Oryantalizm", *Dipnot*, sy. 2, Kış Bahar 2004, s. 39-67.
- Eldem, Edhem, "Ottoman and Turkish Orientalism", *Architectural Design*, sy. 80 (1), 2010, s. 26-31.
- Enginün, İnci, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1988, s. 207-210.
- Erkal, Abdülkadir, "E. J. W. Gibb ve Abdülhak Hamid'e Yazdığı İki Mektup", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. IX, sy. 19, Erzurum 2002, s. 55-70.
- Erol, Halil İbrahim, "1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. VII, sy. 2, 2020, s. 171-208.
- Erol, Halil İbrahim, "Maduniyet Çalışmaları Tarihi Anlamlandırmak İçin Bir Alternatif Sunuyor mu?", *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak*, A. Cüneyd Köksal (ed.), İstanbul: Yedirenk, 2009, s. 329-345.
- Erol, Halil İbrahim, Kaya, Büşra S., Macit, Abdülkadir (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, İstanbul: İLEM, 2021.
- Erol, Halil İbrahim, *Mısır'da Tarih Yazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*, İstanbul: İLEM, 2021.
- Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Esad, Celal, "Arap Sanayi-i Nefisesi", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 117-119.
- Esad, Celal, "Şark Sanayi-i Nefisesinden: Osmanlı Sanayi-i Nefisesi I", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 113-116.
- Escovitz, Joseph, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", *International Journal Middle East Studies*, sy. 15 (1), 1983, s. 95-109.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarih Yazımı", *TALİD*, c. 8, sy. 15, 2010, s. 513-536.

- es-Sıbaî, Mustafa, *el-İstişrâk ve'l-Müsteşrikûn: mâ lehüm ve mâ aleyhim*, Kuveyt: Mektebetü Dâru'l-Beyân, 2017.
- eş-Şelebi, Süheyla Süleyman, *Şükri Aselî: 1868-1916*, Beyrut: Merkezü Dirâsât Vahdeti'l-Arabiyye, 2010.
- eş-Şılık, Ahmed Zekerıyya, *el-Hadâse ve'l-İmberyalıyye*, Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2006.
- Fahreddin, Halil, "Din Mâni'-i Terakkî Değildir", *Sebîlü'r-Reşâd [Sırat-ı Müstakim]*, c. 1-8, sy. 21-203, 1328, s. 406-407.
- Fikret, Tevfik, "Ecnebler ve Türkçemiz", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 65-69.
- Findley, Carter V., *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Foucault, Michel, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Gallagher, Nancy Elizabeth, *Approaches to the History of Middle East*, [London]: Ithaca Press, 1996.
- Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Endülüs, 1991.
- Gorman, Anthony, "Geçmiş Çerçevelemek: Tarihçi, Devlet ve Toplum", *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, Halil İbrahim Erol, Büşra Sıdıka Kaya, Abdulkadir Macit, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021, s. 265-285.
- Görgün, Hilal, "Gurbal, Muhammed Şefik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 199-201.
- Gunim, Adil Hasan (ed.), *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cil Sahibü Medrese Tarihiyye*, Kahire: Mektebetü İmam el-Buhari, 2013.
- Han, Byung-Chul, *İktidar Nedir*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Hanioglu, Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam, 2006.
- Hazım, Hüseyin, "Şark, Garb", *Beyânü'l-Hak*, c. 1, sy. 18, İstanbul: Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye, 19 Kânûn-i Sâni 1324, s. 404-405.
- Hikmet, Ahmed, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütâlaalar", *Türk Yurdu*, sy. 12, yıl 1, Nisan 1328, s. 346-351.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Irwin, Robert, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

- İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, trc. A. Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım vd., İstanbul: TYEK, 2015.
- İnalcık, Halil, "David Ayalon, Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom", *Bellekten*, c. XXI, sy. 83, Temmuz 1957, s. 501-508.
- İnalcık, Halil, "Fransız Annales Okulu ve Türk Tarihçiliği", *Doğu-Batı: Makaleler II*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2008, s. 201-324.
- İnalcık, Halil, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 20, 2002, s. 13-39.
- İnalcık, Halil, "Kitabiyat: H. A. R. Gibb and Harold Bowen, Islamic Society and the West", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 1, cüz 1-4, 1953, s. 146-149.
- İnalcık, Halil, "Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee", *Türk Kültürü*, c. 3, sy. 3, Mayıs 1965, s. 421-433.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, c. 1, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020.
- İnalcık, Şevkiye, "İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, c. 6, sy. 3, 1948, s. 189-195.
- İnce, Mustafa, "The Ottoman Government and the Egyptian Question: Judicial Reform and Politics (1800-1914)", Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2016.
- Kahraman, Hasan Bülent, "İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 20, 2002, s. 153-178.
- Kahraman, Kemal, "Blunt, Wilfrid Scawen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 246-247.
- Kaplan, Mehmet, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948.
- Kara, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla!" Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, c. 15, sy. 28, s. 1-67.
- Karal, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu: 1797-1802*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1938.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperyalism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani*, Berkeley&Los Angeles: University of California Press, 1968.
- Kemal, İbnülemin Mahmud, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 1, İstanbul: MEB, 1969.
- Kemal, Namık, "Avrupa Şark'ı Bilmez", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 59-62.
- Kemal, Namık, *Renan Müdafaaamesi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326.
- Köprülü, Fuad, "Mısır'da Bektaşlık", *Türkiyat Mecmuası*, c. 6, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1939, s. 13-40.

- Köprülüzâde, Mehmed Fuad, "Mısır'da Türk Âbideleri", *Hayat*, c. 1, sy. 14, 3 Mart 1927, s. 2.
- Kurşun, Zekeriya, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yaynevi, 1992.
- Kürd Ali, Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâretü'l-Arabiyye*, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1953.
- L'Huillet, Helene, *Gecikmeye Övgü: Zaman Nereye Gitti?*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Lewis, Bernard, "The Question of Orientalism", *The New York of Review of Books*, June 1982, s. 1-20.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğa. B. Turna, Ankara: Arkadaş Yaynevi, 2008.
- Makdisi, Ussama, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, c. 107, sy. 3, June 2002, s. 768-796.
- Mardin, Şerif, "Oryantalizmin Hasıraltı Ettiği", *Doğu-Batı: Oryantalizm Özel Sayısı*, sy. 20, 2002, s. 111-115.
- Mert, Nuray, *Batı İslâm'ı Çok Sevmişti: Batı'nın İslâm Siyasetleri ve İslâmcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Midhat Efendi, Ahmed, *Jöntürk*, Ankara: Akçağ, 1999.
- Musallam, Basim, "Power and Knowledge", *MERIP Reports*, No: 79, June 1979, s. 19-26.
- Osman, Hasan, *Menhecü'l-Bahsi't-Tarihî*, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1996.
- Ranciere, Jacques, *Tarihin Adları*, İstanbul: Metis, 2011.
- Rıza, Ömer, "Bir Fâcia-i Lâ-yemût: Kahire'nin Sükutu", *Sebilürreşad*, sy. 326, 29 Kânûn-ı Sâni 1330, s. 106-108.
- Rustum, Mihail Esad, *Kitabü'l-Garib fi'l-Garb*, Beyrut: Dâru'l-Hamrâ, 1992.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis, 1999.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul: İrfan Yaynevi, 1998.
- Seyfeddin, Ömer, "Piç", *Türk Yurdu*, sy. 22, yıl 2, 8 Ağustos 1329, s. 741-753.
- Tavil, Tevfik, *et-Tasavvufi Mısır*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1942.
- Timur, Taner, "Oryantalizm(ler) Tartışması", *Toplumsal Tarih*, sy. 119, Kasım 2003, s. 64-69.
- Tok, Özen, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Yel, Ali Murat, "Grunebaum, Gustave Edmund von", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 166-167.
- Yılmaz, Mustafa Necip, "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Din-Bilim-Medeniyet Kavramları Arasındaki İlişkiler (1908-1914)", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

A Literature Review: The Relationship Between the Ottoman Empire and Tribes in the XIXth Century

Tutku Akın*

Abstract

There is an extensive literature on the relationship between the Ottoman central government and tribal groups in the 19th century Ottoman Empire. In this article, I aim to provide a summary of prominent works written in this field. Tribal groups have been studied in different ways according to their relationship with the Ottoman central government. I will examine selected works under three headings. In the first group, tribes are treated as partners of the central Ottoman government. Accordingly, a significant number of studies have addressed the issue of tribes in the second half of the 19th century with reference to negotiation and partnership. In these studies, tribal groups have been presented as active agents engaged in a mutual discourse of power with the Ottoman central government. Another group of scholars have highlighted the role of tribes in sustaining the policy of Abdulhamid II that aimed to unify all subjects of the empire against the separatist movements. Secondly, I will focus on studies that examine the tribal groups as significant actors of the Hamidian era. Lastly, I will shed light on studies that consider the tribes as part of identity politics in the Ottoman Empire. This part will address tribes as part of complex mutual relations that formed ethnic identities in the late 19th century. Overall, by means of available studies in literature, this paper aims to provide an analysis of the relationship between the Ottoman central government and tribal groups in the 19th century.

Keywords: 19th Century Ottoman Empire, Tribes, Abdulhamid II, Kurdish tribes, Tribal leaders.

* PhD Candidate, Boğaziçi University, tutkuakin95@gmail.com Orcid: 0000-0001-9106-3397
I am grateful to my advisor, Nadir Özbek, for his efforts and endless supports.

Bir Literatür İncelemesi: XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Aşiretler İlişkisi

Tutku Akın

Öz

XIX. yüzyıl Osmanlı merkezi yönetimi ve aşiretler arasındaki ilişkiye odaklanan oldukça zengin bir literatür vardır. Bu makalede, alanın öne çıkan çalışmalarının bir özetini yapmayı amaçlıyorum. Aşiret grupları Osmanlı merkezi yönetimi ile olan ilişkileri içerisinde farklı şekillerde ele alınmışlardır. Bu makalede değineceğim çalışmaları üç başlık altında inceleyeceğim. Araştırmacıların önemli bir bölümü XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve aşiretler arasındaki ilişkiyi müzakere ve ortaklık argümanı çerçevesinde ele almışlardır. Bu çalışmalarda aşiretler, Osmanlı merkezi hükümeti ile karşılıklı bir güç ilişkisi içinde olan aktif özneler olarak öne çıkmaktadır. Araştırmacıların dikkate değer bir bölümü II. Abdülhamid yönetiminin (1876-1908) imparatorluğun tüm tebaasını ayrılıkçı hareketlere karşı birleştirmeyi amaçlayan politikasında aşiretlerin rolüne önem vermişlerdir. İkinci olarak aşiretleri Hamidiye döneminin önemli aktörleri olarak ele alan çalışmalara odaklanacağım. Son bölümde ise, Osmanlı İmparatorluğu`nda aşiretleri kimlik siyasetinin bir parçası olarak ele alan önemli çalışmalara değineceğim. Bu bölümde, aşiretlerin 19. yüzyılın sonlarında etnik kimlikleri oluşturan karmaşık ve karşılıklı ilişkilerin bir parçası olarak öne çıktığı görülecektir. Bu makale, literatürdeki çalışmalar aracılığıyla, 19. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetimi ile aşiretler arasındaki ilişkinin bir analizini sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, Aşiretler, II. Abdülhamid, Kürt aşiretleri, Aşiret liderleri.

I. Introduction

Tribes and their relations with the Middle Eastern states have become a mutual interest of both anthropologists and historians in modern scholarship. Even though substantial literature on the topic has been produced, there are some unresolved issues about the tribes in the Middle East. Currently, there is little agreement between social scientists as to what constitutes a tribe. Ibn Khaldun's concept of *'Asabiyyah* – considered a classical definition – emphasizes unity, group consciousness, and a sense of shared purpose and social cohesion, originally used in the context of tribalism.¹ Dawn Chatty's definition of tribe also constitutes importance. She defines tribe as sharing real or fictive blood ties that goes back to an apical.² In his significant study, Richard Tapper defines tribes as localized groups in which kinship is the dominant idiom of organization, and whose members consider themselves culturally distinct.³

Nora Elizabeth Barakat criticizes the usage of several terms such as *Oymak*, *Boy*, *Cemaat*, and *Aşiret*.⁴ She argues that these terms were used by Ottoman officials in imperial orders (*mühimme*) to describe diverse human communities linked by mobility.⁵ In the administration of the Ottoman Anatolia between the XVII. and XVIII. centuries, Barakat claims that the tribe (*aşiret*) was a residual category used to organize human populations.⁶ Moreover, this term identified the diverse group of populations as external to an increasingly regularized rural administration that operated based on the category of a village in a broader context of modern state formation. It is important to note that "*aşiret*" (*aşair* in Arabic) is an imagined word used to regularize human collectivities in relation to an increasingly bounded and territorial state.⁷ However, Yoav Alon claims that whereas the term tribe in English carry negative connotations, such as divisiveness, rivalries, and sectarianism; in the Middle East it is used as a matter of

1 Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, trans. Franz Rosenthal, London: Routledge & K. Paul, 1958.

2 Dawn Chatty, "The Bedouin in Contemporary Syria: The Persistence of Tribal Authority and Control", in *Middle East Journal* 64, no. 1, 2010, p. 29-49.

3 Richard Tapper, "Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", in *Tribes and State Formations in the Middle East*, Philip Khoury and Josep Kostiner (eds), Berkeley: University of California Press, 1990, 48.

4 Nora Elizabeth Barakat, "Making Tribes in the Late Ottoman Empire", in *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 3, 2021, p.482-487.

5 Barakat, "Making Tribes in the Late Ottoman Empire", p. 1-2.

6 Barakat, "Making Tribes in the Late Ottoman Empire", p. 1-2.

7 Barakat, "Making Tribes in the Late Ottoman Empire", p. 3.

fact, as part of reality.⁸ Moreover, the term also carries positive connotations for the local people and a sense of pride. In addition, people view them as building blocks of their society. Rather than being viewed as a major problem for modern governments, or as a relic of the past, tribal formations, at this point, can easily be seen as modern phenomena.

I argue that in the XIX. century, the relationship between the Ottoman central government and tribes was not constant because tribes and tribalism constituted dynamic entities. In the second half of the XIX. century, the Ottoman governors were required to establish their authority over the tribes that had been semi-autonomously living in the distant regions of the empire. Moreover, they needed the support and loyalty of the tribes to maintain a stable regime. As the research addressed in the second part of the article reveals, this led to a cooperation between local tribesmen and the Ottoman governors. The Ottoman officers needed the knowledge and help of these rural notables to penetrate the tribal regions. Tribes in the Ottoman Empire were dynamic formations. Tribesmen could manipulate and expand their roles and interests in their mutual relationship with the Ottoman administration indicating that their relationship with the Ottoman government changed over the course.

There is a very rich literature on the relationship between the Ottoman Empire and tribes in the XIX. century. In this article, I will summarize some of these studies starting from the Tanzimat era. I will examine several selected works under three headings. The first group will include literature that considered tribes as partners of the central Ottoman government. As I will examine in the second section of this article, a significant group of scholars have addressed the issue of tribes in the second half of the XIX. century under partnership and negotiation arguments in Ottoman history. In these studies, tribes are viewed as active agents that engaged in mutual power relations with the Ottoman central government. Some scholars emphasized the role of tribes in the policy of Abdulhamid II which aimed to unify all other subjects of the empire against the separatist movements. Furthermore, I will focus on the studies that examine the tribal groups as significant agents of the Hamidian era (1876-1908). In this section, I aim to reveal the versatile policies of Abdulhamid II in integrating the tribes into the Ottoman central government. Lastly, I will concentrate on studies that consider the tribes as part of identity politics in the Ottoman Empire. These studies attribute that the complex mutual relations of tribes aided in formation of ethnic identities in the late XIX. century.

8 Yoav Alon, "Tribalism in the Middle East: A Useful Prism for Understanding the Region", in *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 3, 2021, p. 477.

II. Tribes as Partners of the Ottoman Central Government

In the first half of the XIX. century, independence, and separatist movements began to affect the Ottoman Empire. To prevent these moves and re-establish the authority of the Ottoman Empire, sultan Mahmud II made great efforts. Martin Van Bruinessen argues that in this era, while the death knell was ringing for the Kurdish emirates, some of them attained unprecedented power and splendor.⁹ When Mahmud II ascended the throne, the Kurdish emirs were not only semi-independent but also constituted big families that were influential in certain regions. Almost all over Anatolia, they took over the functions of the government and became de facto independent rulers. Even the appointed governors acted independently and did not take Istanbul into account.

Cengiz Orhonlu argues that big tribes in Anatolia constituted a significant problem for the Ottoman government during the Tanzimat era.¹⁰ The Ottoman governors accelerated the resettlement policies to gain control over the nomadic tribes. Yusuf Halaçoğlu reveals that the idea in all these attempts was to compensate for the decrease in the agricultural income, which was caused by the deterioration of the tax system as well as the financial burden of long wars.¹¹ However, geographical area in the settlement agreement did not meet the needs of the tribes since it failed to provide the necessary requirements such as water for animals and fertile soil for agriculture. This caused the tribes to embrace nomadic lifestyle once again.

Bruinessen argues that Mahmud II, who initiated an energetic policy of centralization in the immediate aftermath of the Russian War of 1806-12, was largely successful.¹² He defeated the rebel pashas and feudal lords through a series of political and military initiatives and appointed state officers from Istanbul. The local leaders in Anatolia had been subjugated, and the suppression of Kurdistan could begin. From that point forward, Kurdistan would be ruled directly by the Ottoman governors on paper, but in practice the Ottoman administration would be very ineffective. Ottoman officers acquired power in the immediate vicinity, but they had no authority anywhere else.¹³

Botan was a significant emirate in the region and had a brief but bright period before disappearing. It was ruled by Mir Bedirhan Bey and many scholars consider his rule and uprising as the first expression of modern Kurdish nationalism. The

9 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim, 2003, p. 268.

10 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987, p. 113.

11 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, p. 239.

12 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 269.

13 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 269.

defeat of the Ottomans by the Egyptian army under the command of Ibrahim Pasha in 1839, an event watched closely by many Kurdish chieftains, was regarded as further proof of the empire's loss of endurance by many tribal leaders.¹⁴ At the same time, Bedirhan Bey effectively controlled the region between Diyarbakir, Mosul, and Iran through military garrisons.

In middle Kurdistan, there were also Nestorians. About half of the Nestorians were tribally organized and had an independent lifestyle. Others were peasants attached to Kurdish aghas. Bruinessen argues that all of them, namely the Kurds, hoped to get rid of the permanent domination of the Muslims.¹⁵ Many Nestorians believed that the European powers would help gain independence in the region. Due to the missionary activities in the area, many Kurds felt threatened. Some constructions such as schools and dormitories that were built by the American missionaries in Tiyari had dominated the whole area. This caused an increasing concern for the Kurds and raised the tension between Muslims and Christians.¹⁶ When the Nestorians of Tiyari did not pay the annual tribute to Hakkari mir he sought the help of Bedirhan Bey.¹⁷ A big force of tribal groups were sent to the region by Bedirhan Bey.¹⁸ This resulted in a horrific massacre that was heard in Europe. The British and French officers pressed for the punishment of Bedirhan Bey and the prevention of the massacre of Christians. A strong army was sent to the region and Bedirhan Bey had to surrender in 1847.

In his study that analyzes and searches for background patterns in the Kurdish nationalist movements, Hakan Özoğlu argues that Bedirhan revolt can be seen as a response to the Ottoman centralization policies.¹⁹ He reveals that due to the financial necessities required for such an overwhelming re-structuring, the Ottoman government had to find extra income.²⁰ The most proper way to fill the central treasury was to introduce a financial centralization policy in which the Ottoman governors collected taxes directly. For Özoğlu, such a centralization policy allowed the local Ottoman administration to get back at the Kurdish tribal leaders, whose loyalty was questionable.²¹

The immediate aftermath of the Bedirhan Bey revolt resulted in chaos and turmoil in the emirate where all hostile tribes competed. It was not possible for

14 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 270.

15 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 271.

16 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 271.

17 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 271.

18 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, p. 271.

19 Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, Albany: State University of New York Press, 2004, p. 58-59.

20 Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State*, p.53.

21 Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State*, p. 60.

the Ottoman governors to mediate the situation. Because no tribe trusted them; moreover, they despised them. These governors lacked the power to enforce the laws and maintain order. In order to deal with this chaos, the settlement of the tribes in Southeastern Anatolia, which lacked any settlers, was discussed. A very large commission was formed for this purpose: *Fırka-i Islahiye*. There was a military unit under its command. The aim of the commission was to try to persuade the tribes to leave their nomadic lifestyle, whether in their highlands or winter quarters.

In the Tanzimat era, the Ottoman governors viewed the tribal groups as subjects that were living on the frontiers, the remote corners of the Empire as they were represented in the socio-political order – apart from the institutions of the empire. Eugene Rogan defines the frontiers as a contact zone between the Ottoman central government and the tribes.²² By expanding the instruments of the Tanzimat to the periphery, as Rogan reveals, the Ottoman officers launched many reforms towards the tribes to secure their position on Kurdish and Arab frontiers. They tried to keep the tribal groups in the frontier zones under their control. The mobile structure of the tribes especially constituted an obstacle for governors' plans. At this point, Reşat Kasaba argues that the creation of a framework that guaranteed the continuing movement across special and social divides constituted an important extension of the Ottoman attempts made toward the tribes.²³ Kasaba claims that a more rigid insistence on management, stasis, and legibility towards tribes became the norm for all the other states of that area.²⁴ Under these circumstances, many nomadic communities had specific aims in terms of sedentarization by the late Ottomans. However, it was not an easy mission. As Kasaba reveals, stasis and mobility continued to exist simultaneously.²⁵ Consequently, Kasaba shows that nomads who incorporated sedentary forms of living, farming, etc... managed to comply with the laws of the Ottoman Empire without completely abandoning their nomadic lives. However, in his recent study, Sabri Ateş developed a counter argument to Kasaba.²⁶ He argues that the process of boundary making and the destruction of the Kurdish emirates fundamentally altered the dynamics of tribes, such as seasonal migrations, and forced them to choose the territorial base of their loyalties.²⁷ Moreover, according to Ateş,

22 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002, p. 6.

23 Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, Seattle: University of Washington Press, 2009, p. 24.

24 Kasaba, *A Moveable Empire*, p. 25.

25 Kasaba, *A Moveable Empire*, p. 25-26.

26 Sabri Ateş, *The Ottoman Iranian Borderland: Making a Boundary 1843-1914*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013, p. 77-78.

27 Ateş, *The Ottoman Iranian Borderland*, p. 77-78.

despite the attempts of the empire, it was only the finalization of the boundary and the routinization of modern state practices that brought tribal cross-border movements to an end.

Yonca Köksal examines the state control and settlement of tribes during the Tanzimat era.²⁸ In her study, which includes comparative cases, she reveals that the Ottoman government recognized that the most influential mechanism to consolidate the state's control was a well-defined tribal chief.²⁹ She also draws significant conclusions about the Tanzimat policy towards tribes. She reveals that even within the same geographical area the Ottoman central government could combine direct and indirect rule – through coercion and mediation – to expand its control over sedentary and non-sedentary populations.³⁰ However, the decision of the Ottoman central government to use coercion or mediation was based on its interactions with the tribes.³¹ In addition, the policies of the Tanzimat statesmen became contingent upon the geographical boundness and internal organization of the tribes. All of these factors played an important role in Ottoman Empire and tribe relations during the Tanzimat era.

Michael Eppel argues that the geopolitical location and their importance for the Ottomans gave the Kurdish tribes a relatively high degree of significance and power.³² Starting in the late XIX. century, Kurdistan was exposed to the activities of Western merchants, missionaries, and military forces. However, he argues that in the first half of the XIX. century, the balance of power between the Ottoman government and the Kurdish emirates began to change.³³ He claims that the Tanzimat reforms but mainly the centralization of the Ottoman administration curtailed the tribes' authority to maneuver.³⁴ In other words, the Tanzimat policies eliminated the capacity of tribal leaders to act independently in this geography which was in the interest of foreign powers. Moreover, as Eppel adds, these policies allowed for many tribesmen to preserve their autonomy to an end.

In his study that focuses on the newly established Ottoman administrative and bureaucratic apparatus through the engagement of the local population,

28 Yonca Köksal, "Coercion and Mediation: Centralization and Settlement of Tribes in the Ottoman Empire," in *Middle Eastern Studies* 42, no. 3, 2006, p. 469-491.

29 Köksal, "Coercion and Mediation", p. 475-476.

30 Köksal, "Coercion and Mediation", p. 486-487.

31 Köksal, "Coercion and Mediation", p. 486-487.

32 Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century," in *Middle Eastern Studies* 44, no. 2, 2008, p. 237-258.

33 Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates", p. 237-238.

34 Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates", p. 240.

Ahmad Amara claims that the modern state-making process was more complex and contingent on various socio-economic factors and imperial politics.³⁵ He argues that the Tanzimat – more than a top down imposition – was implemented largely by and through local communities.³⁶ Moreover, Yasemin Avcı claims that the principal goal of Tanzimat centralization was to integrate the local centers of power into the new administrative structure.³⁷ The Ottoman central government no longer preferred a rigid policy of authoritarianism, but tried gentle persuasion to promote tribal loyalty to the Ottoman state. Under the framework of these policies, the majority of the local tribal leaders managed to integrate themselves into the administrative structures as members of new boards such as the administrative and municipal councils.³⁸

Hakan Özoğlu reveals that it is a serious mistake to think that the Kurdish tribesmen were passive agents in their relationship with the empire.³⁹ The Ottoman Empire supported the local notables, hoping to benefit from their prestige and knowledge within their tribal areas. Özoğlu argues that it eventually paved the way for the emergence of stronger Kurdish tribal leaders whose authority depended considerably upon the state's patronage.⁴⁰ The Ottoman central government did not prefer to interfere in their succession and internal affairs, but they recognized the authority of the ruler. Similar to Özoğlu's argument, Suavi Aydın and Oktay Özel revealed that the tribal organizations that established their legitimacy from within needed the role of suzerain power to further strengthen their positions.⁴¹ This independent nature of the tribal structure mainly contributed to the interdependency between the tribes and the imperial powers. As the common narrative in the literature claims, the independent nature of the tribal groups created difficulties for the political center of the Ottoman Empire. It is important to note, however, that such interdependence was established on a fine balance of power between the Ottoman central government and the tribes. Uğur Bayraktar defines this case as flexible centralization which was based on

35 Ahmad Amara, "Governing Property: The Politics of Ottoman Land Law and State-Making in Southern Palestine, 1850-1917," Unpublished Ph.D. Dissertation, New York University, 2016, p. 312.

36 Amara, "Governing Property", p. 312.

37 Yasemin Avcı, "The Application of *Tanzimat* in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860–1914)," in *Middle Eastern Studies* 45, no. 6, 2009, p. 969-983.

38 Avcı, "The Application of *Tanzimat* in the Desert", p. 979.

39 Hakan Özoğlu, "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th- and 17th-Century Ottoman Empire," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 23, no. 1, 1996, p. 5-27.

40 Özoğlu, "State-Tribe Relations", p. 15.

41 Suavi Aydın and Oktay Özel, "Power Relations Between Tribe and State in Ottoman Eastern Anatolia", *Bulgarian Historical Review* 3, no. 4, 2006, p. 51-67.

the partnership between the government and the tribal leaders.⁴² By criticizing the reified dichotomies between a centralizing state and local notables, Bayraktar reveals that the success of centralization would lie with the integration of notables into the provincial administration which is mainly narrated as a unilateral act of the Ottoman government.

There is also the negotiation process between Arab Bedouins and the Ottoman governors. In this regard, there are two major perspectives in the literature. One group of scholars argue a unilinear process of the state domination between Arab tribes and the Ottoman central government. Eugene Rogan claims that with the instruments of the Tanzimat the Arab Bedouins were incorporated into the Ottoman state administration.⁴³ In this regard, he uses Michael Mann's term, infrastructural power – the capacity of the central government in penetrating the civil society and implementing some sociopolitical decisions. Furthermore, he claims that the Ottoman governors could establish their authority in Arab frontier zone by initiating the instruments of the Tanzimat.⁴⁴ In this unilinear relationship between the Arab Bedouins and the Ottoman central government, Norman Lewis' studies argue that such views that the nomads could be subjugated and integrated into the Ottoman administration were widely shared by the Ottoman civilian and military officers.⁴⁵ In reality, Arab Bedouins were able to use these instruments of the Tanzimat to their own advantages.⁴⁶ For example, while the Ottoman government extended its authority on the countryside, peasants and nomads moved into productive areas to acquire rain and water.⁴⁷ Thus, they could change their way of life.

In terms of the relationship between the Arab Bedouins and the Ottoman central governors, the second group of scholars claim that there was a process of negotiation between two sides. Mostafa Minawi examines the Ottoman imperial and provincial relationship with Bedouin tribes by focusing on the Hijaz Telegraph Line route.⁴⁸ Minawi reveals how anti-Bedouin rhetoric was used in the mutual relationship between the Ottoman Empire and the Arab Bedouins to justify policies that were recommended by the local powerholders determined to

42 Uğur Bayraktar, "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835–1878", in *International Journal of Middle East Studies*, 2020, p. 1-17.

43 Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, p. 11-15.

44 Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, p. 15-18.

45 Norman Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 28-32.

46 Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, p. 32-40.

47 Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, p. 41-43.

48 Mostafa Minawi, "Beyond the Rhetoric," in *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 58, no. 1 / 2, 2015, p. 75-104.

establish the imperial government's plans between Hijaz and İstanbul.⁴⁹ Ahmad Amara tries to examine the negotiation process between Arab tribes and the Ottoman central government by exploring the legal issues and policies surrounding Bedouin land ownership and dispossession in Negev.⁵⁰ By focusing on the colonial legal trajectory from Ottoman to British and to the current Israeli adoption, he reveals a complicated manipulation of historical legal policies that were used to displace thousands of Bedouin Arabs living in Negev today.⁵¹ The incorporation of land and people into territoriality bounded them to the administrative law. In her forthcoming study, Nora Elizabeth Barakat examines how migrating Bedouins engaged in the process of the Ottoman state transformation. Barakat treats tribes as a category of the Ottoman administration system, and she reveals that the Arab Bedouins in the Syrian interior used this category to gain political influence and establish community resistance to continue control over the land.⁵² Talha Çiçek, in his current study on the evolution of the mutual relationship between the Ottoman Empire and the Arab nomads in the early 1840s, proposes a new framework to establish how partnership shaped the Middle East.⁵³ He claims that populations with tribal structures constituted a political challenge to the modernization process that inspired empires with novel ideas in the beginning of the XIX. century.⁵⁴ To deal with them, the Ottoman governors developed some techniques such as negotiation and mediation.⁵⁵ In this regard, he reveals that the Ottoman central governors had to collaborate with Arab tribes in Hijaz.⁵⁶ As Çiçek argues, the relationship between the imperial center and tribesmen was not only an imposition of rigid order, but it was a complicated and fluid process of negotiations.⁵⁷ He defines the relations between these two parties as mutual recognition in the early XIX. century. Gülseren Duman Koç, similar to Çiçek's study, examines the negotiation between the Ottoman governors and notables in Muş region, arguing that the Kurdish local leaders of Muş had a variety of opportunities to negotiate, sustain, and enlarge their power due to the demographic and

49 Minawi, "Beyond the Rhetoric", p. 75-80.

50 Ahmad Amara, "The Negev Land Question: Between Denial and Recognition", in *Journal of Palestine Studies* 42, no. 4, 2013, p. 27-47.

51 Amara, "The Negev Land Question: Between Denial and Recognition", p. 28-30.

52 Nora Elizabeth Barakat, *The Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire*, Stanford: Stanford University Press, 2023.

53 Talha Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era 1840-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

54 Talha Çiçek, "Negotiating Power and Authority in the Desert: The Arab Bedouins and the Limits of the Ottoman State in Hijaz 1840-1908," in *Middle Eastern Studies* 52, no.2, 2016, p. 260-279.

55 Çiçek, "Negotiating Power and Authority in the Desert", p. 261-263.

56 Çiçek, "Negotiating Power and Authority in the Desert", p. 265-270.

57 Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East*, p .55-58.

geopolitical features of the area.⁵⁸ The population of Muş was diverse not only in religion and ethnicity but also in life patterns.⁵⁹ Duman claims that the local tribal leaders who dominated the geographic and demographic characteristics of the region tried to maintain their social, economic, and political power by manipulating their imperial network of alliances.⁶⁰ In this sense, as Koç reveals, local power holders were not actors who did not reject or resist the reforms, but they could manipulate, shape, and negotiate imperial reforms according to their interests.

III. Tribes as Significant Agents of the Hamidian Era (1876-1908)

A significant group of scholars examine the role of tribes in the policy of Abdulhamid II, but before addressing these studies, it is important to focus on the internal and external dynamics of the Hamidian era. In 1876, less than eight months after Abdulhamid II ascended the throne, a war broke out between Russia and the Ottoman Empire. In two years, the wars left much of Eastern Anatolia in ruins. The Ottoman governors witnessed the loss of important territories and non-Muslim populations. Hamidian government was afraid of losing one of the last areas where Armenians formed a significant part of the local population because many Armenians aided the Russians during the 1877-78 Russia-Ottoman war. One year later in 1879, the British put forth a reform program. Both of these were considered as an indication of the Ottomans impending loss of control in the eastern regions. Thus, Abdulhamid II accepted that his main mission was to find ways to revive the empire and its people after the devastating wars.

Armenian nationalism was also a growing force that challenged the authority of the Ottoman government over eastern Anatolia. Some nationalists started revolutionary organizations that aimed for equality within the Ottoman reforms; there were also formations of independence groups. The Ottomans' authority over the region was further tested by the local notables who were the urban magnates in cities like Diyarbekir and Van. The Kurdish tribal chiefs who were semi-independent as well as all other authorities prevented the Ottoman governors from ruling effectively.

Abdulhamid II tried to deal with the challenges from all directions by initiating a rigorous plan of centralization. He devised the famous carrot-stick policy to keep alternate sources of power balanced. He also promoted a program of modernization and developed a significant symbolic framework of loyalty to expand the

58 Gülseren Duman Koç, "A Negotiation of the Ottoman Power during the Age of Reforms in the Ottoman Empire: Notables, Tribes, and State in Muş (1820-1840)", in *Middle Eastern Studies* 57, no. 2, 2021, p. 209-226.

59 Koç, "A Negotiation of the Ottoman Power during the Age of Reforms in the Ottoman Empire", p. 210.

60 Koç, "A Negotiation of the Ottoman Power during the Age of Reforms in the Ottoman Empire", p. 213-215.

ties of Sunni Muslims to the Ottoman central government and the palace. Engin Akarlı argues that Abdulhamid II placed greater importance than his predecessors to the provinces of the Ottoman Empire.⁶¹ Akarlı considers this strategy of the sultan as an attempt to expand the Islamic foundations of the empire. He argues that, in this sense, the continued support of Muslims was indispensable for the survival of the empire.⁶² Furthermore, he examines the relationship between the sultan and the Muslim tribes as an integral aspect in Abdulhamid II policy to win over the heart and loyalty of the tribes. The Arab and Kurdish tribes constituted an important portion of the Muslim population, so Abdulhamid II especially strived to gain their loyalty. Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, and Süha Ünsal, who examined the relationship between the Kurdish tribes and the Ottoman government in Mardin, reveal that the sultan sent reform forces (*Kuvve-i Islahiye*) under the command of Vehbi Bey to manage the problems created by the tribes in the Syrian desert.⁶³ Stating that the Hamidian government obtained land and population census, the authors argued that Vehbi Bey was praised for his activities in opening primary schools and preventing tribal fights in Mardin.⁶⁴

In his study, Selim Deringil argues that all the strategic attempts made by the Hamidian government toward the tribal groups resemble a “grab bag”, which contains a variety of different approaches to problems for the intended outcome.⁶⁵ Deringil argues that the Hamidian approach to tribes can be viewed as “borrowed colonialism” since the Hamidian government clearly reflected its civilizing mission mentality and modernity project in provinces.⁶⁶ Furthermore, Deringil suggests that sometime in the XIX. century the Ottoman governors adopted their enemies’ views and conceived its periphery as a colonial setting.⁶⁷ With this policy, the government tried to save tribal groups which were conceived as savages and heretics, by sending governors to invite the tribespeople to join the True Faith.

Yet in their drive to achieve modernity, the Ottomans were not to build on a tabula rasa. In characteristically pragmatic fashion, the “Romans of the Muslim world,” in the unforgettable words of Albert Hourani, were to dip into a whole grab bag of concepts, methods, and tools of statecraft,

61 Engin Akarlı, “Abdulhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, in *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation*, David Kushner (ed.), Leiden: E.J. Brill, 1986, p. 74-89.

62 Akar, “Abdulhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, p. 74-75.

63 Aydın, Emiroğlu, Özel, and Ünsal, *Mardin: Aşiret, Cemaat, Devlet*, p. 265.

64 Aydın, Emiroğlu, Özel, and Ünsal, *Mardin: Aşiret, Cemaat, Devlet*, p. 267.

65 Selim Deringil, ““They Live in a State of Nomadism and Savagery”: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”, in *Comparative Studies in Society and History*, 45, no. 2, 2003, p. 311-342.

66 Deringil, “They Live in a State of Nomadism and Savagery”, p. 312.

67 Deringil, “They Live in a State of Nomadism and Savagery”, p. 314.

prejudices, and practices that had been filtered down the ages. It is this type of colonialism that I propose to call it “borrowed colonialism.”⁶⁸

For Stephen Duguid, the distinctness of the Hamidian period was due to its attempts to form a Muslim unity.⁶⁹ He argues that the reform policies were consistently subordinate to a higher felt need – the need for unity felt amongst the Muslim population of the empire.⁷⁰ Abdulhamid II used the prevalent pan-Islamic sentiments specifically for the tribal groups to consolidate his position as the leader of the Muslims. In addition, Gökhan Çetinsaya stated that a similar policy was also implemented in Iraqi provinces at the same time.⁷¹ He reveals that in Mosul, where the Sunni Kurdish population lived, religion was stressed as a social bond that connected rulers to their tribes.⁷²

Exploring the place of the Ottoman central governors and emphasizing the center-periphery nexus in the context of tribal structure in Iraq, Ebubekir Ceylan argues that the strong tribal organization was conceived as the most important obstacle to the implementation of the reforms.⁷³ He defines the Hamidian policies which were followed by the Ottoman governors as a carrot or stick game. In this sense, the tools of the Hamidian governors considerably varied from recognizing a rival chieftain within a given tribe, to the incorporation of the tribal structure into the provincial political mechanism, and the use of military force.

Towards the end of the 1890s, the Hamidian government initiated new projects to integrate the leading Muslim tribes of the empire into the Ottoman central administration. A significant initiative within this new project was the Hamidiye Light Cavalry Regiments formed by the Kurdish tribes in the eastern regions of the empire in 1891. In her major research, Janet Klein focuses on the formation of the Hamidian Light Cavalry Regiments as a significant reflection of the Hamidian policy towards the Kurdish tribes. She describes the policy of Abdulhamid II as a manifold mission⁷⁴ in order to emphasize its aims to protect the frontier, to suppress the Armenian activities, and to establish an Islamic unity between the sultan and the Kurds.⁷⁵ Klein argues that although the aim was mostly described

68 Deringil, “They Live in a State of Nomadism and Savagery”, p. 312.

69 Stephen Duguid, “The Politics of Unity: The Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, in *Middle Eastern Studies* 9, no. 2, 1973, p. 139-155.

70 Duguid, “The Politics of Unity: The Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, p. 140.

71 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, London; New York: Routledge, 2006, p. 72-99.

72 Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, p. 147-148.

73 Ebubekir Ceylan, “Carrot or Stick? Ottoman Tribal Policy in Baghdad, 1831–1876”, in *International Journal of Contemporary Iraqi Studies* 3, no. 2, 2009, p. 169-186.

74 Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford; California: Stanford University Press, 2011, p. 20-52.

75 Klein, *The Margins of Empire*, p.4.

as the protection of the frontier from an external aggression by organizing and arming selected Kurdish tribes, as mentioned above, there were also several other objectives. As many scholars reveal, the Hamidian policy towards tribes included different strategies and aims that can be summarized as a carrot and stick analogy. While the project aimed to gain the loyalty of the leading tribes of the empire by offering them positions in the Ottoman administration, the Hamidian policy also tried to establish the tribal groups under the authority of the sultan.

Arab tribes were also incorporated into the Hamidian regime. At this point, the Rashidi of Najd constituted a notable structure. The Ottoman-Rashidi partnership in the Hamidian era deeply affected the order of things in Arabia.⁷⁶ As a result of this negotiation process, both Ottomans and Rashidi became significant agents in the local politics.⁷⁷ Talha Çiçek argues that the partnership between the Hamidian government and Rashidi made an important contribution to the increasing Ottoman authority in Najd and the Persian Gulf in the late XIX. century.⁷⁸ Moreover, the Rashidi family's partnership with Abdülhamid II led to the emergence of the family as a regional power.⁷⁹ However, it is important to note that the cooperation between the Ottoman central government and Arab tribes was not restricted to the Hamidian period. As Şükrü Hanioglu reveals, many Saudi tribes were given the district governorship during WWI.⁸⁰ Thus, the two groups sought to maintain their partnership during the war years.

IV. Tribes as Part of Identity Politics in the XIX. Century

Some of the tribal groups in the XIX. century Ottoman Empire were in mutual relationships with other ethnic groups in eastern Anatolia. Particularly, Kurdish - Armenian relations during Abdulhamid II's reign is a subject that has been extensively covered in the literature. Janet Klein examines the violence between two parties by situating it within the larger context of the era.⁸¹ Contrary to the existing literature that subsumes much of the late Ottoman Armenian history into the larger genocide narrative, she reveals that the relations between Kurds and Armenians did not simply consist of violence, but it also included cooperation and mutual assistance. According to Janet Klein, a large part of the conflict took

76 Talha Çiçek, "The Tribal Partners of Empire in Arabia 1880-1918", in *New Perspectives on Turkey* 56, 2017, p. 105-130.

77 Çiçek, "The Tribal Partners of Empire in Arabia 1880-1918", p. 106.

78 Çiçek, "The Tribal Partners of Empire in Arabia 1880-1918", p. 107-108.

79 Çiçek, "The Tribal Partners of Empire in Arabia 1880-1918", p. 125.

80 Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2008, p. 15-20.

81 Janet Klein, "State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir at the Turn of the 20th Century", in *Social Relations in Ottoman Diyarbekir 1870-1915*, Joost Jongerden and Jelle Verheij (eds.), Leiden; Boston: Brill, 2012, p. 147-179.

place over some concrete issues, and the land became a key component in the struggle.⁸² In other words, for Klein, the nature of the relationship – whether it would be friendly or businesslike – between the Kurdish tribes and the Armenians depended on their own interests.⁸³ In this sense, violence went hand in hand with territorial conflict; but, ethnicity or political motives did not determine the totality of these relations.

In his influential study, Nadir Özbek considers that ethnic identities of “Armenian” and “Kurd” were shaped through daily life practices.⁸⁴ By examining the tax collection, Özbek argues that some fiscal and administrative problems intertwined with broader socio-economic issues and led to the birth of the Armenian question.⁸⁵ Increased taxes and violent attitudes of Hamidian regiments that were entrusted with collecting taxes in their regions raised the tension between the two groups. In this sense, as Özbek reveals, the mutual positioning of Armenians and Kurds in all these economic problems had affected the formation of ethnic identities.

The ill-treatment of Armenian peasant farmers in the eastern provinces by Ottoman tax collectors, whether they were gendarmes or the new civilian collectors, was only one piece of a larger story. As we have seen, government collectors were mainly responsible for collecting the “special tax,” which included the property and the military exemption taxes, and they also handled tithe-collecting positions that failed to find private buyers. Yet an important portion of the tithe was still being farmed out to private individuals, in addition to which powerful Kurdish tribal leaders and notables continued to impose their own customary taxes upon peasants in villages under their control. Therefore, any serious attempt to alleviate peasant oppression was going to require special attention to the problems caused by a system in which the tax farmers were mostly Kurdish notables, and after 1890, often leaders of Hamidian Light Cavalry regiments.⁸⁶

In the collected study of Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian the multifaceted nature of the relations between these two communities are

82 Klein, “State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir at the Turn of the 20th Century”, p. 150.

83 Klein, “State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir at the Turn of the 20th Century”, p. 151-152.

84 Nadir Özbek, “The Politics of Taxation and the Armenian Question during the Late Ottoman Empire 1876-1908”, in *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4, 2012, p. 770-797.

85 Özbek, “The Politics of Taxation and the Armenian Question during the Late Ottoman Empire 1876-1908”, p. 777.

86 Özbek, “The Politics of Taxation and the Armenian Question during the Late Ottoman Empire 1876-1908”, p.783.

examined.⁸⁷ The different studies in the book bring influential approaches to the Ottoman East in the XIX. century. Cora, Sipahi, and Derderian mainly emphasize that the Ottoman East has stayed as a black hole in the middle of the historiographical map of the Ottoman Empire.⁸⁸ Due to the tribal confederations dominating the region for centuries and the relative scarcity of written sources, the Ottoman East has stood conceptually isolated from other areas of the empire.⁸⁹ The authors argue that it was due to the regions geographical position that had caused it to stay outside of the empire's effective control for a long time; thus, providing the opportunity to see the social world in ways different from the vantage point of the Ottoman central government. For them, it also enriches our understanding of how the imperial pasts were experienced.

By criticizing essentializing identity and reifying the subject, Dzovinar Derderian investigates the shaping of Kurdish tribes and Armenian identities in a mutual relationship.⁹⁰ He reveals that the practices such as being illiterate although considered foreign to Armenians, was often represented in Kurdish culture. These two groups were to be molded as loyal subjects of the empire based on rigid boundaries drawn between the Kurds and the Armenians. By focusing on daily life examples, however, it is revealed that these categories are not strict in reality. For example, Derderian shows us that some shared practices between the local Kurds and the Armenians signify a contested area of power. He tells us that an Armenian man who wanted to take a second wife had the advantage to move between the Islamic and the Christian regulations. Such a position provided them with opportunities to deal with the church's superiority. As Derderian reveals, if the Ottoman governors or church wanted to establish its power, these contested areas would be eliminated. Dzovinar's study constitutes importance since it portrays the reflections of the empire's regulations or the gray areas between identities that were rigidly defined in the literature.

The other important study which examines the interaction of communities in the Ottoman East during the Hamidian era belongs to Edip Gölbaşı.⁹¹ He focuses

87 Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian (eds.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, London: I.B. Tauris, 2016.

88 Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian, "Introduction: Ottoman Historiography's Black Hole", in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, D. Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016, p. 1-19.

89 Cora, Sipahi, and Derderian, "Introduction: Ottoman Historiography's Black Hole", p. 2-3.

90 Dzovinar Derderian, "Shaping Subjectivities and Contesting Power through the Image of Kurds", in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, D. Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016, p. 91-109.

91 Edip Gölbaşı, "Devil Worshippers' Encounter the State: 'Heterodox' Identities, State Building, and the Politics of Imperial Integration", in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016, 133-159.

on the extent of growing state intervention in the everyday lives of Yezidi tribes that took place during the emergence of a new regime in the XIX. century Ottoman Empire. For the Ottoman governors, Yezidis constituted an indefinable community, and their loyalty to the empire was questionable. Gölbaşı argues that some practices such as conversion were adopted by the Hamidian governors to normalize, regulate, and discipline the abnormal and heterodox practices of Yezidis. At this point by focusing on modern bureaucratic practices, he reveals the growing presence of the Ottoman authorities in the daily life of Yezidis. As Gölbaşı claims, although Yezidis could maintain their cultural and collective identity, they, nevertheless, felt the growing presence and intervention of the Hamidian governors in their daily life.

In their recent study, Ahmad Mohammadpour and Kamal Soleimani deconstruct the word tribalism as a colonial category.⁹² As they argue, tribalism has had a central place in Kurdistan literature.⁹³ Mohammadpour and Soleimani reveal that the use of tribalism as if it constitutes the natural component of Kurdish society has caused an important misinterpretation. Moreover, this also paved way for the oversimplified explanation of the social and political life in Kurdistan.⁹⁴ They reveal that both colonial power and nation states` interest on tribes and tribalism coincided with racial politics discourse.⁹⁵ So, as Mohammadpour and Soleimani reveal, the implications of tribe and tribalism must not be overlooked.⁹⁶

The studies that focus on the tribes in the XIX. century Ottoman Empire as part of identity politics are not restricted only to the tribes. There is also an extended literature which focuses on Circassian refugees in the late Ottoman era. Vladimir Hamed-Troyansky reveals that Circassian as the refugees of the late Ottoman period were victims of nationalism, sectarianism, and colonialism.⁹⁷ In the final decades of the Ottoman Empire, many refugee waves from the Russian Empire`s North Caucasus immigrated to Transjordan, and they founded Amman and some other agricultural towns there.⁹⁸ By focusing on the settlement of North Caucasian refugees, he argues that their participation in the real estate market in Amman was the driving force behind the economic expansion in the late Ottoman era.

92 Ahmad Mohammadpour and Kamal Soleimani, "Interrogating the tribal: the aporia of 'tribalism' in the sociological study of the Middle East", in *British Journal of Sociology* 70, 2019, p. 1799-1824.

93 Mohammadpour and Soleimani, "Interrogating the tribal: the aporia of 'tribalism' in the sociological study of the Middle East", p. 1800.

94 Mohammadpour and Soleimani, "Interrogating the tribal", p. 1810-1812.

95 Mohammadpour and Soleimani, "Interrogating the tribal", p. 1815.

96 Mohammadpour and Soleimani, "Interrogating the tribal", p. 1820.

97 Vladimir Hamed Troyansky, "Circassian Refugees and the Making of the Amman 1878-1914," in *Middle Eastern Studies*, 49, 2017, p. 605-623.

98 Troyansky, *Circassian Refugees and the Making of the Amman 1878-1914*, p. 610.

Several refugee waves of North Caucasus during the middle of the XIX. century was also used by the Ottoman governors to benefit the empire. Caner Yelbaşı claims that the Ottoman state aimed to place the Circassian refugees on its southeastern frontier in order to establish taxation, security, and state authority in the region.⁹⁹ He also adds that the placement of Circassian refugees was important because the state control could not be established in the eastern frontiers as the Ottoman governors had hoped.¹⁰⁰ In this regard, Yelbaşı reveals that Circassian refugees that were settled in Mardin, Ardahan, Çıldır, Kars, and Erzurum constituted an instrument for the Ottoman central governors to secure the eastern frontier of the empire.¹⁰¹ As a recent approach to the issue, Samuel Dolbee sheds new light on the modern state formation by tracing locust and revealing how they shaped both the environment and people's imagination.¹⁰² By providing a new perspective on the modern Middle East based on popular resistance, state violence, and environment, he follows the movements of locust and their links to people in motion, including Arab, Kurdish, and Circassian nomads.¹⁰³

V. Conclusion

There is an extensive literature regarding the relationship between the Ottoman central government and the tribes in the XIX. century. In this article, I tried to summarize the significant studies in the literature. The sources used in this article examined the tribes differently based on tribes' relationship to the Ottoman central administration. I tried to classify tribes under three headings according to their role and place in the XIX. century Ottoman Empire: tribes as partners of the central Ottoman government, tribes as significant agents of the Hamidian era, and tribes as part of identity politics in the second half of the XIX. century.

The studies examined in the first group, overwhelmingly argue that the tribal groups were viewed as partners of the Ottoman central government in the XIX. century. Scholars such as Yonca Köksal, Suavi Aydın, Oktay Özel, Hakan Özoğlu, Talha Çiçek, and Uğur Bayraktar address the relationship between the Ottoman Empire and the tribes through negotiation and partnership. They indicate that the tie between the two parties was based on a mutual power relation in the XIX. century Ottoman Empire. Because they did not have enough information regarding the tribal regions such as their social dynamics, language, local power balances, etc., the Ottoman governors needed the help of the tribesmen to

99 Caner Yelbaşı and Ekrem Akman, "From 'brothers in religion' to 'bandits': Chechens in Mardin in the Late Ottoman Period", in *Middle Eastern Studies*, 2021.

100 Yelbaşı and Akma, "From 'brothers in religion' to 'bandits'".

101 Yelbaşı and Akma, "From 'brothers in religion' to 'bandits'".

102 Samuel Dolbee, *Locust of Power: Borders, Empire, and Environment in the Middle East 1856-1979*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

103 Dolbee, *Locust of Power*.

effectively rule the distant provinces of the empire. However, as scholars argue, it was not a constant or friendly relationship because tribal leaders became active agents within this negotiation process and could manipulate the governors based on their own interests.

In the second category, I tried to examine the role of the tribal groups during the Hamidian era (1876-1908). During the reign of Abdulhamid II, Muslim tribes of the empire became especially important to the Ottoman governors. The overwhelming loss of non-Muslim population due to devastating wars, made the Muslim Arab and Kurdish populations of the empire prevalent. Arab and Kurdish tribes who lived in the distant provinces of the empire had a vital role under the pan-Islamic policy of Abdulhamid II. To gain their loyalty, the Hamidian government initiated significant projects such as the Hamidian Light Cavalry Regiments. As Deringil reveals, the Hamidian policy towards the tribal groups can be viewed within a “grab bag” conception, which suggests different tools for different aims. The scholars that I addressed in the third section argue that the policy of Abdulhamid II towards tribes can be evaluated with a carrot and stick analogy. While they tried to win the loyalty and hearts of the Muslim tribes, the Hamidian government also aimed to ensure the authority of the sultan over these tribes.

The recent group of scholars examine the tribal groups as part of identity politics in the Ottoman Empire during the second half of the XIX. century. They addressed the tribes, especially the Kurdish tribes, in reference to the Armenians. Through rigid boundaries, these two groups were to be molded as “Kurdish” and “Armenian” in their daily life relations. As Nadir Özbek and Dzovinar Derderian discuss, these boundaries were not rigid in reality. According to their interests, relations of tribesmen with the Ottoman central government and other ethnic components in Eastern Anatolia took different forms.

The studies in these three groups reveal that the relationship between the Ottoman central government and tribes was not constant. The scholars in the first group examine the tribal groups as partners of the Ottoman central administration, the studies in the second category focus on the increasing importance of the tribes for the Hamidian government, and the researchers in the third group that examine the tribal groups as part of identity politics highlight that tribalism was a dynamic entity. This categorization of the studies reveals that the relationship between the Ottoman central government and tribes changed almost in every era because the tribespeople became active agents during these interactions. They could manipulate and expand their roles and interests in their mutual cooperation with the Ottoman Empire and other ethnic groups in the XIX. century. In order to reveal the active participation of tribespeople in negotiations with the Ottoman central administration, most of the scholars have focused on the reconciliation

process between the two sides. In this schema, the researchers that study the role of the tribal groups in the Hamidian era have consulted the studies in the first group in order to understand the modern administration techniques that started to inspire the Ottoman governors in the early XIX. century. The studies in the third category paved the way for us to see this negotiation process from several different perspectives of ethnic groups. Moreover, based on the studies in the Ottoman historiography which consider the existence of several ethnic groups since the beginning of 2010s, the relationship between the Ottoman central government and tribes have been discussed from the viewpoints of different ethnic tribes. In this changing conjecture, recent ethnographic and anthropological studies have focused on how the tribes in the XIX. century lived.

References

- Akarlı, Engin, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", In *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation*, David Kushner (ed.), Leiden: E.J. Brill, 1986, p. 74-93.
- Alon, Yoav, "Tribalism in the Middle East: A Useful Prism for Understanding the Region", In *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 3, 2021, p. 477-481.
- Amara, Ahmad, "Governing Property: The Politics of Ottoman Land Law and State-Making in Southern Palestine, 1850-1917", Unpublished Ph.D. Dissertation, New York University, 2016.
- Amara, Amara, "The Negev Land Question: Between Denial and Recognition", In *Journal of Palestine Studies* 42, no. 4, 2013, p. 27-47.
- Ateş, Sabri, *The Ottoman Iranian Borderland: Making a Boundary 1843-191*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013.
- Avcı, Yasemin, "The Application of *Tanzimat* in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)", In *Middle Eastern Studies* 45, no. 6, 2009, p. 969-983.
- Aydın, Suavi and Oktay Özel, "Power Relations Between Tribe and State in Ottoman Eastern Anatolia", In *Bulgarian Historical Review* 3, no. 4, 2006, p. 51-67.
- Aydın, Suavi, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, and Süha Ünsal, *Mardin: Aşiret, Cemaat, Devlet*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.
- Barakat, Nora Elizabeth, *The Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire*, Stanford: Stanford University Press, 2023.
- Bayraktar, Uğur, "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835-1878", In *International Journal of Middle East Studies*, 2020, p. 685-701.
- Bayraktar, Uğur, "Tuz, Aşiret, Devlet: Siirt'te Tekelin Oluşumu 1861-1181", In *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, No. 2, 2021, p. 101-130.

- Bektaş, Erhan, "The "Tanzimat State" in the Ottoman Iraq: Tribes, Ideology/Shiism and Taxation 1830-1910", Unpublished MA Thesis, Boğaziçi University, 2015.
- Bruinessen, Martin Van, "Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri", In *Aktör, Mütefek, Şaki: Kürt Aşiretleri*, Tuncay Sur and Yalçın Çakmak (eds.), İstanbul: İletişim, 2022, p. 13-21.
- Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, London; New York: Routledge, 2006.
- Ceylan, Ebubekir, "Carrot or Stick? Ottoman Tribal Policy in Baghdad, 1831-1876", In *International Journal of Contemporary Iraqi Studies* 3, no. 2, 2009, p. 169-186.
- Chatty, Dawn, "The Bedouin in Contemporary Syria: The Persistence of Tribal Authority and Control", In *Middle East Journal* 64, no. 1, 2010, p. 29-49.
- Çiçek, Talha, "Negotiating Power and Authority in the Desert: The Arab Bedouins and the Limits of the Ottoman State in Hijaz 1840-1908", In *Middle Eastern Studies* 52, no. 2, 2016, p. 260-279.
- Çiçek, Talha, "The Tribal Partners of Empire in Arabia 1880-1918", In *New Perspectives on Turkey* 56, 2017, p. 105-130.
- , *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Cora, Tolga, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian, "Introduction: Ottoman Historiography's Black Hole", In *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, Dzovinar Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016, p. 1-19.
- Derderian, Dzovinar, "Shaping Subjectivities and Contesting Power through the Image of Kurds", In *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, Dzovinar Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016, p. 91-109.
- Deringil, Selim, "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", In *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2, 2003, p. 311-342.
- Dolbee, Samuel, *Locust of Power: Borders, Empire, and Environment in the Middle East 1856-1979*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: The Hamidian Policy in Eastern Anatolia", In *Middle Eastern Studies* 9, no. 2, 1973, p. 139-155.
- Duman Koç, Gülseren, "A Negotiation of the Ottoman Power during the Age of Reforms in the Ottoman Empire: Notables, Tribes, and State in Muş (1820-1840)", In *Middle Eastern Studies* 57, no. 2, 2021, p. 209-226.
- Ekinci, Mehmet R., "19. ve 20. Yüzyıllarda Milli/Milan Aşireti", In *Kürt Aşiretleri*, Tuncay Sur and Yalçın Çakmak (eds.), İstanbul: İletişim, 2022, p. 217-241.

- Eppel, Michael, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", In *Middle Eastern Studies* 44, no. 2, 2008, p. 237-258.
- Gölbaşı, Edip, "Devil Worshipers' Encounter the State: 'Heterodox' Identities, State Building, and the Politics of Imperial Integration", *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016, p. 133-159.
- Güler, Mustafa, "Ortadoğu Jeopolitiğinde Aşiret Yapıları (Milli Aşiretleri Konfederasyonu Örneği)", Unpublished MA Thesis, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2019.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Hamed Troyansky and Vladimir Hamed, "Circassian Refugees and the Making of the Amman 1878-1914", In *Middle Eastern Studies* 49, 2017, p. 605-623.
- Hanioglu, Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Hourani, Albert, "Conclusion: Tribes and States in Islamic History", In *Tribes and State Formations in the Middle East*, Philip Khoury and Josep Kostiner (eds.), Berkeley: University of California Press, 1990, p. 303-313.
- Kark, Ruth and Seth Frantzman, "Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement Policies", In *Middle Eastern Studies* 48, no. 4, 2012, p. 487-510.
- Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, Seattle: University of Washington Press, 2009.
- Khaldun, Ibn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, Translated by Franz Rosenthal, London: Routledge & K. Paul, 1958.
- Khoury, Philip S., and Josep Kostiner, "Introduction: Tribes and Complexities of State Formation in the Middle East", In *Tribes and State Formations in the Middle East*, Philip Khoury and Josep Kostiner (eds.), Berkeley: University of California Press, 1990, p. 1-25.
- Klein, Janet, "State, Tribe, Dynasty, and the Contest over Diyarbekir at the Turn of the 20th Century", In *Social Relations in Ottoman Diyarbekir 1870-1915*, Joost Jongerden and Jelle Verheij (eds.), Leiden; Boston: Brill, 2012, p.147-178.
- , *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford; California: Stanford University Press, 2011.
- Köksal, Yonca, "Coercion and Mediation: Centralization and Settlement of Tribes in the Ottoman Empire", In *Middle Eastern Studies* 42, no. 3, 2006, p. 469-491.
- Lewis, Norman, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

- Minawi, Mostafa, "Beyond the Rhetoric", In *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 58, no. 1/2, 2015, p. 75-104.
- Mohammadpour, Ahmad and Kamal Soleimani, "Interrogating the tribal: the aporia of 'tribalism' in the sociological study of the Middle East", In *British Journal of Sociology* 70, 2019, p.1799-1824.
- Nora, Elizabeth, "Making Tribes in the Late Ottoman Empire", In *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 3, 2021, p. 482-487.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987.
- Özbek, Nadir, "The Politics of Taxation and the Armenian Question during the Late Ottoman Empire 1876-1908." In *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4, 2012, p. 770-797.
- Özoğlu, Hakan, "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th and 17th Century Ottoman Empire", In *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1, 1996, p. 5-27.
- , *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, Albany: State University of New York Press, 2004.
- Pehlivan, Zozan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age, 1800–50", In *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*. Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016. P. 223-247.
- Rogan, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002.
- Sykes, Mark, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", In *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38, 1908, p. 451-486.
- Tapper, Richard, "Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", In *Tribes and State Formations in the Middle East*, Philip Khoury and Josep Kostiner (eds.), Berkeley: University of California Press, 1990, p.48-74.
- The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities, and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Ali Sipahi, and Dzovinar Derderian (eds.), London: I.B. Tauris, 2016.
- Tikici, Naci, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiret-Devlet İlişkisi: Millili Aşireti Örneği, Unpublished MA Thesis, Marmara University, 2010.
- Ulugana, Sedat, "'Şiddet Yüzyılı' İçinde Dört Sınırdış Aşiret: Hesenan, Cibran, Pencınaran ve Xweytî (1837-1937)", In *Kürt Aşiretleri*, Tuncay Sur and Yalçın Çakmak (eds.), İstanbul: İletişim, 2022, p. 317-351.
- Yapıştıran, Cihan, "Tanzimat Sonrası Devlet-Aşiret İlişkisinde Ekonomik Motivasyonun Etkileri: (Milli Aşireti 1839-1914)", Unpublished Doctoral Dissertation, Marmara University, 2020.

Yaşar, Göymen, S., “Nestorians, Kurds, and the State: The Struggle to Survive in the Frontier in the Late Ottoman Period, 1839-1908”, Unpublished MA Thesis, Boğaziçi University, 2015.

Yelbaşı, Caner and Ekrem Akman, “From ‘brothers in religion’ to ‘bandits’: Chechens in Mardin in the Late Ottoman Period,” In *Middle Eastern Studies*, 2021. <https://doi.org/10.1080/00263206.2021.1998003>.

Türkiye’de Semt Çalışmaları Literatürü: İstanbul Bağlamında Bir Değerlendirme

Havva Yılmaz*

Öz

Bu çalışmada, İstanbul semtlerini konu edinen monografiler ve tezler üzerinden Türkiye’de semt çalışmaları literatürü ana hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır. “İstanbul Semt Monografileri” ve “İstanbul Semt Tezleri” başlıklı iki güncel listeden faydalanarak yapılan incelemeler ışığında, Türkiye’de semt literatürünün tarihî gelişimi, hangi dönemlerde hangi temaların ön plana çıktığı, literatürde öne çıkan kavram ve temaların neler olduğu, semt çalışmalarının hangi disiplinlerden beslendiği gibi konulara değinilecektir. İlk örnekleri Geç Osmanlı Dönemi’ne kadar uzanan semt monografilerinin öncülük ettiği literatür, şüphesiz şehir araştırmalarından bağımsız düşünülemez. Tarih, sosyoloji, mimari, siyaset, kent planlama, nüfus araştırmaları gibi pek çok disiplinin kesiştiği bir alan olarak, bugün, “şehir araştırmaları” üst başlığı altında toplanabilecek yüksek hacimli bir araştırma-inceleme birikiminden söz edebiliriz. Semt çalışmaları ise uzun yıllardan beri ürün vermesine ve semt monografilerinin dışında, özellikle 1990 sonrasında akademinin de yoğun ilgisine mazhar olmuş, henüz şehir araştırmalarından bağımsız bir sahaya dönüşemese de, yine, hatırı sayılır hacmi ve çeşitli tematik vurguları ile kategorik tasniflere imkân veren bir nitelik kazanmıştır. Bu çalışma ile literatürün genel çerçevesi çizilecektir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Semt, Mahalle, Mekânsal Gelişim, Şehir Tarihi, Şehir Sosyolojisi

* Doktora Adayı, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü. yilmazhavva2020@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7540-6732.

Bu çalışmaya, editörlüğünü üstlenerek değerli eleştiri ve yorumlarıyla katkıda bulunan Doç. Dr. Yunus Uğur hocam başta olmak üzere, yayın sürecinde emeği geçenlere, bilhassa metni titizlikle değerlendiren kıymetli makale hakemlerine sonsuz teşekkürlerimle.

Neighbourhood Studies Literature in Turkey: An Evaluation in the Context of Istanbul

Havva Yılmaz

Abstract

In this study, it will be attempted to evaluate the neighbourhood or district studies literature in Turkey with the main lines through monographs and theses on Istanbul districts. In the light of the examinations made using two current lists titled “Istanbul Neighbourhood Monographs” and “Istanbul Neighbourhood Theses”, The historical development of the neighbourhood literature in Turkey, which themes come to the fore in which periods, what are the prominent concepts and themes in the literature, and from which disciplines the neighbourhood studies are inspired will be discussed. The literature, pioneered by neighbourhood monographs, the first examples of which date back to the Late Ottoman Period, cannot be considered independently of urban studies. As a field where many disciplines such as history, sociology, architecture, politics, urban planning, and population studies intersect, we can talk about a large amount of research and examination accumulation that can be gathered under the heading of “urban studies”. Neighbourhood studies, on the other hand, have yielded products for many years and, apart from neighbourhood monographs, have received intense attention from the academy, especially after 1990, and although it has not yet turned into an independent field from urban studies, it has gained a feature that allows categorical classifications with its considerable amount and various thematic emphases. With this study, the general framework of the literature will be described.

Keywords: Istanbul, District, Neighbourhood, Spatial Development, Urban History, Urban Sociology

Giriş

İnsanın yaşadığı mekânla kurduğu ilişki, pek çok bakımdan sosyal bilimlere ilgilendirmektedir. Mekânın tüm karşılıkları, uzantıları, yansımaları ile insanın toplumsallaşma serüveni içerisinde anlamlı bir bağlama oturmaktadır. Öte yandan mekânı çalışmak, tam da bu bağlam zenginliğinden ötürü neredeyse her şeyi çalışmaktır. Sahanın önemli isimlerinden Henri Lefebvre’e göre “mekânın tarihi (tıpkı toplumsal zamanın tarihi gibi) bir türlü tamamlanmaz” zira mekânın tarihi şehir planlama, mimari gibi disiplinlerin gelişim serüveninin yanı sıra ekonomi ve ticaret sahalarıyla da ilişkilidir ve bu sebeple, neredeyse tüm toplumsal değişim tarihiyle birlikte çözümlenebilir.¹ Gaston Bachelard da alanın başucu kitaplarından *Mekânın Poetikası*’nda, mekânın imgeselliğinden bahsederek mekânın kavranamazlığına, soyut ve öznel boyutlarının evrensel bir tanımlama imkânına olanak bırakmadığına işaret eder.² Semt çalışmaları, bu kavranması güç, bağlamsal zenginliği yüksek araştırma sahasının mütevazı kollarından birisidir. Sahanın bir başka alt dalı olan şehir çalışmalarıyla birlikte, çoğunlukla onun gölgesinde kalarak yol alır.

Mekân, şehir ve semt üzerine çok eski metinlere ulaşılabilirse de, bugün sosyal bilimler çatısı altında bu alanlardan söz ettiğimizde nispeten yakın tarihlerden bahsetmiş oluyoruz. Örneğin şehir tarihinin bir disiplin olarak doğuşu XVIII. ve XIX. yüzyıllarda meydana gelen siyasî, iktisadî ve sosyal dönüşümlerde şehirlerin hem bu değişime yön veren, hem de değişimin sonuçlarından etkilenen bir rol edinmesiyle ilişkilidir.³ Benzer şekilde şehir sosyolojisi de kökeni bazı XIX. yüzyıl ekoloji uzmanlarına kadar dayanan ve 1920’den sonra pek çok sosyal bilim disiplininde etkili olan “şehir sorunlarını ekolojiden ödünç alınan kavram, fikir ve yaklaşımlarla anlamlandırmaya ve açıklamaya” başlama pratiğinin bir tezahürüdür.⁴ Semt çalışmaları ise bu anlamda çok daha yeni bir alandır.

Baudelaire’in *Paris Sıkıntısı*’nı (1869) yazdığı, Fritz Lang’ın *Metropolis*’i (1927) çektiği tarihlerde modern şehir, kalabalığıyla, fabrikalarıyla, vitrinleriyle,

1 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, 6. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2020 s. 26.

2 Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, çev. Alp Tümertekin, 4. Baskı, İstanbul: İthaki Yayınları, 2017, s. 30-32.

3 Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 6, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, 2005, s. 9-10.

4 Alim Arlı, “Yüzyıl Sonra ‘Şehir’i Okuma Denemesi”, *Şehir – Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*, Robert E. Park ve Ernest Burgess, çev. Pınar Karababa Kayalğil, İstanbul: Heretik Yayınları, 2015, s.12.

bulvarlarıyla yepyeni bir mekân tasarımı ve yapısına sahiptir. Toplumsal zaman⁵ gibi artık toplumsal mekânın örgütlenmesi de önemli tartışmalara konu olacaktır. Şehirleşme yükselen bir trend haline gelirken, aynı zamanda kendisini mekânın örgütlenmesindeki değişimin sembolik taşıyıcısı olarak bulacaktır. Semt ve mahalle⁶ olgusu ise modern şehrin önemli birer bileşeni olarak zaman zaman tartışmaların içinde yerini alacak, şehir bütünüünün içinde konumlandırılmaya çalışılacaktır. Örneğin 1954 yılında *The Town Planning Review*'a yazdığı makalede Lewis Mumford, mahallelere göre planlama fikrinin geniş çapta kabul görmesine rağmen uygulamada pek de öyle olmadığından, mahalle bazlı planlamaya itiraz edenlerin şehri bir bütün halinde tek bir birim olarak ele almak gerektiğini savunduklarından, mahalle planlamasının lehinde ve aleyhinde geliştirilen argümanların ilginç entelektüel ortaklaşmaları beraberinde getirdiğinden bahseder.⁷ Oysa ona kalırsa mahalle zaten komşu olmayı tercih eden insanların bir arada yaşama pratiklerinin ortaklaşmasıyla kendi rengini üreten, özgün bir yapılanma olarak şehirlerde konumlanmaktadır.⁸

Öte yandan, bu tartışmalar günümüzde dahi kavramsal düzlemde belirgin bir “semt ve mahalle” literatüründen söz etmeyi mümkün kılacak nicelikte değildir. Semt ve mahalle yerel incelemelerin konusu olarak makro bağlama taşınmadığı gibi şehir incelemelerinde de semt ve mahallelerin rolü, sınırlı çalışmaların referans birimi olmakla yetinmektedir. Saskia Sassen, bu bağlamda, Duneier, Burawoy v.d., Klinenberg, Lloyd ve McRoberts'in çalışmalarını⁹ örnek vererek ayrıntılı saha çalışmasının, şehir araştırmalarında birçok yeni keşfi yakalamak için gerekli bir

5 Toplumsal zaman, basitçe, zamanın sadece astronomik bir açıklayıcılığı olan ve takvimlerle belirlenen / gösterilen objektif bir ölçüm aracına tekabül eden bir birim olmadığını, kültür, inanç, ahlaki normlar tarafından toplumsal düzlemde inşa edilen bir fenomen olduğunu ve toplumsal dinamikleri açıklayan nesnel bir zamansallıktan söz edilemeyeceğini ifade eder. Detaylı bilgi için bkz. Pitirim A. Sorokin ve Robert K. Merton, “Social Time: A Methodological and Functional Analysis”, *American Journal of Sociology*, c. 42, sy. 5, Chicago: The University of Chicago Press, 1937, s. 615-629.

6 Semt İngilizce'de mahalle anlamına da gelen *neighborhood* ile karşılandığı için kavramsal literatürden bahsederken mahalleyi de anmak uygun olacaktır. Osmanlı araştırmaları dahilinde yürütülen “mahalle” tartışmaları da, Türkiye'de semt literatürüyle keşişir ancak bu makalenin odağı ve araştırma birimi, aşağıda da açıklanacağı üzere İstanbul'un semtleriyle sınırlı tutulmuştur.

7 Lewis Mumford, “The Neighborhood and the Neighborhood Unit”, *The Town Planning Review*, c. 24, sy. 4 (Jan., 1954), Liverpool: Liverpool University Press, s. 256.

8 Mumford, “The Neighborhood and the Neighborhood Unit”, s. 257-258.

9 Michael Burawoy vd., *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*, Berkeley: University of California Press, 1991; Mitchell Duneier, *Sidewalk*, New York: Farrar, Strauss & Giroux, 1999. Eric Klinenberg, *Heat Wave: A Social Autopsy of Disaster in Chicago*, Chicago IL: University of Chicago Press, 2003. Richard Lloyd, *NeoBohemia*, London, England: Routledge, 2005. Omar McRoberts, *Streets of Glory: Church and Community in a Black Urban Neighborhood*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 2005.

adım olduğunu, bugün şehri, “birden fazla sınır ötesi sürecin kesiştiği ve farklı sosyo-mekânsal oluşumlar ürettiği; stratejik olsa bile tek, bütünleşik bir alan olarak görmemiz gerektiğini” öne sürer.¹⁰ Semt ve mahalle çalışmaları, hâlihazırda, ayrıntılı saha çalışması ihtiyacını karşılayacak bir araç olarak özellikle 1990’lardan itibaren revaç bulmuş olsa da, semt ve mahallenin kavramsal bir birim olarak önem kazanmasına yine bizzat bu araçsallık engel olur.

Türkiye’de de semt ve mahalle çalışmalarında benzer bir kavramsal yoksunluk söz konusudur. Belirli bir semt veya mahalleyi konu edinen araştırmalarda, konunun kavramsal zemini çoğunlukla kısa bir giriş yazısında geçiştirilirken, semt ve mahalle kavramlarının soyut tanımlamalarından kaçınılır. Mahalle, Osmanlı şehri tartışmalarının kültür ve bir arada yaşam alt başlıkları dâhilinde, bir takım tanımlama girişimlerine maruz kalsa da, Şerif Mardin’in “mahalle baskısı” kavramı haricinde akademik ajandayı belirleyen güçlü soyutlamaların konusu olmaz. Bir bakıma olması gereken de budur. Osmanlı mahallesini açıklamaya çalışan her tanımlama girişimi bir yönüyle doğru olsa da, meseleyi sınırlı bir şekilde ele aldığı için eksik kalacaktır.¹¹ Konuya bu açıdan yaklaşınca, semt ve mahalle çalışmaları literatürünün neden yerel düzlemde yoğunlaştığını, semt ve mahallenin şehir araştırmaları içerisinde erken tarihlerden itibaren gündeme gelen bir mesele olmasına rağmen neden kavramsal tartışmalarla rüşütünü ispat eden bağımsız bir disipline dönüşemediğini anlamak mümkündür. Şehrin kılcal damarlarının izini süren araştırmaların, alana katkı sağlayabilmeleri için yerel kimliklerini korumaya devam etmeleri gerekmektedir. Bir cerrah titizliğiyle şehrin mikro birimlerini keşfeden araştırmacıların, bu özgün hikâyeleri bağımsız bir alan haline getirmeleri için Sassen’in örnek verdiği yetkinlikte çalışmaların çoğalmasını beklemek gerekmektedir. Bununla birlikte, özellikle İstanbul araştırmalarının mümbit havuzunda, İstanbul’un çeşitli semtlerini konu edinen nitelikli pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Tülay Artan’ın *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*¹² başlıklı sosyal tarih çalışması, Sema Erder’in *İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye* başlıklı etnografisi,¹³ Hatice Kurtuluş’un bir grup araştırmacıyla birlikte yürüttüğü *Toplumsal Hafızada, Zamanda ve Mekânda Maltepe*¹⁴ adlı sözlü tarih çalışması ve Cem Behar’ın yakın zamanda yayımlanan

10 Saskia Sassen, “Urban Sociology in the 21st Century”, *21st Century Sociology: A Reference Handbook (1)*, Clifton D. Bryant ve Dennis L. Peck (eds.), California: SAGE Publishing, 2006, s. 477.

11 Beyza T. Demir ve Yunus Uğur, “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”, *Kent ve Maneviyat*, Seyfettin ve Zehra Erşahin (eds.), Ankara: Idealkent Yayınları, 2020, s. 462.

12 Tülay Artan, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1988.

13 Sema Erder, *İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

14 Hatice Kurtuluş vd., *Toplumsal Hafızada Zamanda ve Mekânda Maltepe*, İstanbul: Maltepe Belediyesi Yayınları, 2018.

*Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*¹⁵ başlıklı çalışması, alanın önde gelen çalışmaları olarak sayılabilir. Aşağıda görüleceği üzere, akademi dışı semt monografilerinde de pek çok üretken kalem, semtlerin mekânsal gelişimi ve dönüşüm serüvenleri üzerine çok kıymetli bilgiler içeren eserler kaleme almışlardır.

Bu makalede, İstanbul semtleri hakkında hazırlanan semt monografileri ve tezlerine odaklanılarak, Türkiye’de semt ve mahalle çalışmalarının seyri ele alınacaktır. Mimar Mehmet Berksan’ın hazırladığı İstanbul Semt Monografileri¹⁶ listesi ile bu makale için yazarın hazırladığı İstanbul Semt Tezleri¹⁷ listesinin verilerinden yola çıkarak, İstanbul semtlerinin literatürde nasıl karşılık bulduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Makalenin temel aldığı her iki liste de güncellenmeye devam etmekte olduğundan, incelemenin nihai yargılar içermediğini not düşmek gerekir. Ayrıca İstanbul Semt Tezleri listesi YÖK veri tabanında semt adlarının anahtar kelime olarak girilmesiyle gerçekleştirilen bir işlemle oluşturulmuş, konuyla ilişkisi göz önünde bulundurularak listede seçici davranılmıştır. Liste 1990 sonrası hazırlanan tezleri kapsamaktadır. Her iki listede de sadece doğrudan bir veya birkaç semti konu edinen çalışmalara yer verilmiş, İstanbul’u konu edinirken semtlere yüzeysel bir şekilde değinen çalışmalar dışarıda tutulmuştur. Yine makaleler ve kitap bölümleri de herhangi bir şekilde listelerde yer almamaktadır. İstanbul Semt Tezleri listesinde tıp, biyoloji, deniz bilimleri, jeofizik, hukuk, turizm ve deprem mühendisliği gibi sosyal bilimlerin dışında kalan çalışma alanlarındaki ürünler listeye dâhil edilmemiştir. Dolmabahçe, Yıldız, Beylerbeyi, Topkapı gibi saraylar, Heybeliada Ruhban Okulu, Arnavutköy Amerikan Koleji gibi okullar, camiler, hastaneler, parklar, mezarlıklar vb. adını semtinden / mahallesinden alan veya onunla özdeşleşen anıtsal ve kurumsal yapıları ele alan çalışmalar da semti değil yapıyı merkeze aldıkları için listeye eklenmedi. Bu sınırlar dâhilinde 1454 adet tez tespit edildi. İstanbul semt monografileri listesinde ise 1732 adet başlık yer almakta.¹⁸

15 Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, İstanbul: YKY, 2019.

16 Mehmet Berksan, “İstanbul Semt Monografileri”, <https://istanbulmonografi.com/semt-monografileri/>. Bu makalenin temel veri kaynaklarından birini oluşturan bu liste, Mehmet Berksan’ın kişisel çabalarıyla oluşturulmuş ve kamunun istifadesine sunulmuştur. Bu vesileyle İstanbul semt literatürüne sunduğu katkı için kendisine teşekkür eder, bu makalede veri kaynağı olarak kullanmanın yanı sıra, İstanbul Semt Tezleri listesini hazırlarken de çalışmasından istifade ettiğimi not etmek isterim.

17 Havva Yılmaz, “İstanbul Semt Tezleri”, <https://github.com/yilmazhavva/istanbulsemttezleri>.

18 Bu çalışma hazırlanırken listedeki güncellemeler takip edilmiş ve en son 27 Aralık 2022 tarihindeki güncellemeler araştırmaya yansıtılmıştır.

1. Türkiye’de Semt Çalışmalarının Tarihsel Seyri: İstanbul Örneği

İlk Kuşak, İlk Çalışmalar ve Belediyecilik Faaliyetleri

Mevcut verilere göre Türkiye’de semt çalışmalarının kökeni XIX. yüzyıla kadar uzanır. İstanbul semtlerine ilişkin bilinen ilk semt monografisi Alexandre Timoni’nin 1844 yılında kaleme aldığı Boğaziçi konulu *Nouvelles promenades dans le Bosphore ou Méditations Bosphoriques*’tir.¹⁹ Bu kitap, İstanbul’u dair genel bir değerlendirme yapmak yerine şehrin belirli bir bölgesine odaklanmayı tercih eder. Hemen akabinde Kırım Harbi (1853-1856) vesilesiyle şehirde bulunan yazarların kaleminden çıkan *Scutari and Its Hospitals* (1855) ve *Memorials of the Brave: Or Resting Places of Our Fallen Heroes in the Crimea and at Scutari* (1858) da benzer şekilde İstanbul’un tamamına değil, bir semtine odaklanarak İstanbul semt monografileri literatürünün ilk adımlarını hayata geçirmiş olurlar.

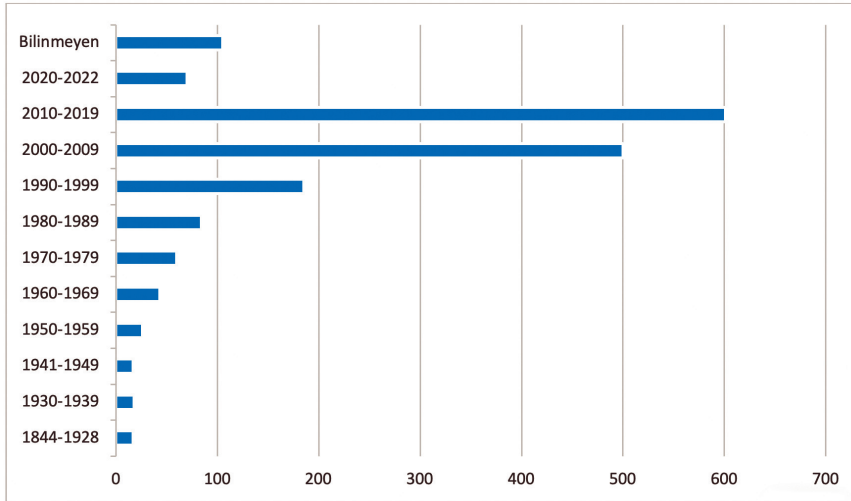
SEMT / MAHALLE	KİTAP ADI	YAZAR	YAYINEVİ	YAYIN YILI
BOĞAZIÇI	Nouvelles Promenades dans Le Bosphore ou Méditations Bosphoriques	Alexandre Timoni	Directeur du Cabinet Littéraire Français	1844
ÜSKÜDAR	Scutari and Its Hospitals	Sidney G. Osborne	Dickinson Brothers	1855
ÜSKÜDAR	Memorials of the Brave: Or Resting Places of Our Fallen Heroes in the Crimea and at Scutari	Frederic Brine	Ackermann and Co.	1858
BOĞAZIÇI	Le Bosphorus et Constantinople Perspectives des Pays Limitrophes	Pierre De Tchihatchef	Th. Morgand	1864
KAĞITHANE	İstanbul’da Bir Sene, Üçüncü Ay: Kâğıthane	Mehmet Tefik	Matbaa-i Aramyan	1883
EYÜPSULTAN	Eyüb	–	Boyacıyan Agob Matbaası	1911

19 Bazı kaynaklarda kitabın basım yeri Paris olarak belirtilse de kitabın ilk sayfasında “Constantinople” ibaresi açık bir şekilde yer almaktadır.

<i>SEMT / MAHALLE</i>	<i>KİTAP ADI</i>	<i>YAZAR</i>	<i>YAYINEVİ</i>	<i>YAYIN YILI</i>
<i>KADIKÖY</i>	Kadıköy Hakkında Tedkikat-ı Belediye	Celal Esad	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	1911
<i>BOĞAZIÇI</i>	Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe, Salname	-	Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi	1912
<i>GALATA</i>	Eski Galata ve Binaları	Celal Esad Arseven	Ahmet İhsan ve Şürekâsı	1913
<i>KURTULUŞ / TATAVLA</i>	Ta Tataula etoi Historia ton Tataulon	Meslissenos Hristodoulos	Tipois A. A. Koromila	1913
<i>BOĞAZIÇI</i>	Annunire de la Societe Chirket-i Hayrie - Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe, Salname	-	Şirket-i Hayriye İdaresi	1914
<i>ÜSKÜDAR</i>	Üsküdar Ahali-i Muhteremesine: Osmanli Donanma Cemiyeti Üsküdar Şube-i Merkeziyesi	-	Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı	1914
<i>SULTANAHMET</i>	Sultanahmed Parkı ve Asar-i Atıkası	Mehmed Raif	Matbaa-i Hayriye	1916
<i>EYÜPSULTAN</i>	Eyüp Sultan Halkının Mebuslardan Dilekleri	-	Matbaa-i Amire	1921
<i>ÜSKÜDAR</i>	Üsküdar'ın İmarına Aid Bir Fikr-i Umumi ve Hulasail Mütalaat	Süreyya İlmen	Belediye Matbaası	1924
<i>BOĞAZIÇI</i>	Boğaziçi Tenezzüh Mahalleri	-	Şirket-i Hayriye İdaresi	1926
<i>BOĞAZIÇI</i>	İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Asar-ı Bakiyesi	Mehmed Ziya	Maarif-i Umumiye Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi	1928

Tablo 1 1930'dan önce İstanbul semtleri hakkında yayınlanan monografiler. İstanbul Semt Monografileri listesinden yararlanılmıştır.

Bununla birlikte, bu ilk örneklerden sonra 1930'lara kadar alanda herhangi bir yoğunlaşma görülmez. Zira hem modern anlamda mahalli idareler henüz yeterince güçlenmemiş, hem de şehrin mekânsal gelişimi henüz semt ölçeğinde dikkat çekecek bir boyut kazanmamıştır. İstanbul'un mekânsal gelişiminden söz edildiğinde, şehrin 1927 yılında dahi 7 kazadan ibaret olduğunu hatırd tutmak gerekir. 1930'da bu sayı 15'i bulurken bu kazalar; Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Üsküdar ve Yalova şeklindeydi ve bunlardan Fatih, Eminönü, Kadıköy, Beşiktaş ve Sarıyer kazaları aynı yıl kurulmuştu.²⁰ 1844-1930 yılları arasında toplam 17 adet semt monografisi tespit edilirken, 1930'dan sonraki 10 yıllık dilimde 18 adet eser yayınlanmış olması bu açıdan anlaşılabilir bir durumdur.²¹

Grafik 1 İstanbul'un semtleri hakkında hazırlanan tespit edilmiş monografilerin yıllara göre sayısal dağılımı. İstanbul Semt Monografileri listesinden yararlanılmıştır.

Öte yandan semt çalışmalarını semt monografilerinin tarihiyle sınırlandırmak da doğru değildir. Semt çalışmaları, şehir tarihi gibi interdisipliner bir araştırma zemini üzerinde yükseldiği için pek çok literatürle kesişim halindedir. Semt çalışmalarında alternatif yaklaşımları, ön plana çıkan kavram ve temaları

20 Cemalettin Şahin, "İstanbul'un İlçeleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 3, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A. Ş.) Yayınları, 2015, s. 246.

21 Elbette 1930 öncesi metinlerin henüz tamamen keşfedilmemiş olması muhtemeldir. Özellikle Osmanlıca kaynakların bir kısmı hala tozlu arşivlerde gizleniyor olabileceği gibi kişisel baskıların tarihin gadrine uğramış olması da kuvvetli bir ihtimaldir.

da çoğunlukla bu farklı disiplinlerin iç dinamikleri belirler. Tarih, sosyoloji, coğrafya, mimari gibi bütünlüklü disiplinlerin yanı sıra, kendileri de disiplinlerarası alanlar olan şehir çalışmaları ve kent planlama literatürlerinin temel gerilim hatları, semt çalışmalarının da gündemini oluşturur. Örneğin, tarih disiplinde, aşağıdan yukarıya tarihyazımı ve mikro tarih tartışmalarının bir parçası olarak, tarihin demokratikleştirilmesi bağlamında semt araştırmaları önemli bir araştırma ünitesi haline gelir. Bu anlamda, özellikle yerel tarihçiliğin seyri, semt çalışmalarının tarihyazımının demokratikleşmesine katkısı ve semt tarihi çalışmalarının akademide ivme kazanması arasında ilişki kurulabilir.

Umberto Eco, ortaçağa ilişkin ana akım tarih anlatısının önemli kavramlarından olan aristokrasinin genellikle “burjuvazi” ile kıyaslanarak tanımlandığını, oysa bu terimin “XIX. yüzyıl tarihyazımının ve sosyolojisinin katmanlaştırma eğiliminin etkisini yansıttığını” ortaçağ burjuvasının ne üretim araçlarının sahibi, ne de aristokrasinin veya proletaryanın sınıf düşmanı olmadığını, burjuva kavramının *borgo* (dışarıdan gelen) anlamında kullanıldığını ifade eder.²² *Borgo*, o yıllarda, surların hemen dışındaki ilave bölgede yaşayanlar için kullanılan bir tanımlamadır.²³ Semt çalışmaları ve yerel tarihçilik işte tam da bu tür “basit” ve “küçük” bilgilerin tespitini temin eden alandır. İstanbul semt monografileri de bu tür pek çok ipucunu dikkatli araştırmacılar için satır aralarında saklamaktadır.

Mehmet Tevfik’in *İstanbul’da Bir Sene, Üçüncü Ay: Kağıthane*²⁴ adlı metni ile Celal Esad Arseven’in *Kadıköy Hakkında Tedkikat-ı Belediye’si*,²⁵ ve *Eski Galata ve Binaları*²⁶ adlı kitapları, Mehmed Raif’in *Sultanahmed Parkı ve Asar-ı Atıkası*²⁷ adlı eseri, Süreyya (İlmen) Paşa’nın *Üsküdar’ın İmarına Aid Bir Fikr-i Umumi ve Hulasa-i Mütalaatı*²⁸ 1930 öncesine ait tespit edilen İstanbul semt monografileri arasında öne çıkanlardır. 1935’te doğrudan İstanbul’un bir semtinin tarihsel gelişimini konu edinen ilk çalışma *Kasımpaşa’nın Tarihçesi*²⁹ Sadi Abaç imzasıyla yayınlanır. 1930’lar ve 1940’lar boyunca Adalar, Boğaziçi, Üsküdar, Beyoğlu, Fatih, Eyüp ve Kadıköy semtleri üzerine irili-ufaklı metinler üretilir. Bu

22 Umberto Eco, *Ortaçağ 3: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, 2. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 225-226.

23 Eco, *Ortaçağ 3: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, s. 226.

24 Mehmet Tevfik, *İstanbul’da Bir Sene, Üçüncü Ay: Kağıthane*, İstanbul: Matbaa-i Aramyan, 1883.

25 Celal Esad Arseven, *Kadıköy Hakkında Tedkikat-ı Belediye*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osma, 1911.

26 Celal Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osma, 1912.

27 Mehmed Raif, *Sultanahmed Parkı ve Asar-ı Atıkası*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1916.

28 Süreyya (İlmen) Paşa, *Üsküdar’ın İmarına Aid Bir Fikr-i Umumi ve Hulasa-i Mütalaatı*, İstanbul: Belediye Matbaası, 1924.

29 Sadi Abaç, *Kasımpaşa’nın Tarihçesi*, İstanbul: C.H.F. Kasımpaşa Merkez Ocağı, 1935.

metinlerin çoğunda semtin mekânsal gelişiminden ziyade sınırlı bir yönü ya da semtle özdeşleşmiş bir unsur, kişi veya yapı konu edinilir. Ancak Henri Prost'un *Boğaziçi Anadolu Sahilinin 1/2000 Mikyaslı Nazım Planını İzah Eden Raporu*³⁰ ve *CHP Üsküdar Kazası İdare Heyeti raporları* gibi mekânsal gelişime veri teşkil eden metinler de yayımlanır.

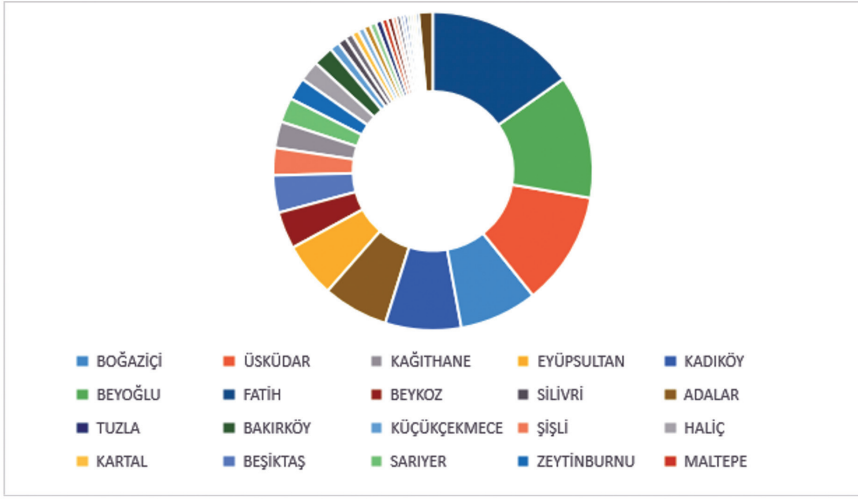
Bu yıllar, Cumhuriyet dönemi belediyeçilik anlayışının da şekillendiği, yeni rejimin şehirlerin imarı ve yönetimiyle ilgili önemli meselelerle yüzleştiği yıllardır. Tekeli'ye göre bu meselelerin başında Batı Anadolu şehirlerinin savaş sebebiyle gördüğü tahribatın izale edilmesi, hem fiziksel iyileştirme hem de mübadeleyle değişen demografi sebebiyle çeşitli hizmet alanlarında açılan boşlukları doldurma ihtiyacına karşılık verilmesi gelmektedir.³¹ Diğer önemli bir mesele ise Osmanlı dönemi sonlarında başlayan modern belediyeçilik girişimlerinin henüz yeterince kapsamlı bir birikim üretmemiş olması, dolayısıyla yeni rejimin güçlü bir belediyeçilik deneyimine sahip olamamasıdır.³² Bu sebeple Cumhuriyet'in ilk yıllarında pek çok yasa ile belediyeçilik konusunda düzenlemeler yapılmış, görev ve yetki tanımlamaları gözden geçirilmiş, kent planlaması konusunda uzmanlarla çalışılmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan yeni ilçe ve semtlerin önünde ise belirsiz bir gelecek vardır. 1 Ocak 1934 tarih ve 2295 sayılı kanun gereğince, 1913'ten beri kağıt üzerinde idari pozisyonu mevcut olmayan mahalle muhtarlıkları resmen kaldırılır ve bu durum 1944 yılına kadar bu şekilde devam eder. Diğer yandan belediyelerin görev alanı sürekli genişlerken, aynı belediyeler görevlerini yerine getirmek için ihtiyaç duyduğu gelir ve personele bir türlü kavuşamaz.³³ Semtlerin yönetimi il ve ilçe belediyelerinde olmakla birlikte, görevleriyle imkânları arasında sıkışan belediyelerin henüz belediyeçilik anlayışının yeterince belirginleşmediği bir düzlemde semtlerin idaresinde bir takım boşluklara neden olduğunu tahmin etmek güç değildir. 1930 öncesi ve sonrası semt monografilerinin nicelik ve niteliğini bu gelişmeler ışığında ele almak gerekir.

30 Henri Prost, *Boğaziçi Anadolu Sahilinin 1/2000 Mikyaslı Nazım Planını İzah Eden Raporu*, İstanbul: İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü, 1941.

31 İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyeçilik Öyküsü (1923-1990)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 32.

32 Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyeçilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 33.

33 Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyeçilik Öyküsü (1923-1990)*, s. 90-91.

Grafik 2 İstanbul'un semtleri hakkında hazırlanan tespit edilmiş semt monografilerinin ilçe ve bölgelere göre dağılımı. İstanbul Semt Monografileri listesinden yararlanılmıştır.

İkinci Kuşak: Kaybolan Bir Şeyler Var İstanbul'da

1950'ler ve 1960'larda semt monografileri hem sayıca artar, hem de Boğaziçi ve Üsküdar yoğunluğu azalır. Rakım Ziyaoğlu, Zeki Teoman, Çelik Gülersoy, Mahmut Yesari, Samiha Ayverdi, Saded Hakkı Eldem, Bedii Şehsuvaroğlu, Semavi Eyice gibi isimler ilk semt kitaplarını bu dönemde yayınlarlar. Çok partili dönemin siyasi çekişmeleri ve bu gerilimlerin şehir yönetimine yansımalarına dair eleştiriler kısmen bu kitaplarda da karşılık bulur ancak daha çok yarı turistik tanıtımlar, faaliyet raporları, kültürel ve mimari zenginlik vurgusu ön plandadır. Bu yıllarda, ileride semt yazınına etkileyecek önemli bir gelişme uç vermeye başlar. 1940'lı yılların sonunda, şehirleşme literatüründe araştırmacıların konut sorununa dikkat çekmeye başladıkları görülür. İstanbul'un da aralarında olduğu büyükşehirlerde ilk gecekonduların ortaya çıkmaya başladığı yıllar da bu yıllardır. İlk önemli gecekondu çalışmaları bu yıllarda yayınlanır.³⁴ Hızlı nüfus artışı ve yoğunlaşan iç göç hareketleri bu dönem şehirleşme literatürünün ilgi odağı haline gelir. Ayrıca, kent planlama ve mimarlık bölümleri ile Türkiye'de şehir çalışmaları

34 Alim Arlı, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 6, 2005, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, s. 295.

literatürünü güçlü bir şekilde etkileyecek olan Orta Doğu Teknik Üniversitesi de 1956 yılında kurulur ve bu dönem içerisinde literatüre ürün vermeye başlar.³⁵

1970'lerde ise 1950'lerdeki imar faaliyetlerinin tahribatının belirginleşmesi, iç göç nedeniyle şehrin gecekondulaşma gerçeğiyle yüzleşmesi, giderek artan nüfusa karşılık özellikle yeni kurulan semt ve ilçelerde alt yapı sorunlarının baş göstermesi çeşitli şekillerde karşılık bulur. 1950'ler itibarıyla başlayan hareketlilik, şehrin topografyasını ve silüetini de köklü bir şekilde etkilemiş; bir yandan doğu-batı ve kuzey yönündeki kent ekolojik koridorları, su kaynakları zarar görürken, diğer yandan şehrin merkezi noktalarındaki özgün doku dejenere olmuş, tarihî İstanbul kent kimliği yok olmaya başlamıştır. Özellikle, özgün sivil mimari örnekleri ve anıt eserler bakımından zengin bölgeler olan Süleymaniye, Zeyrek, Fener gibi alanlar kaderine terk edilmiş ve çarpık kentleşme ile plansız ve kimliksiz modernleşmenin darbelerine karşı savunmasız bırakılmıştır.³⁶ 1950-1980 arası dönemde şehrin nüfusunun 1,16 milyon kişiden 4,74 milyona çıktığı³⁷ düşünülürse bu dinamiklerin çarpıcı sonuçlarıyla ne denli güçlü bir şekilde yüzleşmek zorunda kalındığı daha da anlaşılır hale gelecektir.

Bu çerçevede, İstanbul Yeşillendirme Derneği Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Sempozyumu'nu 1974 yılında,³⁸ Boğaziçi Üniversitesi ise Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyumu'nu 1977 yılında³⁹ düzenler ve tebliğlerini kitaplaştırırken, Boğaziçi ve Haliç çevresi konulu kitapların bu dönemde tekrar ağırlık kazanmaya başladığı görülür. Çelik Gülersoy'un *Korunması Gereken Boğaziçi*,⁴⁰ *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü*⁴¹, *Yıldız ve Emirgan Parkları ve Köşklere*⁴² adlı kitapları, Semavi Eyice'nin *Bizans Devrinde Boğaziçi*⁴³ kitabı, Sedat Hakkı Eldem'in *Sadabad*'ı⁴⁴ ve *Boğaziçi Anıları*⁴⁵, Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Boğaziçi Mektupları*⁴⁶ metni bu dönemde yayınlanır. Beyoğlu, Eyüp, Üsküdar semtleri gündemde kalmaya devam

35 Arlı, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları", s. 297.

36 Mehmet K., Saadet T. T. ve Hatice Balık, "İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası ve Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 8, sy. 16, 2010, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, s. 46.

37 Suvat P. ve Mehmet Z. Yıldız, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul Nüfusu Literatürü Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 8, sy. 16, 2010, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, s. 205.

38 *Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Yeşillendirme Derneği, 1974.

39 *Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyum Tebliğleri: 11-13 Şubat 1976*, der. Semih S. Tezcan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.

40 Çelik Gülersoy, *Korunması Gereken Boğaziçi*, İstanbul: Turing, 1972.

41 Çelik Gülersoy, *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü*, İstanbul: Turing, 1979.

42 Çelik Gülersoy, *Yıldız ve Emirgan Parkları ve Köşklere*, İstanbul: Turing, 1980.

43 Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1976.

44 Sedat Hakkı Eldem, *Sadabad*, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1977.

45 Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları*, İstanbul: Alarko, 1979.

46 Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Mektupları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979.

ederken, belediye başkanı Fahri Atabey'in semt odaklı detaylı faaliyet raporları yeni bir format olarak dikkati çeker.⁴⁷ İstanbul Ticaret Odası'nın 1969'da Charles W. M. Hart'a hazırlattığı *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*⁴⁸ adlı metin, 1974'te Faik Akçay'ın hazırladığı *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*⁴⁹ başlıklı kitapla birlikte bu döneme dahil edilebilir. Bu dönemde, İstanbul'da gecekondulaşmanın başlangıç noktası sayılan⁵⁰ Zeytinburnu'na yönelik ilginin bir sebebi de şehrin çeperinde yaygınlaşan imalat sanayiinin varoş kültürünü sosyomekânsal bir problem olarak İstanbulluların gündemine sokmasıdır. Bu yıllarda, gecekondu gibi "türedi" bir şekilde şehrin gündelik hayatına kenarından dahil olan yapılardan müteşekkil bir sektör olarak imalat sanayii şehirde yeni kümelenmelerin, yeni semtlerin ortaya çıkışının aracı olur. Zeytinburnu bu ilişkinin de ilk örneklerinden biri olduğu için semt çalışmalarının ilgisini çekmeyi başarır.⁵¹ Aynı dönemde, bir yandan da 1970-73 yılları arasında yapımı tamamlanan Boğaziçi Köprüsü'nün şehrin Asya ve Avrupa yakalarını birleştirmesiyle şehir Anadolu yakasına doğru genişlemeye başladığı için buradaki semtlerle ilgili tanıtıcı metinler hazırlanır. *Bölgemiz Marmara İlimiz İstanbul İlçemiz Kadıköy-Kartal*⁵² ve *Tarihsel Yönleriyle Kartal Maltepe*⁵³ Kartal ve Maltepe semtleriyle ilgili tespit edebildiğimiz ilk semt monografileri olarak bu dönemde yayınlanırlar.

Üçüncü Kuşak: Neoliberal Kentte Geçmişin Peşine Düşmek

Güvenç ve Işık'ın vurguladığı gibi İstanbul, aslında, "kelimenin tam anlamıyla 'hareket halinde' bir şehir"dir ve 1950 ile 1997 arasındaki kırk yedi yıllık dönemde görülen nüfus artışıyla (*Bkz. Tablo 2*) bile şehrin bu ele avuca sığmaz halini tespit etmek mümkündür.⁵⁴ 1980'ler, şehrin bu dinamizminin politik hareketlilikle katmerlendiği, 12 Eylül darbesiyle ülkenin geri kalanı gibi İstanbul'un da neoliberalizminin direksiyonda olduğu bir yönetim biçimine girdiği bir dönemdir. 1980 ve 1984 yılları arasında şehrin üç belediye başkanı da askerdir ve E5 otoyoluna

47 Fahri Atabey, *İslam Aleminin İkinci Kabesi: Eyüp Sultan ve Hizmetlerim*, Arkin Ofset, 1973; a.mlf., *Asya'nın Avrupa'ya Bakan Penceresi: Üsküdar ve Hizmetlerim*, İstanbul: Kardeş Matbaası, 1973.

48 Charles W. M. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1969.

49 Faik Akçay, *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*, İstanbul: Akçay Yayınları, 1974.

50 Tansı Şenyapılı, "Cumhuriyetin 75. Yılı, Gecekondu'nun 50. Yılı", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, der. Yıldız Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 302-303

51 Korkut Tuna, "İstanbul'un Sosyolojik Dönüşümü", *Şehir ve Kültür: İstanbul*, Ahmet Emre Bilgili (ed.), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, 2010, s. 369.

52 Kürşat Ekrem Uykucu, *Bölgemiz Marmara İlimiz İstanbul İlçemiz Kadıköy-Kartal*, Yayınevi Bilinmiyor, 1973.

53 Ö. Faruk Aytemiz, *Tarihsel Yönleriyle Kartal Maltepe*, İstanbul: Maltepe Matbaası, 1970.

54 M. Güvenç ve O. Işık, "A Metropolis at the Crossroads: The Changing Social Geography of İstanbul under the Impact of Globalization", *Of States and Cities – The Partitioning of Urban Space*, P. Marcuse ve Ronald van Kempen (eds.), 2002, Oxford: Oxford University Press, s. 203.

bakan tüm binaları beyaza boyayarak yol üzerindeki görünümü ‘estetikleştirmek’, sol görüşlü grupların merkezî bölgelerinden olan 1 Mayıs Mahallesi’nin adını ‘Mustafa Kemal Mahallesi’ yapmak gibi, gecekondu yerleşimlerinin isimlerine sembolik müdahalelerde bulunan uygulamalara imza atarlar.⁵⁵ 6 Kasım 1983’te askerî rejim yerini seçimle göreve gelen Anavatan Partisi’ne bırakır ve ekonomik reformların politik sahadan gündelik hayata kadar hemen her alanda güçlü etkiler bıraktığı, anahtar kelimenin ‘kalkınma’ olduğu bir döneme girilir. Bu bağlamda, 1984 yılında İstanbul ile Ankara arasındaki seyahat süresini beş saate indiren birinci sınıf otoyolun yapımından, yeni dijital telefon santrallerinin kurulmasına, köylerde elektrikleştirmenin yaygınlaştırılmasına, ilk vakıf üniversitesinin kurulmasına, karaborsa ürünlerin ithalatına izin verilmesine, 1986 yılında Taksim’de ilk McDonald’s restoranın açılmasına, imar affına kadar şehri doğrudan veya dolaylı yoldan etkileyecek pek çok gelişme yaşanır.⁵⁶ Bu gelişmeler, dönemin semt monografilerinde doğrudan karşılık bulmasa da İstanbul’u koruma, geçmişin mirasına sahip çıkma yolunda halihazırda süren çabaların sonraki yıllarda güçlenmesini sağlar.

	Türkiye geneli	İstanbul
1950	20,947,188	1,666,477
1955	24,064,763	1,533,822
1960	27,754,820	1,802,092
1965	31,391,421	2,293,823
1970	35,612,776	3,019,032
1975	40,347,719	3,903,650
1980	44,736,957	4,741,890
1985	50,664,458	5,475,982
1990	56,473,035	6,620,241
1997	62,610,252	8,180,319

Tablo 2 1950-1997 yılları arasında Türkiye ve İstanbul nüfusu. Kaynak: M. Güvenç ve O. Işık, “A Metropolis at the Crossroads: The Changing Social Geography of Istanbul under the Impact of Globalization”, s. 203.

55 Murat Gül, *Architecture and the Turkish City - An Urban History of Istanbul since the Ottomans*, London&NY: I. B. Tauris, 2017, s. 153-154.

56 Gül, *Architecture and the Turkish City - An Urban History of Istanbul since the Ottomans*, s. 154-156.

Semt çalışmaları, sosyolojide toplumsal değişimin, toplumsal tabakalaşmanın, toplumsal farklılaşmanın mekânsal karşılığı olarak modernleşme, gündelik hayat, toplumsal hareketler, yaşam tarzı, toplumsal gruplar gibi eski ve yeni araştırma izleklerinin özgün sahalarını kurmaya olanak sağlar. Tarih disiplininde olduğu gibi sosyolojide de, çoğunlukla, toplumsal hafıza, nostalji, bellek çalışmaları literatürlerinin bir parçası olarak geçmişin toplumsal düzlemde kurgulanma biçimlerini sorgulayan, geçmişle ve bugünle kurulan ilişkide toplumsalın mekânsal izdüşümünü irdeleyen bir pozisyonda yer alır. Yine toplumsal kimlik arayışının mekânsal tezahürü olarak, özellikle kültürel miras tartışmaları açısından önemli bir referans birimi olur. 1950 sonrasının yoğun nüfus hareketliliğine eklenen 1980'lerin neoliberalleşme dalgasının neden olduğu kaotik dinamizm, İstanbul örneğinde bu arayışın perçinlendiği bir döneme işaret eder. Bu açıdan, daha sonra yoğunlaşacak olsa da, bu izleklerin akademi dışı öncülleri sayılabilecek metinlerin 1980'lerde yayınlanmaya başladığını görürüz. Said Naum Duhanî'nin *Eski İnsanlar Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*⁵⁷ 1982'de yayınlanır örneğin. Tülay Artan'ın *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*⁵⁸ adlı çalışması ise 1988'de Tarih Vakfı Yayınları tarafından basılır.

Bu dönemde, metinlerin odaklandığı konular açısından 1970'ler ve öncesine göre oldukça çeşitlenen semt dağılımına rağmen, Boğaziçi, Üsküdar, Haliç, Beyoğlu çevresine yönelik ilgi de devam eder. Ancak bu ilgi bir yandan saçaklanıp bu semtlere yönelik daha spesifik başlıklara odaklanılırken, bir yandan da zaman ilerledikçe şehrin kültürel dokusunda genişleyen tahribatın artıyor olmasına mukabil yazarları yas duygusuna sürükler ve giderek ivme kazanacak olan nostaljik vurgu belirginleşmeye başlar. *Göksu'ya Ağıt*,⁵⁹ *Hayal Belde Üsküdar*,⁶⁰ *Bir Zamanlar Kadıköy*,⁶¹ *Kaybolan Bakırköy*⁶² başlıklarının işaret ettiği üzere mekânın geri döndürülemez şekilde değiştiğine, bu değişimle beraber toplumsal kimliğe ilişkin önemli unsurların yitirildiğine dair genel bir kanı hakimdir bu metinlerde. Nurdan Gürbilek'in bahsettiği söz patlamasından⁶³ semt literatürü de nasibini

57 Said Naum Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*, İstanbul: Turing, 1982.

58 Artan, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*.

59 Çelik Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt*, İstanbul: Turing, 1987.

60 Burhan Felek, *Hayal Belde Üsküdar*, İstanbul: Felek Yayınları, 1987.

61 Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

62 Rasin Örsan, *Kaybolan Bakırköy*, İstanbul: Etkin Dağıtım, 1989.

63 Nurdan Gürbilek, *Vitrin'de Yaşamak*'ta, 1980'lerde, Türkiye'de yaşanan kültürel değişimin iki belirgin özelliği olduğunu belirtir. Buna göre, bir yandan 12 Eylül darbesinin yarattığı baskı ve şiddet atmosferi toplumsalın üzerine tüm ağırlığıyla çökerken, diğer yandan "toplumun daha az tanışık olduğu bir başka iktidar biçiminin, ilk bakışta kendini bir kurumsuzluk olarak sunan, yasaklayıcı değil oluşturucu, kışkırtıcı, içerici bir iktidarın" etkisi altındadır toplum.

alır yine bu dönemde. Darbe sonrası siyasetin ve ideolojilerin sustuğu, kültürün ‘piyasa’ ile bütünleşerek konuşmak zorunda kaldığı ikircikli bir dönemde, semt monografileri şehrin kimliksizleşmesine karşı pasif bir direniş imkanı sunar. Bu sırada literatür Nezih H. Neyzi, Müfid Ekdal, Önder Küçükerman, M. Baha Tanman, Adnan Giz, Yıldız Demiriz gibi yeni kalemler kazanmıştır.

Bu yeni kalemlere 1990’larda Orhan Türker, Pars Tuğlacı, Gökhan Akçura, Cahit Kayra, Burçak Evren, Turgay Tuna, Ahmed Yüksel Özemre, Jak Deleon, Turgut Yılmaz, Murat Belge gibi başka alanlardan tanıdık isimler de eklenecek, Sema Erder’in semt etnografisi *İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye*⁶⁴ bu dönemde yayınlanacak, yerel belediyeler düzenledikleri fotoğraf yarışmalarını kitaplaştırarak alanın görsel malzemesinin zenginleşmesine katkıda bulunacaklardır. Gürbilek’in işaret ettiği ikircikli kültürel iklimin 1990’lardaki uzantısı, ‘bastırılanın’ geri dönüşünün ağırlık kazandığı farklı bir söz patlaması olur. Toplumsal hafıza ve sözlü tarih çalışmaları sosyal bilimlerin gündemine etkileyici bir giriş yapar. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, özellikle Holokost’tan sağ çıkanların tecrübelerini kayıt almaya yönelik çalışmalarla ortaya çıkan ve giderek hız kazanan bellek çalışmaları, Türkiye’de 12 Eylül darbesi sonrası kültürel iklimin tetiklemesiyle gündeme gelir.⁶⁵ Travmatik bir tecrübenin ardından toplum hızla değişirken, geçmişin muhasebesini yapmak, toplumsal kimlik üzerine kafa yormak, gölgede kalan meseleleri açığa çıkarmak iletişim olanaklarının da artmasıyla ivme kazanan pratikler haline gelir ve 1990’larda üniversitelerde sözlü tarih dersleri açılır.⁶⁶ Semt çalışmaları da kentleşme üst başlığı altında yerel belleği gün yüzüne çıkarmanın, geçmişin görmezden gelinen sorunlarını tartışmaya açmanın ve hâlihazırda elde olanların kayda geçirilmesinin aracı olarak bu literatürle paslaşmaya başlar. Bu

Gürbilek’e göre, bu iki özellik, dönem boyunca birbirlerini dışlamadan, aksine besleyerek, görünüşte çelişkili gibi duran bir kültürel dönüşümün mevcudiyetini sağlamıştır. Böylece, “söz patlaması” ile “söz bastırılması”nın aynı anda gözlemlenebilir olduğu bu iklimde bir yandan “sivil” bir kültür doğarken, diğer yandan bu “sivil” kültür, devlet eliyle inşa edilmiş bir “piyasa”da hayat bulmuş olmaktadır (Nurdan Gürbilek, *Vitrin’de Yaşamak*, İstanbul: Metis Yayınları, 1992, s. 7).

64 Sema Erder, *İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye*.

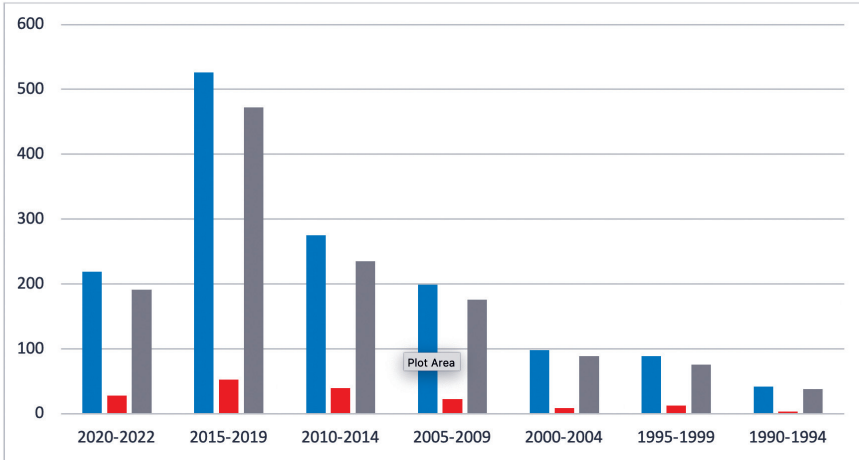
65 Leyla Neyzi, “Giriş”, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, der. Leyla Neyzi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009, s. 3-4.

66 Neyzi, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, s. 4. Türkiye’de sözlü tarih çalışmalarının başlangıcı Tarih Vakfı’nın sözlü tarihin öncülerinden kabul edilen İngiliz sosyal bilimci Paul Thompson’ı da davet ederek gerçekleştirdiği I. Sözlü Tarih Atölyesi (1993) kabul edilir. Ardından Thompson’ın *Geçmişin Sesi* adlı kitabının Türkçeye çevrilmesi (1999) ve aynı yıl Leyla Neyzi’nin *İstanbul’u Hatırlamak ve Unutmak* adlı çalışmasının yayınlanması gelir. Esra Danacıoğlu’nun *Geçmişin İzleri* (2001) kitabının; D. Kyvig, M. Marty’den *Yanıbaşımızdaki Tarihçi* (2000), Stephen Caunce’dan *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi* (2001) çevirilerinin yayınlanmasıyla alternatif tarihyazımı tartışmalarının bir parçası olarak 2000’lerden itibaren sözlü tarih çalışmaları hayli ivme kazanır. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.sozlutarikh.org.tr/sozlutarihmenu/4>

çalışmaların semt monografilerinde yansımaları Polonezköy, Moda, Kazlıçeşme, Bebek, Kuştepe, Esentepe, Kuzguncuk, Caddebostan gibi şehrin daha küçük birimlerini konu edinen çalışmaların yayınlanıp olması ve hem büyükşehir hem de ilçe belediyelerinin İstanbul semtlerinin geçmişini kayıt altına almaya çalışan yayınlarının yoğunlaşması olur. 1980'lerde görmeye başladığımız yerel belediyeler tarafından yayımlanan faaliyet raporlarıyla da 1990'larda daha sık karşılaşırız.

Son Kuşak: Semt Çalışmalarında Asr-ı Saadet

Mimarlık ve coğrafya disiplinleri de, tarih ve sosyoloji gibi semt çalışmalarının ajandasını etkileyen gündem maddelerine sahiplerdir. Sosyal bilimlerle temas etmekle beraber ağırlıklı olarak fiziğin ve matematiğin yönlendirmesi altında bulunan her iki disiplinde de, son yıllarda önemli teknolojik yenilikler yaşanmış, bu yenilikler sayesinde mekânın ölçülebilir niteliği artmıştır. Bu disiplinler bünyesinde geliştirilen çeşitli modern haritalama ve rekonstrüksiyon teknolojileri, şehir ve semt çalışmalarında da güncel araştırma yöntem ve teknikleri olarak ön plana çıkmış, böylece alanın, soyut tartışmaları somutlayıcı niteliği artmıştır. Ayrıca, bu gelişmeler mikro tarih ve mikro sosyoloji için semt çalışmalarının önemli hale gelmesine katkıda bulunmuş, mekânsal değişimin toplumsal implikasyonlarının tarihsel ve kavramsal düzlemde okunabilirliğini desteklemiştir.

Grafik 3 İstanbul Semt Tezleri listesi verilerine göre 1990'dan günümüze farklı disiplinlerin çatısı altında hazırlanan İstanbul semtleriyle ilgili tezlerin 5'er yıllık yoğunlaşmaları

Bu bağlamda, sanat tarihi ve mimarlık tarihinin temel araştırma konularından olan bina incelemeleri de semtlerle özdeşleşen anıtsal yapıların yahut sivil mimari örneklerinin ne tür bir analiz zemininde değerlendirilebileceğini belirlemekte

kolaylaştırıcı olmuştur. Özellikle, 1990'ların sonlarından itibaren bu etkileşimin akademik literatürde semt çalışmalarına yönelik belirgin bir ilgiyi doğurduğunu söyleyebiliriz (Bkz. Grafik 3). Aşağıda daha detaylı bir şekilde inceleneceği üzere İstanbul semtlerini konu edinen tezlerde ön plana çıkan kavram ve temalar arasında, mimarlık ve kent planlama disiplinlerinin vurguları da önemli bir yer tutar. Semt monografilerinde çoğunlukla anılar üzerinden tasvir edilen semtin fiziki dokusu, anıtsal yapıları, sivil mimari örnekleri, somut kültürel miras unsurları bu tezlerde daha kavramsal ve analitik bir düzlemde yer alır. Coğrafi teknolojilerin uygulamaları da, 2010 sonrası hazırlanan tezlerin metod kısımlarında yaygın bir şekilde uygulanır.

2000'li yıllarda semt çalışmalarının ciddi bir yükselişe geçtiği görülür. 2000-2009 yılları arasında 500, 2010-2019 yılları arasında ise 598 adet İstanbul semt monografisi tespit edilmiştir. Yine Yükseköğretim Kurulu veritabanına göre 2000-2009 yılları arasında 297, 2010-2019 yılları arasında ise 801 adet İstanbul semtleri konulu tez hazırlanmıştır. Yerel belediyelerin düzenlediği sempozyumlar, fotoğraf yarışmaları, yıldönümlerine özel yayınlar, büyükşehir belediyesinin bastığı İstanbul'un semtleri konulu kitapçık serisi, Tarih Vakfı, Bilim ve Sanat Vakfı, Suna ve İnan Kırac Vakfı, İKSV, Çelik Gülersoy Vakfı gibi sivil toplum kuruluşlarının yayın ve faaliyetleri bu dönem semt çalışmalarına ivme kazandıran ve literatürün zenginleşmesine katkıda bulunan gelişmelerdir.⁶⁷ İstanbul'un 2010 yılı kültür başkenti seçilmesiyle alan daha da hareketlenir ve Heyamola Yayınları tarafından 89 kitaplık bir İstanbul'un semtleri serisi yayınlanır. Adalı Yayınları gibi Adalar'ı konu edinen yayınlar yapan butik yayınevleri kurular, çocuklara İstanbul'un semtlerini tanıtmayı amaçlayan yayın ve etkinlikler revaç bulur, eski tarihli monografiler gün yüzüne çıkarılır ya da yeniden basılır. Yine 1990'larda ivme kazanan sözlü tarih çalışmalarının bir uzantısı olarak kişisel arşivler dijitalleştirilmeye başlar ve yaşadıkları semtlerle özdeşleşen ailelerin hatıratları gün ışığına çıkarılır. Şehrin farklı bölgelerine yayılan bienaller vesilesiyle kurumsal ya da sivil mimari örnekleri incelenir. Ayrıca sosyal bilimlerde etnografik araştırma yöntemine rağbet artar ve toplumu anlamlandırma aracı olarak hayata geçirilen çeşitli araştırmalarda semt odaklı saha çalışmaları yürütülür. Farklı dönemlerde yayınlanan *Nöbetleşe*

67 Örneğin Eyüp Belediyesi'nin ilk kez 1993 yılında "Eyüp: Dün Bugün" başlığıyla düzenlediği ve 1998'den sonra "Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp" adıyla gelenekselleştirerek 11 yıl boyunca sürdürdüğü sempozyumlar; Beykoz Belediyesi'nin ilk defa 1998 yılında "Beykoz İlçesi Çevre Sorunları" başlığı altında gerçekleştirdiği Beykoz konulu sempozyumlar; 2003 ve sonrasında Üsküdar Belediyesi tarafından organize edilen Üsküdar sempozyumları; Bilim ve Sanat Vakfı'nın 2006 yılında düzenlediği "Vefa Semti Dünü Bugünü Yarını" sempozyumu; Tarih Vakfı'nın Kültür Bakanlığı ile birlikte gerçekleştirdiği Eyüp projesi ve bu çerçevede düzenlenen sempozyumun çıktısı olan, içinde Halil İnalçık'ın konuya ilişkin kapsamlı bir giriş yazısı bulunan *Eyüp: Dün / Bugün* (Tülay Artan (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994) adlı kitap bu konuda ilk akla gelen örneklerdir.

Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği,⁶⁸ *Fatih Başakşehir: Muhafazakar Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*⁶⁹ gibi çalışmalar bu tür örneklerdendir. Sosyal medyada yükselen nostalji trendi de semtlerin geçmişine yönelik merakı ve şehrin kültürel mirasını temsil eden fiziki yapıların kayıt altına alınması çabasını teşvik eder.

2. Kavramlar ve Tematik Vurgular

Bu doğrultuda, Türkiye’de semt çalışmaları literatüründe ön plana çıkan temel kavram ve temalara göz attığımızda, dikkati çeken başlıklardan biri *mekânsal gelişim*dir. Ana hatlarıyla bir semtin çeşitli tarihsel periyodlar içerisinde ne gibi fiziksel değişikliklere uğradığını inceleyen bu tür çalışmalarda, çoğunlukla semtin değişimi şehirleşme, modernleşme, toplumsal değişim, mimari yenilikler gibi bağlamlar dâhilinde konu edinilir. Semtlerin iktisadi ve sosyal tarihlerini ele alan çalışmalar da, genellikle, konuyu mekânsal gelişimle birlikte ele alırlar. YÖK veritabanında bulunan “Avrupa Birliği Mekânsal Gelişim Perspektifi ve Sürdürülebilir Mahalle Yenileşmesi Stratejileri Kapsamında İstanbul Beşiktaş Vişnezade Mahallesi Örneği”⁷⁰, “Kentsel Ölçekteki Gayrimenkul Yatırımlarının Mekânsal Gelişim Üzerindeki Etkisi: Başakşehir Örneği”⁷¹, “Balat’ın Mekânsal Gelişim Süreci”⁷², “Vefa’nın Mekânsal Gelişim Süreci”⁷³, “Tuzla’nın Mekânsal Gelişimi”⁷⁴ başlıklı tezler bu tür çalışmalara örnek gösterilebilir. Konu edindiği semtin mekânsal gelişimini inceleyen bu çalışmalar, tarihsel bir izlek üzerinde fiziksel değişimi tarif etmenin yanı sıra, değişimin parametrelerini çeşitli açılardan değerlendirmeye

68 Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001. Doğrudan bir semti konu alması da alan araştırmasını seçili konuya özgü bir semtle özdeşleştiren çalışmalar da bu türden örneklerle dahil edilebilir. Örneğin Yael Navaro-Yashin’in 2000’lerin başında, Türkiye’de sekülerleşme ve kamusal alan tartışmalarının siyasetin gündemini belirlediği bir dönemde, Fatih Çarşamba’da yürüttüğü araştırma semtin habitusuna yönelik bir takım ipuçları yakalamaya imkan sağlar. Bkz. Yael Navaro-Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, New Jersey: Princeton University Press, 2002.

69 İrfan Özet, *Fatih Başakşehir: Muhafazakar Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

70 Hürrem Betül Levent, “Avrupa Birliği Mekansal Gelişim Perspektifi ve Sürdürülebilir Mahalle Yenileşmesi Stratejileri Kapsamında İstanbul Beşiktaş Vişnezade Mahallesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2006.

71 Tülin Özdemir Çelik, “Kentsel Ölçekteki Gayrimenkul Yatırımlarının Mekansal Gelişim Üzerindeki Etkisi: Başakşehir Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2013.

72 Lütfi Kavalcı, “Balat’ın Mekansal Gelişim Süreci”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Coğrafya Eğitimi Bilim Dalı, 2010.

73 Fuat Özel, “Vefa’nın Mekansal Gelişim Süreci”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, 2003.

74 Alev Anıl, “Tuzla’nın Mekansal Gelişimi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı 2005.

çalışırlar. Semtin değişen çehresi sokakların oluşumundan, semtte inşa edilen evlerin mimarisine, semtte bulunan kamusal yapıların ne zaman inşa edildiğine, yapı yoğunluğunun nasıl arttığına, semtin ulaşım imkanlarının nasıl geliştiğine dair pek çok unsura değinerek somutlaştırılır.

Mekân / Mekânsal Gelişim 289	Mekânsal Etki Yansıma 14	Mekânsal Ayrışma Farklılaşma 12	Mekânsal Karakter Aidiyet 4
Dönüşüm Değişim 268	Mekânsal Değişim / Dönüşüm 24	Soylulaştırma 14	
Kentsel Dönüşüm Kentsel Yenileme 137	Kentsel/Mekânsal Tasarım / Kurgu / Tahayyül / Planlama / Organizasyon 41	Konut 97	Süredürülebilirlik 11
Kamusal / Mekân Alan 42	Kentsel Mekân 27	Sokak 13	
Tarihsel / Tarihi 183	Hafıza / Bellek 25		
Kültür 119	Koruma 94	Miras 30	
Nüfus 6	Göçmen Sığınmacı 26	Göç 20	
Sosyal Toplumsal 123	Kapitalizm Kapitalist 11	Sermaye 10	Sosyomekânsal 10

Tablo 3 İstanbul Semt Tezleri listesinde yer alan tezlerin başlıklarında ön plana çıkan anahtar kelime ve kavramların frekans aralığı

Akademi dışında hazırlanan semt monografileri genellikle bütünlüklü temalar içermese de aralarında önemli ölçüde mekânsal gelişime yer veren örnekler mevcuttur. Pars Tuğlacı'nın *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*⁷⁵ adlı iki ciltlik çalışması,

75 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları (I-II)*, İstanbul: Pars Yayınları, 1992.

Orhan Türker'in Yeniköy, Tarabya, Edirnekapı, Kadıköy, Arnavutköy, Adalar, Samatya semtleri hakkında hazırladığı monografiler,⁷⁶ Müfid Ekdal'ın *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy ve Bir Fenerbahçe Vardı*⁷⁷ adlı kitapları, Tamer Kütükçü'nün *Geçmiş Zamanların, Mekânların ve Hatırlamaların Rafında: Kadıköy'ün Kitabı*⁷⁸ ile *Bir Beyoğlu / Pera Hatırası -Romansı Kent Monografisi*⁷⁹ başlıklı çalışmaları, Turgay Tuna'nın Bakırköy, Beyoğlu ve Yeşilköy semtlerinin tarihleri üzerine incelemeleri,⁸⁰ Süheyl Ünver, Sedad Hakkı Eldem, Celal Esad, Bedii N. Şehsuvaroğlu, Semavi Eyice, Ahmed Yüksel Özemre, Cahit Kayra, Arif Atılğan, Nezih H. Neyzi, Eser Tutel, Jak Deleon, Çelik Gülersoy, Osman Öndeş, Gökhan Akçura, Süleyman Faruk Göncüoğlu, Önder Kaya gibi İstanbul'un semtleri üzerine kalem oynatan isimlerin çalışmalarında semt tarihi anlatısının bir parçası olarak mekânsal gelişime değinilir. Rıfat Gökçen'in "İstanbul İl ve İlçeleri" dizisi kapsamında hazırladığı Üsküdar, Sarıyer, Zeytinburnu, Beşiktaş, Kadıköy, Fatih, Bakırköy, Kartal, Eyüp, Beykoz konulu çalışmalar,⁸¹ semt tarihi anlatısında mekânsal gelişime yer veren çalışmalara örnek gösterilebilirler. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin "İstanbul'un Semtleri" adlı kitapçık dizisi⁸² ile çeşitli

76 Orhan Türker, *Nihori'den Yeniköy'e: Bir Boğaziçi Köyünün Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2004; a.m.f., *Therapia'dan Tarabya'ya: Boğaz'ın Diplomatlar Köyünün Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2006; a.m.f., *Halkidona'dan Kadıköy'e: Körler Ülkesinin Hikâyesi*, 1990; a.m.f., *Mega Revma'dan Arnavutköy'e: Bir Boğaziçi Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1999; a.m.f., *Halki'den Heybeli'ye: Bir Ada Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1990.

77 Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, İstanbul: Kadıköy Belediyesi Yayınları, 1996; a.m.f., *Bir Fenerbahçe Vardı*, İstanbul: Turing Yayınları, 1987.

78 Tamer Kütükçü, *Geçmiş Zamanların, Mekânların ve Hatırlamaların Rafında: Kadıköy'ün Kitabı*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2014.

79 *Bir Beyoğlu / Pera Hatırası -Romansı Kent Monografisi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2021.

80 Turgay Tuna, *Bir Zamanlar Bakırköy*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996; a.m.f., *Taksim'den Tünel'e Adım Adım Beyoğlu*, İstanbul: E Yayınları, 2014; a.m.f., *Deniz Fenerinin Işığında Yeşilköy Ayastefanos*, İstanbul: Karakter Color, 2006.

81 Rıfat Gökçen, *Üsküdar*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1979; a.m.f., *Sarıyer*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1991; a.m.f., *Zeytinburnu*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1991; a.m.f., *Beşiktaş*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1998; a.m.f., *Kadıköy*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1977; a.m.f., *Eyüp*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1979; a.m.f., *Kartal*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1986; a.m.f., *Beykoz*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1988; a.m.f., *Fatih*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1989; a.m.f., *Bakırköy*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1991.

82 Bu seri kapsamında 2003 yılında, İstanbul'un Adalar, Bahçelievler, Bakırköy, Yeşilköy-Florya, Arnavutköy, Bebek, Beşiktaş, Levent, Beykoz, Göksu-Küçüksu, Ayaspaşa, Beyoğlu, Cihangir, Fındıklı, Galata, Kabataş, Sütlüce, Taksim, Tophane, Büyükkçekmece, Piyerloti, Ahırkapı, Aksaray, Balat, Cağaloğlu, Cibali, Çemberlitaş, Davutpaşa, Edirnekapı-Karagümrük, Eğrikapı, Eminönü, Fatih, Fener, Fındıkzade, Gedikpaşa, Haseki, Hırka-i Şerif, Kapalıçarşı, Kumkapı, Laleli, Mahmutpaşa-Mercan-Tahtakale, Mevlanakapı-Silivrikapı, Samatya, Sarayburnu, Süleymaniye, Topkapı, Unkapanı, Vefa, Yedikule, Yenikapı, Zeyrek, Gaziosmanpaşa, Erenköy, Haydarpaşa, Kadıköy, Kalamış, Kızıltoprak-Fikirtepe, Moda, Kağıthane, Kartal, Halkalı, Küçükçekmece, Pendik, Kireçburnu, Rumelihisarı, Sarıyer, Yeniköy, Harbiye, Osmanbey, Altunizade, Ayazma, Çengelköy, Doğancılar, Kandilli,

yerel belediyelerin çıkardığı semt ve ilçe tarihini konu edinen kitaplar ve broşür, rehber gibi kitapçıklar da mekânsal gelişime yer verirler. Elbette, çoğunlukla semt tarihine ilişkin dağınık anlatıları bir araya getiren ve köşe yazısı niteliğinin ötesine geçmeyen bu çalışmalarda yer alan bilgilerin bir kısmı teyit edilmemiş bilgiler olabilmektedir. Bununla birlikte bazı semt tarihçileri kendi tanıklıklarını metinlerine aktardıkları için, bazıları da semt sakinleriyle yakın ilişkide oldukları için bu çalışmalar semt çalışmaları literatürü için oldukça kıymetlidir.

Semtlerin demografik değişimi, kimi zaman mekânsal gelişime odaklanan çalışmaların bir bölümünü oluştururken, bazı örneklerde başlı başına bir konu olarak ön plana çıkar. Siyasi ve idari bir birim olarak semtlerin analiz edildiği çalışmalarda, yine mekânsal gelişim ve demografik değişimin önemli başlıkları teşkil ettiği, bunun yanı sıra semtin sosyal ve fiziki dokusunun değişimine etki eden idari kararların da tespit ve tahlil edildiği görülür. Bu çalışmalarda, yerel yönetimlerin uyguladığı konut politikalarından, seçim vaatlerine; ulaşım ve altyapı yatırımlarından kent peyzajına; imar uygulamalarından sosyal hizmet politikalarına kadar pek çok açıdan semtin idari yönetimi ile sosyal ve fiziksel dönüşüm hikâyesi sorunsallaştırılır.

“Mahalli İdarelerde Halkla İlişkiler ve Örnek Olay Adalar Belediyesi”⁸³, “Cumhuriyet Dönemi’nde Büyükada’nın İktisadi ve Sosyal Tarihi”⁸⁴, “Yerel Yönetimlerde Sosyal Belediyecilik Faaliyetleri: Arnavutköy Belediyesi Örneği”⁸⁵, “Yerel Demokrasi ve Bağcılar Belediyesi Örneği”⁸⁶, “Bayrampaşa İlçesinin Nüfus Coğrafyası: Sosyo-Kültürel ve Mekânsal Analiz”⁸⁷, “İstanbul İlçelerindeki Demografik Yapının, Yerel Yönetimlerin Kültür Politikaları Üzerindeki Etkileri: Bayrampaşa Belediyesi Örneği”⁸⁸,

Karacaahmet, Selimiye-Harem-Çiçekçi, Üsküdar, Merkezefendi, Zeytinburnu semtlerini konu edinen küçük kitapçıklar hazırlanmıştır.

83 Hatice Karakaş, “Mahalli İdarelerde Halkla İlişkiler ve Örnek Olay Adalar Belediyesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler, 1992.

84 Kerem Yılmaz, “Cumhuriyet Dönemi’nde Büyükada’nın İktisadi ve Sosyal Tarihi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, İktisat Ana Bilim Dalı, 2008.

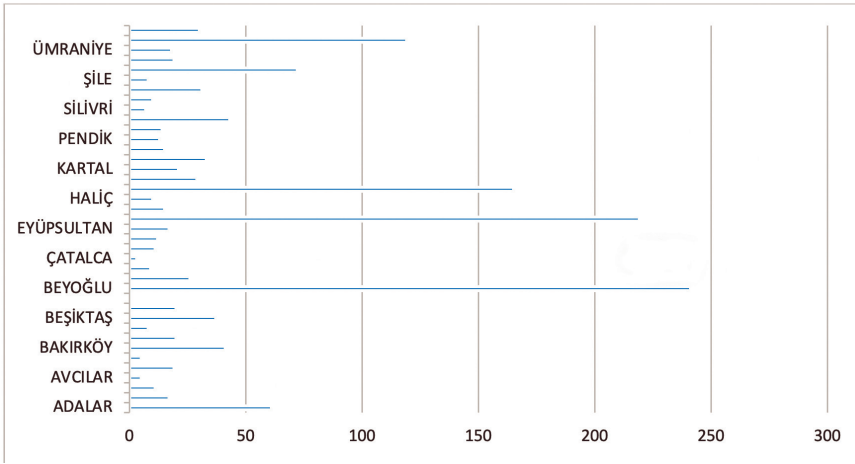
85 Miraç Arslan, “Yerel Yönetimlerde Sosyal Belediyecilik Faaliyetleri: Arnavutköy Belediyesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı, 2013.

86 Sinan Şenel, “Yerel Demokrasi ve Bağcılar Belediyesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı, 2014.

87 Ufuk Özdemir, “Bayrampaşa İlçesinin Nüfus Coğrafyası: Sosyo-Kültürel ve Mekânsal Analiz”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, 2020.

88 Özgenur Reyhan Güler, “İstanbul İlçelerindeki Demografik Yapının, Yerel Yönetimlerin Kültür Politikaları Üzerindeki Etkileri: Bayrampaşa Belediyesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültür Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2013.

“Kentsel Etnisite Bağlamında Bir Kentin Demografisini Tartışmak: İstanbul Esenyurt İlçesi Örneği”⁸⁹, “Ağ Toplumunda Yerel Yönetimler ve Sivil Katılım: Kadıköy ve Üsküdar Belediyesi”⁹⁰ başlıklı tezler bu tür araştırmalara örneklik teşkil eder. Az sayıda olsa da yerel yönetimleri belirli semtler özelinde tartışan *Sosyal Politika ve Yerel Yönetim İlişkisi: Sultangazi Belediyesi Örneği*,⁹¹ *Yereli Yönetmek: Kadıköylüleri Anlatıyor*,⁹² *Hadi Bakalım: Beşiktaş Belediyesi (Bir Yerel Yönetim Hikayesi)*,⁹³ *Beşiktaş Böyle Yağmalandı: Bir Yerel Yönetim Hikayesi*⁹⁴ gibi çalışmalar da mevcuttur. Bu tür çalışmalarda yerel yönetimin çoğunlukla sosyal politikalarla, demografik hareketliliğin de ekonomiye etkisiyle sınırlı görülmesi literatürü zayıflatırsa da söz konusu sınırlı alan dahilinde nitelikli çalışmaları mevcuttur.

Grafik 4 İstanbul Semt Tezleri listesi verilerine göre İstanbul'un semtleri hakkında hazırlanan semt tezlerinin ilçe ve bölgelere göre dağılımı.

89 Zelal Koç, “Kentsel Etnisite Bağlamında Bir Kentin Demografisini Tartışmak: İstanbul Esenyurt İlçesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı, 2020.

90 Gülin Çavuş, “Ağ Toplumunda Yerel Yönetimler ve Sivil Katılım: Kadıköy ve Üsküdar Belediyesi”, Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı, 2019.

91 Yaşar Tınar, “*Sosyal Politika ve Yerel Yönetim İlişkisi: Sultangazi Belediyesi Örneği*”, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020.

92 *Yereli Yönetmek: Kadıköylüleri Anlatıyor*, İstanbul: Kadıköy Belediyesi Yayınları, 2018.

93 Talat Mete, *Hadi Bakalım: Beşiktaş Belediyesi (Bir Yerel Yönetim Hikayesi)*, Kendi Yayını, Sel Matbaacılık, 1991.

94 Ali İzzet Oral, *Beşiktaş Böyle Yağmalandı: Bir Yerel Yönetim Hikayesi*, İstanbul: Basım Atölyesi, 2015.

Kent yönetimi incelemeleri arasında sıklıkla araştırma konusu edilen meselelerden biri *kentsel dönüşüm* ve *soylulaştırma*dır. Özellikle, 1999 Kuzey Marmara depremi sonrası ivme kazanan yenileme projelerinin semtleri nasıl değiştirdiği, semt çalışmaları literatüründe öne çıkan temalar arasında yerini almıştır. Hem büyükşehir belediyelerinin, hem de yerel belediyelerin yetki alanına giren kentsel dönüşüm projeleri, semtlerin kent kimliğinin oluşmasındaki rolü açısından genellikle eleştirel bir çerçevede değerlendirilirken, kentsel dönüşümün kimi semtlerde soylulaştırma politikası şeklinde uygulanması ekonomi-politik bağlamında eleştirel analizlere konu olmuştur. Kent kimliğinin gelişiminde semtlerin üstlendiği spesifik rollerin öneminin altını çizen bu tür çalışmaların bir kısmında sözlü tarih ve etnografi metotlarının yardımıyla semt sakinlerinin tanıklıklarına yer verilirken, diğer kısmında küresel ekonomi-politiğin yerel uygulamalarda ne şekilde karşılık bulduğu incelenir. Ayrıca, şehrin tarihsel kimliğinin nasıl korunacağı mesele edinilerek semtlerin özgün dokularının kültürel mirasın bileşenleri olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne süren çalışmalar da mevcuttur.

Yüksek lisans ve doktora düzeyinde “Parsel Ölçeğinde Kentsel Dönüşüm Projeleri ile Değişen ve Dönüşen Kentsel Mekân: Kadıköy Örneği”⁹⁵, “Kamu Politikası Süreç Analizi: Ataşehir Belediyesi Emekevler Kentsel Dönüşümü Örneği”⁹⁶, “Kentsel Dönüşümün Açık ve Kamusal Alanlarda Fiziksel ve Sosyal Mekâna Etkisi: Bağcılar Meydan Örneği”⁹⁷, “Türkiye’de Kentsel Dönüşüm Sürecinde Uygulama Sorunları ve Bayrampaşa Örneği”⁹⁸, “Küreselleşme ve Kentsel Dönüşüm Bağlamında Soylulaştırma Kuramlarının İstanbul’da Uygulanabilirliği: Cihangir Örneği”⁹⁹, “Kentsel Dönüşüm Politikalarının Kentsel Kimlik, Mekân ve Zanaat İlişkisine Etkisi: Şişhane Bölgesi”¹⁰⁰, “Kentsel Dönüşüm Projelerinde Meşruiyet

95 Müge Saral, “Parsel Ölçeğinde Kentsel Dönüşüm Projeleri ile Değişen ve Dönüşen Kentsel Mekân: Kadıköy Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Dönüşüm ve Planlama Bilim Dalı, 2019.

96 Eylül Bayraktar, “Kamu Politikası Süreç Analizi: Ataşehir Belediyesi Emekevler Kentsel Dönüşümü Örneği”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı, 2021.

97 Ensar Özkan, “Kentsel Dönüşümün Açık ve Kamusal Alanlarda Fiziksel ve Sosyal Mekâna Etkisi: Bağcılar Meydan Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Kent Çalışmaları ve Yönetimi Bilim Dalı, 2020.

98 Vedat Ay, “Türkiye’de Kentsel Dönüşüm Sürecinde Uygulama Sorunları ve Bayrampaşa Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2021.

99 Ülke Evrim Uysal, “Küreselleşme ve Kentsel Dönüşüm Bağlamında Soylulaştırma Kuramlarının İstanbul’da Uygulanabilirliği: Cihangir Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2008.

100 Onur Hamza Yeğenağa, “Kentsel Dönüşüm Politikalarının Kentsel Kimlik, Mekân ve Zanaat İlişkisine Etkisi: Şişhane Bölgesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri

Sorunlarının Tarlabası Yenileme Projesi Üzerinden Değerlendirilmesi”¹⁰¹, “Tarihi Mekânlarda Kentsel Dönüşüm Uygulamaları: Balat Örneği”¹⁰² gibi başlıklar altında incelemelere konu olan kentsel dönüşüm ve soylulaştırma çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından da semt bazında mercek altına alınmış, konunun insan hakları ve kentsel adalet kısmı bu tür kurumların çalışmalarına konu edinilmiştir.¹⁰³ Çağlayan Kovanlıkaya, Derya Fırat, Egemen Yılgür, Şükrü Aslan ve Aylin Dikmen Özarslan tarafından hazırlanan *Bomonti: Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği*¹⁰⁴ adlı kitap ile Küçükçekmece Belediyesi’nin organize ettiği Uluslararası Kentsel Dönüşüm Sempozyumu’nun kitaplaştırılmış hali¹⁰⁵ de bu literatüre dahil edilebilir. Ayrıca Hatice Kurtuluş’un derlediği *İstanbul’da Kentsel Ayrışma / Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar*¹⁰⁶ başlıklı çalışma ile Asuman Türkün’ün hazırladığı *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul’da Kentsel Dönüşüm*¹⁰⁷ adlı kitapta da İstanbul’un çeşitli semtlerinde kentsel dönüşüm uygulamalarını inceleyen makaleler mevcuttur.¹⁰⁸

Türkiye’de semt çalışmalarının odaklandığı temalar arasında göç ve *gecekon-dulaşma* da önemli başlıklardır. Gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun küçülmesiyle Balkanlar’dan gelen göç dalgası, gerek I. Dünya Savaşı sonrası mübadele gibi uygulamalarla yaşanan demografik değişim, gerekse de çeşitli dönemlerde ivme kazanan ve büyükşehirlerde yoğunlaşan yurtiçinde köyden kente göç hareketlilikleri,

Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2017.

- 101 Ahmet Sıvar Aslan, “Kentsel Dönüşüm Projelerinde Meşruiyet Sorunlarının Tarlabası Yenileme Projesi Üzerinden Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Koruma ve Yenileme Bilim Dalı, 2008.
- 102 İzzet Değirmenci, “Tarihi Mekanlarda Kentsel Dönüşüm Uygulamaları: Balat Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yapı Eğitimi Ana Bilim Dalı, 2009.
- 103 Hüseyin Türkan, *Tophane Örneğinde Sanat Algısı ve Kentsel Dönüşüm Raporu*, İstanbul: UHİM, 2010; Hasan Akgün, *Kentsel Gelişim Sürecinde Büyükçekmece*, İstanbul: Türk Demokrasi Vakfı, 1997; Alp Arısoy, *Yeldeğirmeni Deneyimi Kentsel Yenilemeye Farklı Bir Yaklaşım*, İstanbul: ÇEKÜL Vakfı, 2014.
- 104 Çağlayan K. vd., *Bomonti: Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- 105 *Uluslararası Kentsel Dönüşüm Sempozyumu İstanbul 2004 - Küçükçekmece Belediyesi Atölye Çalışması*, İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi Yayınları, 2015.
- 106 Hatice Kurtuluş (der.), *İstanbul’da Kentsel Ayrışma / Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2005.
- 107 Asuman Türkün (der.), *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul’da Kentsel Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- 108 Kentsel dönüşüm meselesi hemen her İstanbul sakinini ilgilendiren bir gündem maddesi olduğu için bu konuyu değerlendiren çok kıymetli çalışmalar mevcuttur. Ayşe Çavdar’ın Başakşehir’le ilgili çalışmaları gibi konuyu semt bağlamında ele alan makale düzeyinde önemli metinler bulunmaktadır. Bu çalışma, makale düzeyindeki çalışmaları kapsamadığı için sadece bu hatırlatma ile yetinelim.

semtlerin mekânsal ve toplumsal değişiminde önemli rol oynamış, bu etkileşim pek çok çalışmaya konu olmuştur. Köyden kente göçün sonuçlarından biri olarak beliren gecekondulaşma olgusu da, bu bağlamda, çarpıcı sonuçlarıyla birlikte semt tarihi çalışmaları literatüründe yerini almıştır. Konu, “Mahmutbey’de Sanayi ve Gecekondu İlişkisi”¹⁰⁹, “Gecekondulaşma Sürecinin İncelenmesi: Alibeyköy’de (İstanbul) Bir Araştırması”¹¹⁰, “Lüks Konut Site Sakinleri ile Gecekondu Sakinlerinin Gündelik Hayatı: Ataşehir Barbaros Mahallesi”¹¹¹, “Gecekondu’dan Apartmankondu’ya: Rumeli Hisarüstü Gecekonduularının 1960’dan Bugüne Ekonomik Dönüşümü”¹¹², “Kırsal Alandan Kente Göç ve Gecekondu Gençliğinin Sorunları (İstanbul-Sultanbeyli Gecekondu Bölgesi)”¹¹³, “Türkiye’de Gecekondu Meselesi ve Ümraniye-Mustafa Kemal Paşa Gecekondu Bölgesinde Bir Saha Araştırması”¹¹⁴, “İttifak ve İtilafların Dinamik ve Yapıları: İstanbul Başibüyük Gecekondu Direnişi Vakası (2009-2010)”¹¹⁵ gibi başlıkların işaret ettiği üzere çok çeşitli bağlamlarda incelenmiştir. Bu çalışmalarda göçün şehir kültürüne etkisi, farklı etnik ve dinî grupların mekânsal kimliğin gelişimi üzerindeki rolü, gecekondulaşmanın neden olduğu çarpık kentleşmeyle birlikte gelişen kent sorunları gibi problemler ele alınmıştır.

Son yıllarda savaş bölgelerinden kaçarak ülkeye sığınan mültecilerin entegrasyon sorunları bağlamında da mülteci yoğunluklu semtlerin araştırma sahası olarak tercih edildiği görülmektedir. Göç sosyolojisi, içinde bulunduğumuz dönemin sosyal ve politik ajandayı etkileyen önemli gündem maddelerinden birisi olduğu için sosyal bilimler literatüründe de giderek yükselen bir araştırma başlığı haline

109 Ali Haydar Çağdaş, “Mahmutbey’de Sanayi ve Gecekondu İlişkisi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya, 1990.

110 Zeynep Ekrem, “Gecekondulaşma Sürecinin İncelenmesi: Alibeyköy’de (İstanbul) Bir Araştırması”, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık, 1993.

111 Elif Yurtoğlu Pek, “Lüks Konut Site Sakinleri ile Gecekondu Sakinlerinin Gündelik Hayatı: Ataşehir Barbaros Mahallesi”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2016.

112 İrfan Özdebak, “Gecekondu’dan Apartmankondu’ya: Rumeli Hisarüstü Gecekonduularının 1960’dan Bugüne Ekonomik Dönüşümü”, Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, 2010.

113 Ahmet Düzköylü, “Kırsal Alandan Kente Göç ve Gecekondu Gençliğinin Sorunları (İstanbul-Sultanbeyli Gecekondu Bölgesi)”, Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, 1995.

114 M. Cihangir Doğan, “Türkiye’de Gecekondu Meselesi ve Ümraniye-Mustafa Kemal Paşa Gecekondu Bölgesinde Bir Saha Araştırması”, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı - Sosyal Değişme Ana Bilim Dalı Sosyoloji, 1990.

115 Özlem Gonca Yalçınkaya Akdağ, “İttifak ve İtilafların Dinamik ve Yapıları: İstanbul Başibüyük Gecekondu Direnişi Vakası (2009-2010)”, Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Politika Ana Bilim Dalı, Sosyal Politika Bilim Dalı, 2015.

dönüştü. Bu anlamda, kendi içerisinde de pek çok alt başlıkla bir saçaklanmaya doğru yol almakta ve bu saçaklanma semt çalışmalarında da karşılık bulmaktadır. Örneğin, “Zorunlu Göçün Mekândaki Toplumsal ve Ekonomik Etkileri: Bağcılar İlçesindeki Suriyeliler Örneği”¹¹⁶, “Göç, Uyum, Sorunlar Başakşehir’de Yaşayan Suriyeli Göçmenler Örneği”¹¹⁷, “İstanbul - Bayrampaşa’da Yaşayan Balkan Göçmenlerinin Sosyal Uyum ve Kente Katılımlarının İncelenmesi”¹¹⁸, “Metropol Kentlerde Düzensiz Göçmenlerin Mekânsal Kümelenme Dinamikleri: Beykoz-Yenimahalle Afganistanlılar Örneği”¹¹⁹, “Güneydoğu Anadolu’dan Göç Eden Kadınların Sosyal Entegrasyonu: İstanbul Tarlabası’nda Niteliksel Bir Araştırma”¹²⁰ adlı tezler, sosyal bilimlerin müstakil meselelerinden olan kültürel aidiyet ve toplumsal entegrasyon imkânı gibi alt başlıklara odaklanır. *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*¹²¹ kitabı da semt çalışmaları literatürünün bu kısmına dahil edilebilir. Yaşlılık, engellilik gibi dezavantajlı grupların göç koşullarıyla ilişkisi de başlı başına bir mesele olarak göç konulu semt çalışmalarında ön plana çıkar.¹²² Keza, toplumsal cinsiyet bağlamında kadın göçmenlerin problemleri ve göç deneyimlerinin özgün yönleri de araştırma konuları arasındadır.¹²³ Sığınmacıların ülke ekonomisindeki yeri de benzer şekilde müstakil bir alt başlıktır.¹²⁴

116 Canan Külek, “Zorunlu Göçün Mekândaki Toplumsal ve Ekonomik Etkileri: Bağcılar İlçesindeki Suriyeliler Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, 2018.

117 Zeynep Hanpolat, “Göç, Uyum, Sorunlar Başakşehir’de Yaşayan Suriyeli Göçmenler Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, 2019.

118 Sümeyye Yıldız, “İstanbul - Bayrampaşa’da Yaşayan Balkan Göçmenlerinin Sosyal Uyum ve Kente Katılımlarının İncelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı, Yerel Yönetimler Bilim Dalı, 2019.

119 Sümeyye Açıkgöz, “Metropol Kentlerde Düzensiz Göçmenlerin Mekânsal Kümelenme Dinamikleri: Beykoz-Yenimahalle Afganistanlılar Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Uygulamalı Sosyoloji Bilim Dalı, 2018.

120 Tülay Gümüş, “Güneydoğu Anadolu’dan Göç Eden Kadınların Sosyal Entegrasyonu: İstanbul Tarlabası’nda Niteliksel Bir Araştırma”, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, 2012, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

121 Akçay, *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*.

122 Örneğin; Behçet Kaldık, “Göç Mekanlarındaki Gençlerin Kimlik İnşası: Sultangazi Örneği”, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, 2015, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

123 Örneğin; Merve Dursun Akıncı, “Düzensiz Göç Hareketleri İçerisinde Yer Alan Orta Yaş Ve Üstü Kadın Göçmenlerin Rol ve Kimlik Kayıpları: Silivri Geri Gönderme Merkezi Örneği”, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmetler Ana Bilim Dalı, Sosyal Hizmet Bilim Dalı, 2020, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

124 Örneğin; Büşra Yılmaz, “Girişimci Suriyeli Sığınmacıların İşgücü Piyasası Deneyimleri: Fatih Örneği”, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Ana Bilim Dalı, 2019, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sosyo-mekânsal ayrışma, yoksulluk, dışlama, kültürel çatışma, yaşam tarzı, din, ideoloji, cinsiyet, sosyal statü gibi sebeplerle görülen *mekânsal farklılaşma* da, semt araştırmaları içerisinde, ortak bir çatı altında toplanabilecek tematik unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır. Şehrin merkezinde yahut çeperinde konumlanma; yüksek ya da düşük statü gruplarının yoğunlaştığı bölgelerden olma; sanayi, liman, ticaret bölgelerine yakınlık; ulaşılabilirlik gibi çeşitli hususların yanı sıra demografik değişimin, kent politikalarının, toplumsal gerilimlerin mekân üzerindeki belirleyici rolü, bu temalara odaklanan çalışmaların temel problemleri arasındadır.

“Yerleşmelerde Kültürel Yapıya Bağlı Mekânsal Farklılaşmalar Eyüp-Balat Örneği”¹²⁵, “Kültür-Mekân Etkileşimine Bağlı Şehirsel Doku Farklılaşmaları Kumkapı Süleymaniye Örneği”¹²⁶, “Başörtülü Yoksul Kadınların Ötekisi: Esenler Örneği”¹²⁷, “Sosyal ve Mekânsal Ayrışmanın, Öteki ve Kimlik Üzerinden Okunması: Tarihi Yarımada Örneği”¹²⁸, “Türkiye’de Kimlik ve Öteki: Sultanbeyli-Kadıköy Örneği”¹²⁹, “Sosyal ve Mekânsal Ayrışma Kapsamında Konut-Kamusal Alan İlişkilerinin Ataköy Örneği Üzerinden İrdelenmesi”¹³⁰, “Dışa Kapalı Konut Yerleşimlerinde, Bütünleşen ve Ayrışan Yerleşimler Üzerinden, Sosyal ve Mekânsal Ayrışma Bağlamında Bir Yöntem Önerisi: İstanbul/ Başakşehir Örneği”¹³¹ başlıklı yüksek lisans ve doktora seviyesindeki tezler bu tür çalışmalara örnektir. Bu çalışmalarda *habitus*, *toplumsal beğeni*, *üçüncü mekân* gibi kavramlara da başvurarak mekânsal

125 Neşegül R. Erbakan, “Yerleşmelerde Kültürel Yapıya Bağlı Mekansal Farklılaşmalar Eyüp-Balat Örneği”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Şehir Planlama Bilim Dalı, 1998, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

126 Hale Erez, “Kültür-Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirsel Doku Farklılaşmaları Kumkapı Süleymaniye Örneği”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2003, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

127 Tuğba Metin Acher, “Başörtülü Yoksul Kadınların Ötekisi: Esenler Örneği”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, 2017, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

128 Şafak Çöze, “Sosyal ve Mekânsal Ayrışmanın, Öteki ve Kimlik Üzerinden Okunması: Tarihi Yarımada Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Kenttsel Mekan Organizasyonu ve Tasarım Bilim Dalı, 2021.

129 Meryem Memiş Doğan, “Türkiye’de Kimlik ve Öteki: Sultanbeyli-Kadıköy Örneği”, Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, 2018.

130 Meryem Melis Cihan, “Sosyal ve Mekansal Ayrışma Kapsamında Konut-Kamusal Alan İlişkilerinin Ataköy Örneği Üzerinden İrdelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2015.

131 Muhammed Cemil Doğan, “Dışa Kapalı Konut Yerleşimlerinde, Bütünleşen ve Ayrışan Yerleşimler Üzerinden, Sosyal ve Mekansal Ayrışma Bağlamında Bir Yöntem Önerisi: İstanbul/ Başakşehir Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2022.

ve toplumsal farklılaşmanın birlikte nasıl okunabileceği örneklenir. *Fatih-Başakşehir - Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*,¹³² *Nişantaşı Teneke Mahallesi -Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine*,¹³³ *Nöbetleşe Yoksulluk - Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*¹³⁴ başlıklı kitaplar da bu literatüre dahil edilebilir.

Ayrıca, mekânın sınıfsal ayrışması bağlamında tüketim pratikleri de önemli bir alt başlık olarak yer alır. “Beyoğlu Bölgesinde Soylulaştırma, Kozmopolitlik ve Tüketim: Metropolitan Habitus Üzerine Bir Durum Çalışması”¹³⁵, “Soylulaştırma, Camia ve Tüketim: Cihangir Cumhuriyeti’nin Oluşturulması, Keşfi ve Sorgulanması”¹³⁶, “Global Endüstri Etkisi Altında Kültür, Tüketim Nesnesi, Gösteri İzleyicisi: Karaköy Örneği”¹³⁷, “Neoliberal Dönemde Kentsel Mekânların Tüketimi: Küresel Kent Kurgusu Örneği Olarak Karaköy”¹³⁸, “Tüketim Alışkanlıklarındaki Değişimin Mekân Üzerine Etkisi: İstanbul Süleymaniye Mahallesi Nazır İzzet Efendi ve Fetva Yokuşu Sokaklarında 2004-2019 Yılları Arasında Esnaf Tipi ve Sokak Kültüründeki Dönüşümler”¹³⁹ toplumsal değişim ve farklılaşmayı tüketim odağında inceleyen çalışmalardır.

132 İrfan Özet, *Fatih-Başakşehir - Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*.

133 Egemen Yılğür, *Nişantaşı Teneke Mahallesi -Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

134 Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk - Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*.

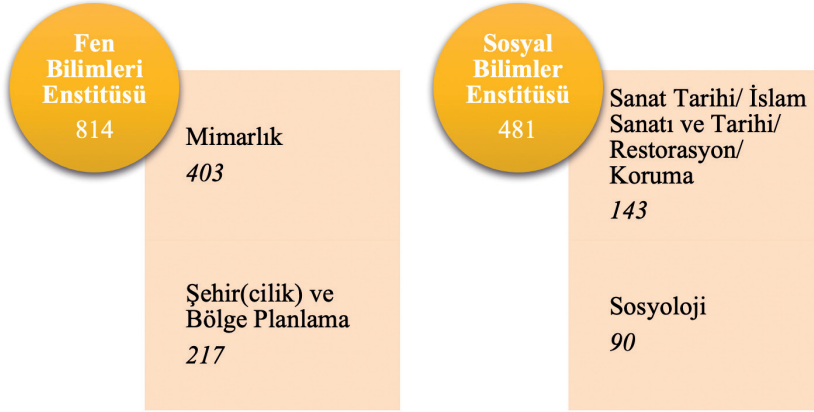
135 Ülker Sözen, “Beyoğlu Bölgesinde Soylulaştırma, Kozmopolitlik ve Tüketim: Metropolitan Habitus Üzerine Bir Durum Çalışması”, Yüksek Lisans tezi, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, 2010.

136 Altan İlkuçan, “Soylulaştırma, Camia ve Tüketim: Cihangir Cumhuriyeti’nin Oluşturulması, Keşfi ve Sorgulanması”, Yüksek Lisans tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, 2004.

137 Ozan Akbaş, “Global Endüstri Etkisi Altında Kültür, Tüketim Nesnesi, Gösteri İzleyicisi: Karaköy Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Kadir Has Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Ana Bilim Dalı, Tasarım Bilim Dalı, 2019.

138 Burcu Akdu, “Neoliberal Dönemde Kentsel Mekânların Tüketimi: Küresel Kent Kurgusu Örneği Olarak Karaköy”, Yüksek Lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya ve Kültürel Çalışmalar Ana Bilim Dalı, 2021.

139 Emrah Atıla, “Tüketim Alışkanlıklarındaki Değişimin Mekan Üzerine Etkisi: İstanbul Süleymaniye Mahallesi Nazır İzzet Efendi ve Fetva Yokuşu Sokaklarında 2004-2019 Yılları Arasında Esnaf Tipi ve Sokak Kültüründeki Dönüşümler”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uygulamalı Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Uygulamalı Sosyoloji Bilim Dalı, 2021.

Grafik 5 İstanbul Semt Tezleri listesi verilerine göre İstanbul semtleriyle ilgili tezlerin disiplinlere göre dağılımı. YÖK veri tabanında tüm tezlerin disiplin bilgileri yer almadığı için rakamlar enstitü bilgilerine kıyaslanmalıdır.

Mimarlık ve kent planlama sahalarının yoğunlaştığı kentsel tasarım, konut mimarisinin ve mimari unsurların değişimi ve tarihsel gelişimi, çevre düzenlemeleri gibi tematik yoğunlaşmalar da semt çalışmaları literatürü içerisinde önemli bir yer tutar. Bu çalışmalarda belirli bir semtte görülen konut tipinin ayrıntılı incelemelerinden, semtin kent planlaması ve fiziksel görünüm açısından ne gibi bir tasarımın ürünü olduğu, bu tasarımın işlevselliği, semtte yer alan konutların veya kamusal yapıların mimari üslubu, çeşitli değişkenlerin semtin mimari kimliği üzerindeki etkisi gibi pek çok araştırma başlığı konu edinilir. Semtlerin tarihsel kimlikleriyle özdeşleşen mimari unsurların mekânsal kimliği ne ölçüde etkilediği de bu araştırma başlıkları arasında ön plana çıkar. “İstanbul Adalarındaki Bizans Dönemi Mimarisi”,¹⁴⁰ Tarihsel Süreçte Mimari Katmanlaşmanın Yerel Bir Örneği: Büyükkada”¹⁴¹, “2005 Sonrası Konut Mimarisinin Değişimi İstanbul Levent Örneği”¹⁴², “Mimari Tasarımda Süreklilik Kavramı ve Galata Örneği”¹⁴³,

140 Hatice Özyurt, “İstanbul Adalarındaki Bizans Dönemi Mimarisi”, Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1997.

141 Amil Faruk Gezen, “Tarihsel Süreçte Mimari Katmanlaşmanın Yerel Bir Örneği: Büyükkada”, Doktora tezi, Beykent Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Bilim Dalı, 2021.

142 Ufuk Akn, “2005 Sonrası Konut Mimarisinin Değişimi İstanbul Levent Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Beykent Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2010.

143 Rifat Gökhan Koçyiğit, “Mimari Tasarımda Süreklilik Kavramı ve Galata Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bina Bilgisi Ana Bilim Dalı, 2002.

“Tarihi Kentlerde Yapılan Mimari ve Kentsel Tasarımda Kentsel Hafızanın Yeri ve Galata Örneği”¹⁴⁴, “Kasımpaşa’nın Tarihi Gelişimi İskan Özellikleri ve Mimari Eserleri”¹⁴⁵, “Karaköy’de Batı Üslubunda Yaptırılmış Sivil Mimari Örnekleri”¹⁴⁶, “XIX. yüzyılda Pera/Beyoğlu’nun Ekonomik Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri”¹⁴⁷, “Beyoğlu-İstiklal Caddesinin 1970 Sonrası Dönüşümü Üzerine Mimari Değerlendirmeler”¹⁴⁸, “Eyüp Merkez Yerleşiminde Geleneksel Konut Mimarisi”¹⁴⁹, “Eski Kent Mekânlarının Canlandırılması’ Bağlamında İstanbul Eminönü Hanlar Bölgesi’nde Mimari Tasarım İlkelerinin İrdelenmesi”¹⁵⁰, “Endüstriyel Devrimin Fener ve Balat Semtlerindeki Geleneksel Konut Mimarisi Üzerindeki Etkileri”¹⁵¹, “Mimari Tasarım ve Görsel Çevre Etkileşimi Bağlamında “Yer” Kavramı: İstanbul Edirnekapı - Fatih - Şehzadebaşı Aksı Örneği”¹⁵², “Kentsel Tasarım Bağlamında Mikro Ortam Analiz Yöntemleri: İstanbul Tarihi Yarımada Haseki Bölgesi Örneği”¹⁵³ literatürde geniş yer tutan bu tür çalışmalara örnek gösterilebilir.

Bu doğrultuda, sosyal bilimlerle fen bilimlerinin kesiştiği, giderek hareketlilik ve yoğunluk kazanan ekoloji merkezli yaklaşım biçimleri de, şimdiden,

-
- 144 Aslı Pınar Biket, “Tarihi Kentlerde Yapılan Mimari ve Kentsel Tasarımda Kentsel Hafızanın Yeri ve Galata Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2004.
- 145 Ergün Egin, “Kasımpaşa’nın Tarihi Gelişimi İskan Özellikleri ve Mimari Eserleri”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1996.
- 146 Ali Murat Aktumur, “Karaköy’de Batı Üslubunda Yaptırılmış Sivil Mimari Örnekleri”, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 2006.
- 147 Seza Durudoğan, “XIX. yüzyılda Pera, Beyoğlu’nun Ekonomik Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri”, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü / Mimarlık Ana Bilim Dalı, 1998.
- 148 Büşra Özbek, “Beyoğlu-İstiklal Caddesinin 1970 Sonrası Dönüşümü Üzerine Mimari Değerlendirmeler”, Yüksek Lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Bilim Dalı, 2020.
- 149 Nadide Körçüşme, “Eyüp Merkez Yerleşiminde Geleneksel Konut Mimarisi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2012.
- 150 Nihan Kıvrak, “Eski Kent Mekanlarının Canlandırılması’ Bağlamında İstanbul Eminönü Hanlar Bölgesi’nde Mimari Tasarım İlkelerinin İrdelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2010.
- 151 Bahriye Aslan, “Endüstriyel Devrimin Fener ve Balat Semtlerindeki Geleneksel Konut Mimarisi Üzerindeki Etkileri”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2010.
- 152 Ruşen Yamaçlı, “Mimari Tasarım ve Görsel Çevre Etkileşimi Bağlamında “Yer” Kavramı: İstanbul Edirnekapı - Fatih - Şehzadebaşı Aksı Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 1997.
- 153 Elif Sağlam Günaydın, “Kentsel Tasarım Bağlamında Mikro Ortam Analiz Yöntemleri: İstanbul Tarihi Yarımada Haseki Bölgesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Tasarım Ana Bilim Dalı, 1997.

semt çalışmaları içerisinde önemli bir yer edinmiştir. “Ekolojik Kentleşme ve Toplu Konutlarda Ekolojik Planlama Yaklaşımının Başakşehir 4.Etap Örneğinde İncelenmesi”¹⁵⁴, “Ekolojik Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Cendere Vadisi Dönüşümünün Mimarlık Bağlamında Değerlendirilmesi: Silahtarağa-Kağıthane Merkez Mahallesi Aksı Örneği”¹⁵⁵, “Ekolojik Temele Dayalı Kent Planlaması Üzerinde Bir İnceleme ve İstanbul Sarıyer Örneği”¹⁵⁶ ve “Gelişme Alanlarında Ekolojik Kentsel Yerleşim Kriterlerinin Belirlenmesi ve İmar Planı Kapsamında Yorumlanması: Ömerli Havzası-Sancaftepe Örneği”¹⁵⁷ gibi tezler ekoloji merkezli semt çalışmalarına örneklerdir. Ayrıca, “Dijitalleşme Bağlamında Yeni Medya ve Seçmen Davranışı İlişkisi: 23 Haziran 2019 Yerel Seçimleri Küçükçekmece ve Bağcılar Örnekleri”¹⁵⁸ ve “Kentsel Tarih Araştırmalarında Bilgi Teknolojilerinin Kullanımıyla Yeni Bir Yöntem Geliştirilmesi (Kentsel Dönüşümde Kaos Kuramı ve Kadıköy-İstanbul Örneği)”¹⁵⁹ gibi çalışmaların örneklediği üzere, son yılların yükselen bir başka akademik ve entelektüel trendi olan dijital beşeri bilimler (digital humanities) sahasındaki gelişmeler de semt çalışmaları literatürünü doğrudan etkilemektedir.

Ayrıca, belirli bir semti konu edinen monografilerin yanı sıra, semtlerin çeşitli edebiyat ve sanat türlerinde ne şekilde yer aldığı semt araştırmaları literatürünün ilgi gösterdiği bir mesele olarak çeşitli örneklerle masaya yatırılmış bir konudur. Bu makalenin kapsamı dışında olsa da, İstanbul semtlerinin gelişimini konu edinen panoramik anlatılar da semt çalışmaları literatürüne dahil edilebilir. Yine Erol Ölçer’in yayına hazırladığı *Şehir Sokak Hafıza –Kuyulu’dan Biçki Yurdu’na Osman*

154 Semih Adil, “Ekolojik Kentleşme ve Toplu Konutlarda Ekolojik Planlama Yaklaşımının Başakşehir 4.Etap Örneğinde İncelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2010.

155 Nur Hilal Vural, “Ekolojik Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Cendere Vadisi Dönüşümünün Mimarlık Bağlamında Değerlendirilmesi Silahtarağa-Kağıthane Merkez Mahallesi Aksı Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2016.

156 Nilhan Alkaya, “Ekolojik Temele Dayalı Kent Planlaması Üzerinde Bir İnceleme ve İstanbul Sarıyer Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Planlama Bilim Dalı, 1997.

157 Bilge Aydın, “Gelişme Alanlarında Ekolojik Kentsel Yerleşim Kriterlerinin Belirlenmesi ve İmar Planı Kapsamında Yorumlanması: Ömerli Havzası-Sancaftepe Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Disiplinlerarası Ana Bilim Dalı, Kentsel Tasarım Bilim Dalı, 2010.

158 Necmettin Mutlu, “Dijitalleşme Bağlamında Yeni Medya ve Seçmen Davranışı İlişkisi: 23 Haziran 2019 Yerel Seçimleri Küçükçekmece ve Bağcılar Örnekleri”, Doktora tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 2020.

159 Mehmet Rifat Akbulut, “Kentsel Tarih Araştırmalarında Bilgi Teknolojilerinin Kullanımıyla Yeni Bir Yöntem Geliştirilmesi (Kentsel Dönüşümde Kaos Kuramı ve Kadıköy-İstanbul Örneği)”, Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2004.

*Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*¹⁶⁰ ve *Hane'lerden Numaralı Ev'lere - Osman Nuri Ergin'den 1927 İstanbul'u Bina ve Arazi Cetvelleri*¹⁶¹ adlı İstanbul'un sokak adları konulu çalışmalar da İstanbul semtlerini çalışanların başvuru kaynakları arasında yer aldığı için literatürün bir parçası sayılabilir. Benzer şekilde, Ahmet Rasim, Sermet Muhtar Alus, Refik Halid Karay, Reşad Ekrem Koçu gibi İstanbul'u köşe bucak gezip çeşitli mecralarda gözlemlerini, anılarını aktaran kalemlerin doğrudan bir semti konu edinmeyen çalışmaları da İstanbul semti çalışanların vazgeçilmez kaynakları arasındadır. Bu bağlamda, İstanbul konulu her çalışma, İstanbul çalışmalarının başvurduğu her türlü kaynak, İstanbul semt literatürünün kapsamı alanında kabul edilebilir.

Sonuç Yerine

Buraya kadar başvurulmuş tüm veriler, Türkiye'de, İstanbul semtlerine ilişkin zengin bir monografi ve tez birikiminin mevcudiyetini gösteriyor. İstanbul üzerine kaleme alınan genel metinlerin zenginliğini perçinleyen, başlı başına geniş bir veri seti ve analiz konusuna dönüşebilen bu zengin birikimin daha derinlikli incelemelere ihtiyaç duyduğu muhakkak. Öte yandan, İstanbul özelinde görülen bu zenginliğin Türkiye'nin diğer şehirleri için ne derece mümkün olduğu ayrı bir değerlendirme konusu. Son yıllarda sayıları artan nitelikli çalışmalar umut verici olsa da, henüz şehir çalışmalarının yüzünü daha yeni yeni İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir gibi şehirlerden taşraya çevirmeye başladığını göz önünde bulundurursak Türkiye'de semt çalışmaları başlıklı genel bir değerlendirmenin ne tür bir birikimle karşılaşacağını tahmin etmek zor olmayabilir. Bununla birlikte, semt çalışmalarını semt monografileri ve tezlerinin dışında, yerel gazetelerin, aile arşivlerinin, çeşitli ego-dokümanlarının, edebiyat eserlerinin vb. dâhil olduğu geniş kaynaklar çerçevesinde masaya yatırdığımızda ve Cumhuriyetin ilk kuşak sosyologlarının köy çalışmalarını bu kaynak havuzuyla birleştirdiğimizde ortaya çok değerli bir araştırma havuzunun çıkacağını öngörmek de aynı şekilde zor olmayacaktır. Her hâlükârda, Türkiye'de semt çalışmaları sahasının zengin malzeme ve kaynakları, güçlü kavramsal çerçeveler içerisinde değerlendiren, nitelikli ve yenilikçi çalışmalara ihtiyaç duyduğunu söyleyebiliriz.

160 Erol Ölçer, *Şehir Sokak Hafıza -Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

161 Erol Ölçer, *Hane'lerden Numaralı Ev'lere - Osman Nuri Ergin'den 1927 İstanbul'u Bina ve Arazi Cetvelleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

Kaynakça

Kitaplar

- Abaç, S., *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, İstanbul: C.H.F. Kasımpaşa Merkez Ocağı, 1935.
- Akçay, F., *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*, Akçay Yayınları, 1974.
- Akgün, H., *Kentsel Gelişim Sürecinde Büyükçekmece*, İstanbul: Türk Demokrasi Vakfı, 1997; Arsoy, A., *Yeldeğirmeni Deneyimi Kentsel Yenilemeye Farklı Bir Yaklaşım*, İstanbul: ÇEKÜL Vakfı, 2014.
- Arseven, C. E., *Kadıköy Hakkında Tedkikat-ı Belediye*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osma, 1911.
- Arseven, C. E., *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osma, 1912.
- Artan, T., *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1988.
- Atabey, F., *İslam Aleminin İkinci Kabesi: Eyüp Sultan ve Hizmetlerim*, Arkın Ofset, 1973 ve Atabey, F., *Asya'nın Avrupa'ya Bakan Penceresi: Üsküdar ve Hizmetlerim*, İstanbul: Kardeş Matbaası, 1973.
- Aydın, B., "Gelişme Alanlarında Ekolojik Kentsel Yerleşim Kriterlerinin Belirlenmesi ve İmar Planı Kapsamında Yorumlanması: Ömerli Havzası-Sancaktepe Örneği", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Disiplinlerarası Ana Bilim Dalı, Kentsel Tasarım Bilim Dalı, 2010.
- Aytemiz, Ö. F., *Tarihsel Yönleriyle Kartal Maltepe*, İstanbul: Maltepe Matbaası, 1970.
- Bachelard, G., *Mekânın Poetikası*, Çev. Alp Tümertekin, 4. Baskı, İstanbul: İthaki Yayınları, 2017, s. 30-32.
- Behar, C., *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, İstanbul: YKY, 2019.
- Burawoy, M. vd., *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*, Berkeley: University of California Press, 1991.
- Duhani, S. N., *Eski İnsanlar Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*, İstanbul: Turing, 1982.
- Duneier, M., *Sidewalk*, New York: Farrar, Strauss & Giroux, 1999.
- Eco, U., *Ortaçağ 3: Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 2. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 225-226.
- Ekdal, M., *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, İstanbul: Kadıköy Belediyesi Yayınları, 1996.
- Ekdal, M., *Bir Fenerbahçe Vardı*, İstanbul: Turing Yayınları, 1987.
- Eldem, S. H., *Sadabad*, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1977.
- Eldem, S. H., *Boğaziçi Anıları*, İstanbul: Alarko, 1979.

- Erder, S., *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Eyice, S., *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1976.
- Felek, B., *Hayal Belde Üsküdar*, İstanbul: Felek Yayınları, 1987.
- Giz, A., *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.
- Gökçen, R., *Üsküdar*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1979.
- Gökçen, R., *Sarıyer*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1991.
- Gökçen, R., *Zeytinburnu*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1991.
- Gökçen, R., *Beşiktaş*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1998.
- Gökçen, R., *Kadıköy, 1977; Eyüp*, 1979.
- Gökçen, R., *Kartal*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1986.
- Gökçen, R., *Beykoz*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1988.
- Gökçen, R., *Fatih*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1989.
- Gökçen, R., *Bakırköy*, İstanbul: Özyürek Yayınları, 1991.
- Gül, M., *Architecture and the Turkish City - An Urban History of Istanbul since the Ottomans*, London&NY: I. B. Tauris, 2017.
- Gürbilek, N., *Vitrin'de Yaşamak*, İstanbul: Metis Yayınları, 1992.
- Gülersoy, Ç., *Korunması Gereken Boğaziçi*, İstanbul: Turing, 1972.
- Gülersoy, Ç., *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü*, İstanbul: Turing, 1979.
- Gülersoy, Ç., *Yıldız ve Emirgan Parkları ve Köşklere*, İstanbul: Turing, 1980.
- Gülersoy, Ç., *Göksu'ya Ağıt*, İstanbul: Turing, 1987.
- Hart, C. W. M., *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1969.
- Hisar, A. Ş., *Boğaziçi Mektupları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979.
- Işık, O. ve M. M. Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Klinenberg, Eric, *Heat Wave: A Social Autopsy of Disaster in Chicago*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 2003.
- Kovanlıkaya, Ç. vd., *Bomonti: Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Kurtuluş, H. vd., *Toplumsal Hafızada Zamanda ve Mekanda Maltepe*, İstanbul: Maltepe Belediyesi Yayınları, 2018.
- Kurtuluş, H. (der.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma / Mekansal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2005.
- Kütükçü, T., *Geçmiş Zamanların, Mekânların ve Hatırlamaların Rafında: Kadıköy'ün Kitabı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Kütükçü, T., *Bir Beyoğlu / Pera Hatırası -Romansı Kent Monografisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

- Lefebvre, H., *Mekânın Üretimi*, Çev. Işık Ergüden, 6. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2020.
- Lloyd, R., *NeoBohemia*. London, England: Routledge, 2005.
- Mete, T., *Hadi Bakalım: Beşiktaş Belediyesi (Bir Yerel Yönetim Hikayesi)*, Kendi Yayını, Sel Matbaacılık, 1991.
- McRoberts, O. *Streets of Glory: Church and Community in a Black Urban Neighborhood*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 2005.
- Mutlu, N., “Dijitalleşme Bağlamında Yeni Medya ve Seçmen Davranışı İlişkisi: 23 Haziran 2019 Yerel Seçimleri Küçükçekmece ve Bağcılar Örnekleri”, Doktora tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 2020.
- Oral, A. İ., *Beşiktaş Böyle Yağmalandı: Bir Yerel Yönetim Hikayesi*, İstanbul: Basım Atölyesi, 2015.
- Ölçer, E., *Şehir Sokak Hafıza –Kuyulu’dan Biçki Yurdu’na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.
- Ölçer, E., *Hane’lerden Numaralı Ev’lere - Osman Nuri Ergin’den 1927 İstanbul’u Bina ve Arazi Cetvelleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.
- Örsan, R., *Kaybolan Bakırköy*, İstanbul: Etkin Dağıtım, 1989.
- Özet, İ., *Fatih Başakşehir: Muhafazakar Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Prost, H., *Boğaziçi Anadolu Sahilinin 1/2000 Mikyaslı Nazım Planını İzah Eden Rapor*, İstanbul: İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü, 1941.
- Raif, M., *Sultanahmed Parkı ve Asar-ı Atıkası*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1916.
- Süreyya (İlmen) Paşa, *Üsküdar’ın İmarına Aid Bir Fikr-i Umumi ve Hulasa-i Mütalaat*, İstanbul: Belediye Matbaası, 1924.
- Tekeli, İ., *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tevfik, M., *İstanbul’da Bir Sene, Üçüncü Ay: Kağthane*, İstanbul: Matbaa-i Aramyan, 1883.
- Tezcan, S. S. (der.), *Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyum Tebliğleri: 11-13 Şubat 1976*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Tınar, Y., *Sosyal Politika ve Yerel Yönetim İlişkisi: Sultangazi Belediyesi Örneği*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020.
- Tuğlacı, P. *Tarih Boyunca İstanbul Adaları (I-II)*, İstanbul: Pars Yayınları, 1992.
- Tuna, T., *Bir Zamanlar Bakırköy*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Tuna, T., *Taksim’den Tünel’e Adım Adım Beyoğlu*, İstanbul: E Yayınları, 2014.
- Tuna, T., *“Deniz Fenerinin Işığında” Yeşilköy Ayastefanos*, İstanbul: Karakter Color, 2006.

Türkan, H., *Tophane Örneğinde Sanat Algısı ve Kentsel Dönüşüm Raporu*, İstanbul: UHİM, 2010.

Türker, O. *Nihori'den Yeniköy'e: Bir Boğaziçi Köyünün Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2004.

Türker, O. *Therapia'dan Tarabya'ya: Boğaz'ın Diplomatlar Köyünün Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2006.

Türker, O. *Halkidona'dan Kadıköy'e: Kökler Ülkesinin Hikâyesi*, 1990.

Türker, O. *Mega Revma'dan Arnavutköy'e: Bir Boğaziçi Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1999.

Türker, O. *Halki'den Heybeli'ye: Bir Ada Hikâyesi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1990.

Türkün, A. (der.), *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Vural, N. H., "Ekolojik Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Cendere Vadisi Dönüşümünün Mimarlık Bağlamında Değerlendirilmesi Silahtarağa-Kağıthane Merkez Mahallesi Aksı Örneği", Yüksek Lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2016.

Uykucu, K. E., *Bölgemiz Marmara İlimiz İstanbul İlçemiz Kadıköy-Kartal*, Yayınevi Bilinmiyor, 1973.

Yılığür, E., *Nişantaşı Teneke Mahallesi -Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

— *Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Yeşillendirme Derneği, 1974.

— *Yereli Yönetmek: Kadıköylülere Anlatıyor*, İstanbul: Kadıköy Belediyesi Yayınları, 2018.

— *Uluslararası Kentsel Dönüşüm Sempozyumu İstanbul 2004 - Küçükçekmece Belediyesi Atölye Çalışması*, İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi Yayınları, 2015.

Makale, Kitap Bölümü ve Ansiklopediler

Arılı, A., "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 6, 2005, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, s. 283-352.

Arılı, A., "Yüzyıl Sonra 'Şehir'i Okuma Denemesi", *Şehir – Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*, Robert E. Park, Çev. Pınar Karababa Kayalığı, İstanbul: Heretik Yayınları, 2015, s. 7-30.

Demir, B. T. ve Y. Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği", *Kent ve Maneviyat*, Seyfettin ve Zehra Erşahin (eds.), Ankara: İdealkent Yayınları, 2020, s. 461-486.

Güvenç, M. ve O. Işık, "A Metropolis at the Crossroads: The Changing Social Geography of Istanbul under the Impact of Globalization", *Of States and Cities*

– *The Partitioning of Urban Space*, Ed. P. Marcuse ve Ronald van Kempen, 2002, Oxford: Oxford University Press, s. 200-217.

Karakuyu, M. vd., “İstanbul’un Tarihsel Topoğrafyası ve Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 8, sy. 16, 2010, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, s. 33-60.

Mumford, L., “The Neighborhood and the Neighborhood Unit”, *The Town Planning Review*, c. 24, sy. 4 (Jan., 1954), Liverpool: Liverpool University Press, s. 256.

Neyzi, L., “Giriş”, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, Der. Leyla Neyzi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009, s. 3-4.

Sassen, S., “Urban Sociology in the 21st Century”, *21st Century Sociology: A Reference Handbook (Vol 1)*, Clifton D. Bryant ve Dennis L. Peck (eds.), California: SAGE Yayınları, 2006, s. 256-270.

Suvat P. ve Mehmet Z. Yıldız, “Cumhuriyet Dönemi İstanbul Nüfusu Literatürü Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 8, sy. 16, 2010, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, s. 201-226.

Şahin, C., “İstanbul’un İlçeleri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 3, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A. Ş.) Yayınları, 2015, s. 246-324.

Şenyapılı, T., “Cumhuriyetin 75. Yılı Gecekonduunun 50. Yılı”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Der. Yıldız Sey, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 300-311.

Tuna, K., “İstanbul’un Sosyolojik Dönüşümü”, *Şehir ve Kültür: İstanbul*, Ahmet Emre Bilgili (ed.), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, 2010, s. 360-381.

Uğur, Y., “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 6, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, 2005, s. 9-26.

Diğer

Berksan, M., “İstanbul Semt Monografileri”, <https://istanbulmonografi.com/sem-monografileri/> Erişim Tarihi: 27.12.2022

Yılmaz, H., “İstanbul Semt Tezleri”, <https://github.com/yilmazhavva/istanbulsemt-tezleri> Erişim Tarihi: [27.12.2022].

Tezler

Açer, T. M. “Başörtülü Yoksul Kadınların Ötekisi: Esenler Örneği”, Doktora tezi Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, 2017.

Açıkgöz, S., “Metropol Kentlerde Düzensiz Göçmenlerin Mekânsal Kümelenme Dinamikleri: Beykoz-Yenimahalle Afganistanlılar Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Uygulamalı Sosyoloji Bilim Dalı, 2018.

- Adil, S., “Ekolojik Kentleşme ve Toplu Konutlarda Ekolojik Planlama Yaklaşımının Başakşehir 4. Etap Örneğinde İncelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2010.
- Akbaş, O., “Global Endüstri Etkisi Altında Kültür, Tüketim Nesnesi, Gösteri İzleyicisi: Karaköy Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Kadir Has Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Ana Bilim Dalı, Tasarım Bilim Dalı, 2019.
- Akbulut, M. R., “Kentsel Tarih Araştırmalarında Bilgi Teknolojilerinin Kullanımıyla Yeni Bir Yöntem Geliştirilmesi (Kentsel Dönüşümde Kaos Kuramı ve Kadıköy-İstanbul Örneği)”, Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2004.
- Akdağ, Ö. G. Y., “İttifak ve İtilafların Dinamik ve Yapıları: İstanbul Başbüyük Gecekondu Direnişi Vakası (2009-2010)”, Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Politika Ana Bilim Dalı, Sosyal Politika Bilim Dalı, 2015.
- Akdu, B., “Neoliberal Dönemde Kentsel Mekânların Tüketimi: Küresel Kent Kurgusu Örneği Olarak Karaköy”, Yüksek Lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya ve Kültürel Çalışmalar Ana Bilim Dalı, 2021.
- Akın, U., “2005 Sonrası Konut Mimarisinin Değişimi İstanbul Levent Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Beykent Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2010.
- Akncı, M. D., “Düzensiz Göç Hareketleri İçerisinde Yer Alan Orta Yaş ve Üstü Kadın Göçmenlerin Rol ve Kimlik Kayıpları: Silivri Geri Gönderme Merkezi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmetler Ana Bilim Dalı, Sosyal Hizmet Bilim Dalı, 2020.
- Aktemur, A. M., “Karaköy’de Batı Üslubunda Yaptırılmış Sivil Mimari Örnekleri”, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Alkaya, N., “Ekolojik Temele Dayalı Kent Planlaması Üzerinde Bir İnceleme ve İstanbul Sarıyer Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Planlama Bilim Dalı, 1997.
- Anıl, A., “Tuzla’nın Mekansal Gelişimi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, 2005.
- Aslan, B., “Endüstriyel Devrimin Fener ve Balat Semtlerindeki Geleneksel Konut Mimarisi Üzerindeki Etkileri”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2010.
- Aslan, A. S., “Kentsel Dönüşüm Projelerinde Meşruiyet Sorunlarının Tarla başı Yenileme Projesi Üzerinden Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan

- Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Koruma ve Yenileme Bilim Dalı, 2008.
- Arslan, M., “Yerel Yönetimlerde Sosyal Belediyecilik Faaliyetleri: Arnavutköy Belediyesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı, 2013.
- Atıla, E., “Tüketim Alışkanlıklarındaki Değişimin Mekan Üzerine Etkisi: İstanbul Süleymaniye Mahallesi Nazır İzzet Efendi ve Fetva Yokuşu Sokaklarında 2004-2019 Yılları Arasında Esnaf Tipi ve Sokak Kültüründeki Dönüşümler”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uygulamalı Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Uygulamalı Sosyoloji Bilim Dalı, 2021.
- Ay, V., “Türkiye’de Kentsel Dönüşüm Sürecinde Uygulama Sorunları ve Bayrampaşa Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2021.
- Bayraktar, E., “Kamu Politikası Süreç Analizi: Ataşehir Belediyesi Emekevler Kentsel Dönüşümü Örneği”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı, 2021.
- Biket, A. P., “Tarihi Kentlerde Yapılan Mimari ve Kentsel Tasarımda Kentsel Hafızanın Yeri ve Galata Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2004.
- Cihan, M. M., “Sosyal ve Mekansal Ayrışma Kapsamında Konut-Kamusal Alan İlişkilerinin Ataköy Örneği Üzerinden İrdelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2015.
- Çağdaş, A. H., “Mahmutbey’de Sanayi ve Gecekondu İlişkisi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya, 1990.
- Çavuş, G., “Ağ Toplumunda Yerel Yönetimler ve Sivil Katılım: Kadıköy ve Üsküdar Belediyesi”, Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı, 2019.
- Çelik, T. Ö., “Kentsel Ölçekteki Gayrimenkul Yatırımlarının Mekansal Gelişme Üzerindeki Etkisi: Başakşehir Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2013.
- Çöze, Ş., “Sosyal ve Mekânsal Ayrışmanın, Öteki ve Kimlik Üzerinden Okunması: Tarihi Yarımada Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Mekan Organizasyonu ve Tasarım Bilim Dalı, 2021.
- Değirmenci, İ., “Tarihi Mekanlarda Kentsel Dönüşüm Uygulamaları: Balat Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yapı Eğitimi Ana Bilim Dalı, 2009.

- Doğan, M. C., “Dışa Kapalı Konut Yerleşimlerinde, Bütünleşen ve Ayrışan Yerleşimler Üzerinden, Sosyal ve Mekansal Ayrışma Bağlamında Bir Yöntem Önerisi: İstanbul/ Başakşehir Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2022.
- Doğan, M. C., “Türkiye’de Gecekondu Meselesi ve Ümraniye-Mustafa Kemal Paşa Gecekondu Bölgesinde Bir Saha Araştırması”, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı - Sosyal Değişme Ana Bilim Dalı Sosyoloji, 1990.
- Doğan, M. M., “Türkiye’de Kimlik ve Öteki: Sultanbeyli-Kadıköy Örneği”, Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, 2018.
- Durudoğan, S., “XIX. yüzyılda Pera, Beyoğlu’nun Ekonomik Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri”, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü / Mimarlık Ana Bilim Dalı, 1998.
- Düzköylü, A., “Kırsal Alandan Kente Göç ve Gecekondu Gençliğinin Sorunları (İstanbul-Sultanbeyli Gecekondu Bölgesi)”, Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, 1995.
- Egin, E., “Kasımpaşa’nın Tarihi Gelişimi İskan Özellikleri ve Mimari Eserleri”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1996.
- Ekrem, Z., “Gecekondulaşma Sürecinin İncelenmesi: Alibeyköy’de (İstanbul) Bir Araştırması”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık, 1993.
- Erbakan, N. R., “Yerleşmelerde Kültürel Yapıya Bağlı Mekansal Farklılaşmalar Eyüp-Balat Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Şehir Planlama Bilim Dalı, 1998.
- Erez, H., “Kültür-Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirsel Doku Farklılaşmaları Kumkapı Süleymaniye Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2003.
- Gezen, A. F., “Tarihsel Süreçte Mimari Katmanlaşmanın Yerel Bir Örneği: Büyükada”, Doktora tezi, Beykent Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Bilim Dalı, 2021.
- Güler, Ö. R., “İstanbul İlçelerindeki Demografik Yapının, Yerel Yönetimlerin Kültür Politikaları Üzerindeki Etkileri: Bayrampaşa Belediyesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültür Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2013.
- Günaydın, E. S., “Kentsel Tasarım Bağlamında Mikro Ortam Analiz Yöntemleri: İstanbul Tarihi Yarımada Haseki Bölgesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Tasarım Ana Bilim Dalı, 1997.

- Gümüş, T., “Güneydoğu Anadolu’dan Göç Eden Kadınların Sosyal Entegrasyonu: İstanbul Tarlabası’nda Niteliksel Bir Araştırma”, Yüksek Lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, 2012.
- Hanpolat, Z., “Göç, Uyum, Sorunlar Başakşehir’de Yaşayan Suriyeli Göçmenler Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, 2019.
- İlkuçan, A., “Soylulaştırma, Camia ve Tüketim: Cihangir Cumhuriyeti’nin Oluşturulması, Keşfi ve Sorgulanması”, Yüksek Lisans tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, 2004.
- Kaldık, B., “Göç Mekanlarındaki Gençlerin Kimlik İnşası: Sultangazi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, 2015.
- Karakaş, H., “Mahalli İdarelerde Halkla İlişkiler ve Örnek Olay Adalar Belediyesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler, 1992.
- Kavalcı, L., “Balat’ın Mekansal Gelişim Süreci”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Coğrafya Eğitimi Bilim Dalı, 2010.
- Kıvrak, N., “Eski Kent Mekanlarının Canlandırılması’ Bağlamında İstanbul Eminönü Hanlar Bölgesi’nde Mimari Tasarım İlkelerinin İrdelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2010.
- Koç, Z., “Kentsel Etnisite Bağlamında Bir Kentin Demografisini Tartışmak: İstanbul Esenyurt İlçesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı, 2020.
- Koçyiğit, R. G., “Mimari Tasarımda Süreklilik Kavramı ve Galata Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bina Bilgisi Ana Bilim Dalı, 2002.
- Körçüşme, N., “Eyüp Merkez Yerleşiminde Geleneksel Konut Mimarisi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı, 2012.
- Külek, C., “Zorunlu Göçün Mekândaki Toplumsal ve Ekonomik Etkileri: Bağcılar İlçesindeki Suriyeliler Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, 2018.
- Levent, H. B., “Avrupa Birliği Mekansal Gelişim Perspektifi ve Sürdürülebilir Mahalle Yenileşmesi Stratejileri Kapsamında İstanbul Beşiktaş Vişnezade Mahallesi

- Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2006.
- Özel, F., “Vefa’nın Mekansal Gelişim Süreci”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış, 2003.
- Özdemir, U., “Bayrampaşa İlçesinin Nüfus Coğrafyası: Sosyo-Kültürel ve Mekânsal Analiz”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, 2020.
- Özbek, B., “Beyoğlu-İstiklal Caddesinin 1970 Sonrası Dönüşümü Üzerine Mimari Değerlendirmeler”, Yüksek Lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Bilim Dalı, 2020.
- Özdabak, İ., “Gecekondu’dan Apartmankondu’ya: Rumeli Hisarüstü Gecekondu-larının 1960’dan Bugüne Ekonomik Dönüşümü”, Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, 2010.
- Özkan, E., “Kentsel Dönüşümün Açık ve Kamusal Alanlarda Fiziksel ve Sosyal Mekana Etkisi: Bağcılar Meydan Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Kent Çalışmaları ve Yönetimi Bilim Dalı, 2020.
- Özyurt, H., “İstanbul Adalarındaki Bizans Dönemi Mimarisi”, Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1997.
- Pek, E. Y., “Lüks Konut Site Sakinleri ile Gecekondu Sakinlerinin Gündelik Hayatı: Ataşehir Barbaros Mahallesi”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, 2016.
- Saral, M., “Parsel Ölçeğinde Kentsel Dönüşüm Projeleri ile Değişen ve Dönüşen Kentsel Mekan: Kadıköy Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir Planlama Ana Bilim Dalı, Kentsel Dönüşüm ve Planlama Bilim Dalı, 2019
- Sözen, Ü., “Beyoğlu Bölgesinde Soylulaştırma, Kozmopolitlik ve Tüketim: Metropolitan Habitus Üzerine Bir Durum Çalışması”, Yüksek Lisans tezi, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, 2010.
- Şenel, S., “Yerel Demokrasi ve Bağcılar Belediyesi Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı, 2014.
- Uysal, Ü. E., “Küreselleşme ve Kentsel Dönüşüm Bağlamında Soylulaştırma Kuramlarının İstanbul’da Uygulanabilirliği: Cihangir Örneği”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2008.
- Yamaçlı, R., “Mimari Tasarım ve Görsel Çevre Etkileşimi Bağlamında “Yer” Kavramı: İstanbul Edirnekapı - Fatih - Şehzadebaşı Aksı Örneği”, Yüksek Lisans

- tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 1997.
- Yıldız, S., “İstanbul – Bayrampaşa’da Yaşayan Balkan Göçmenlerinin Sosyal Uyum ve Kente Katılımlarının İncelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı, Yerel Yönetimler Bilim Dalı, 2019.
- Yılmaz, B., “Girişimci Suriyeli Sığınmacıların İşgücü Piyasası Deneyimleri: Fatih Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Ana Bilim Dalı, 2019.
- Yılmaz, K., “Cumhuriyet Dönemi’nde Büyükada’nın İktisadi ve Sosyal Tarihi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, İktisat Ana Bilim Dalı, 2008.
- Yeğenağa, O. H., “Kentsel Dönüşüm Politikalarının Kentsel Kimlik, Mekân ve Zanaat İlişkisine Etkisi: Şişhane Bölgesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, 2017.

Menzilnâmeler Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi

Özge Eda Kaya*

Öz

Devletler idari, ekonomik ve askerî açıdan kontrollerini kolaylaştırmak adına hakimiyetleri altında bulunan topraklarda sistematik yol ağları oluşturmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrol ettiği topraklar düşünülünce, imparatorluk içerisinde sistematik yol ağlarının oluşturulması bir zaruret haline gelmiştir. Bu minvalde Anadolu ve Rumeli yol ağlarında sağ, orta ve sol kollar olmak üzere toplam altı adet ana yol oluşturulmuştur. Zaman içerisinde ihtiyaca yönelik olarak ana yollara bağlı tali yollar meydana gelmiştir. Merkezin taşra ile olan irtibatı ve resmî haberleşmesi ana ve tali yollar üzerinden XIX. yüzyıla kadar; ulak hükmü, menzilhane sistemi, in'am hükmü, kiracıbaşılık ve posta teşkilatı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde hem yolların güvenliğinin sağlanması hem de yolcuların konaklama, yeme, içme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması için menziller inşa edilmiştir. Menziller; hac menzilleri, askerî menziller ve devlet görevlilerinin-ulakların kullandığı menziller olarak temelde üçe ayrılmaktadır. Bu menziller işleyiş bakımından benzer özelliklere sahip olsalar da coğrafi konum, mimari özellik gibi konularda birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Menzillerle ilgili bilgilere resmî belgelerin yanı sıra, menzilnâmeler üzerinden ulaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren kullanıldığı düşünülen yol ağlarının organizasyonunu sağlayan menziller ile ilgili bu döneme kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu nedenle bu çalışmada öncelikle Osmanlı'da bulunan Anadolu ve Rumeli yol ağlarından kısaca bahsedilecektir. Daha sonra ise menzilnâme literatüründe yapılmış olan çalışmalar; askerî menzilnâmeler, hac menzilnâmeleri, devlet görevlilerinin-ulakların kullandığı menziller ve menzilleri mimari olarak inceleyen çalışmalar olarak dört ana başlık altında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Yol Ağları, Menzil, Menzilnâme, Hac Menzilleri, Askerî Menziller.

* Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, ozgedakaya@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1489-6218. Makaleyi okuyup değerli görüşlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Yunus Uğur'a, kaynak desteği sağlayan Dr. Öğr. Üyesi İlhami Danış'a, makale yazım aşamasında iş yükümü hafifleten değerli çalışma arkadaşım Ayşe Kandemir Öztürk'e, görüşleri ile makalenin ikmaline önemli katkı sağlayan hakemlere ve TALİD yayım ekibine teşekkür ederim.

A Short Literature Review on Menzîlnâmes

Özge Eda Kaya

Abstract

States have created systemic road networks in the lands under their control in order to strengthen transportation and facilitate their control. In the Ottoman Empire, roads are mainly divided into three as right, middle and left paths in Anatolia and Rumelia. In the Ottoman Empire, the center's contact and official communication with the countryside was carried out through various structures in different periods of the reign through main and secondary roads. These structures listed until the XIX. century as ulak hükmü, system of menzilhane, in'am hükmü, kiracıbaşılık and postal organization. We can obtain informations about the menzils from the official documents, and also menzîlnâmes are another sources that give information about menzils, settlements and roads. In this study, first of all, the Anatolian and Rumelian road networks in the Ottoman Empire will be briefly analyzed. Then, the studies in the menzîlnâme literature will be examined under four main headings as military menzîlnâmes, pilgrimage menzîlnâmes, menzîlnâmes that the states officials-ulaks used and studies that examine the menzils as an architecturally.

Keywords: Ottoman road systems, Menzil, Menzîlnâme, Hıj Menzîlnâmes, Military Menzîlnâmes.

Tarihin her döneminde ulaşım sistemleri hem idari, hem ekonomik hem de askerî açıdan devletler tarafından oldukça önemsenmiştir. Devletler ulaşımı kuvvetlendirmek ve kontrollerini kolaylaştırmak adına hakimiyetleri altında bulunan topraklarda sistematik yol ağları oluşturmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yollar, Anadolu'da ve Rumeli'de esas olarak sağ, orta ve sol kol olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Zaman içerisinde ihtiyaca yönelik olarak ana yollara bağlı ikinci derecede tali yollar meydana gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezin taşra ile olan irtibatı ve resmî haberleşmesi ana ve tali yollar vasıtasıyla hükümdarlığın farklı dönemlerinde çeşitli yapılar üzerinden gerçekleştirilmiştir. XIX. yüzyıla kadar bu yapılanmalar; ulak hükmü, menzilhane sistemi, in'am hükmü, kiracıbaşılık ve posta teşkilatı olarak sıralanmaktadır. Bahse konu olan yollarla ilgili bilgileri resmî belgelerden elde edebildiğimiz gibi; yerleşim yerleri ve yollar hakkında malumat veren menzilnâmelerden de elde edebiliriz.¹ Menzilnâmeler, yapılan yolculuklarda yerleşim yerleri arasında konaklama, yeme, içme gibi birçok temel ihtiyacın karşılanması amacıyla yapılan menziller hakkında bilgiler içermektedirler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren kullanıldığı düşünülen yol ağlarının organizasyonunu sağlayan menziller ile ilgili bu döneme kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu nedenle bu çalışmada öncelikle Osmanlı'da bulunan Anadolu ve Rumeli yol ağlarından kısaca bahsedilecektir. Daha sonra ise menzilnâme literatüründe yapılmış olan çalışmalar; askerî menzilnâmeler, hac menzilnâmeleri, devlet görevlilerinin-ulakların kullandığı menziller ve menzilleri mimari olarak inceleyen çalışmalar olarak dört ana başlık altında incelenecektir.

I. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yol Ağları

Osmanlı İmparatorluğu, hakimiyet sürdüğü topraklarda kendinden önceki medeniyetlerin coğrafi ve kültürel mirasları üzerinde yeniden bir yapılanmaya gitmiştir. Davut Hut'un "İstanbul Haberleşme Tarihi" makalesinde de belirttiği gibi, İstanbul'un fethedilmesiyle beraber, Bizans döneminden kalan ve İstanbul'un merkezde yer aldığı ulaşım ve haberleşme sistemleri de yeniden oluşturulmuştur.² Ümit Ekin de "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)" isimli makalesinde aynı Hut gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Romalılar, Araplar ve Selçuklular gibi birçok devletin

1 İzzet Sak ve Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 16, s. 179-221.

2 Davut Hut, "İstanbul Haberleşme Tarihi", *Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul: İSAM-İBB Kültür A.Ş., 2015, s. 536-559.

kurulup yıkıldığı topraklar üzerinde kurulduğunu belirterek hem Anadolu'da hem de Rumeli'de arazinin morfolojisine göre oluşan yolların, uzun bir süreç içinde en uygun yol güzergahı olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.³ Mahmut Yaşar Ertaş'da "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi" isimli makalesinde orta çağ ve erken modern dönemlerde yol güzergahlarını önemli ölçüde arazi şartlarının belirlediğini ifade etmektedir.⁴ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı* başlıklı kitabında; Osmanlı yol ağlarına farklı bir yaklaşım sunmaktadır. Taeschner kitabında; Anadolu'da en azından XVII. yüzyıla kadar yan yana var olan iki farklı yol sisteminden söz etmektedir. Bunlar; daha eski sistemi temsil eden ordu yolları ve daha yeni sistemi temsil eden kervan yollarıdır. Bu iki tabakanın farklı oluşum ve muhafaza süreçlerinden geçtiğini ifade eden Taeschner bu güzergahların, Osmanlı İmparatorluğu'nda da aktif tutulmaya çalışılarak, onarımlarının gerçekleştirildiğini belirtmektedir.⁵

Cengiz Orhonlu *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* kitabında Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ağlarının meydana geliş ve işleyişinin; derbencilik, köprücülük, gemicilik ve kaldırımcılık gibi hizmet grupları sayesinde mümkün olduğunu belirtmiştir. Adı geçen gruplar, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yol bakımı, onarımı gibi konulardan sorumludurlar. İstanbul'un fethedilmesiyle beraber bu gruplar, önceki dönemden kalan yollara ek olarak, yeni yolların inşasından da sorumlu tutulmuştur. Osmanlı döneminde Bizans ve Selçuklulardan devralınan ulaşım teknolojisinde neredeyse XIX. yüzyıla kadar büyük bir değişiklik yapılmadan aynı şekilde devam etmiştir. Ancak yine de halihazırda mevcut olan yollar onararak, ihtiyaç duyulan yerlere yeni yollar ve köprüler eklenmiştir.⁶

Yusuf Halaçoğlu'nun *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)* isimli kitabında aktardığı gibi "...Eyaletler ahval ve mu'amelatı ile serhadlerde sair devletlerden edinilen bilgileri devlete bildirmek ve hükümetin emirlerini yerlerine ulaştırmak için Rumeli ve Anadolu'nun sağ, sol ve orta kol..." yollarını kullanmaktaydı.⁷ Yani; Osmanlı İmparatorluğu'nda ulak-menzil sistemi adı altında gerçekleştirilen haberleşme, Anadolu ve Rumeli yönlerine giden sağ, orta ve sol kollar olmak üzere toplam altı yol üzerinden sağlanmaktaydı. Bu ana yollara

3 Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Bellekten*, 2017, c. 81, s. 387-418.

4 Mahmut Yaşar Ertaş, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 2011, s. 625-652.

5 Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, 2010, s. 103-108.

6 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, 1984, s. 27-31.

7 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İstanbul: İlgü Kültür Sanat, 2015, s. 43.

ek olarak zaman içerisinde ihtiyaca yönelik yardımcı; tali yollar oluşturulmuş olsa da ağırlıklı olarak ulaşım ve haberleşme söz konusu altı ana yol üzerinden gerçekleşmekteydi.

II. Anadolu ve Rumeli Yol Ağları

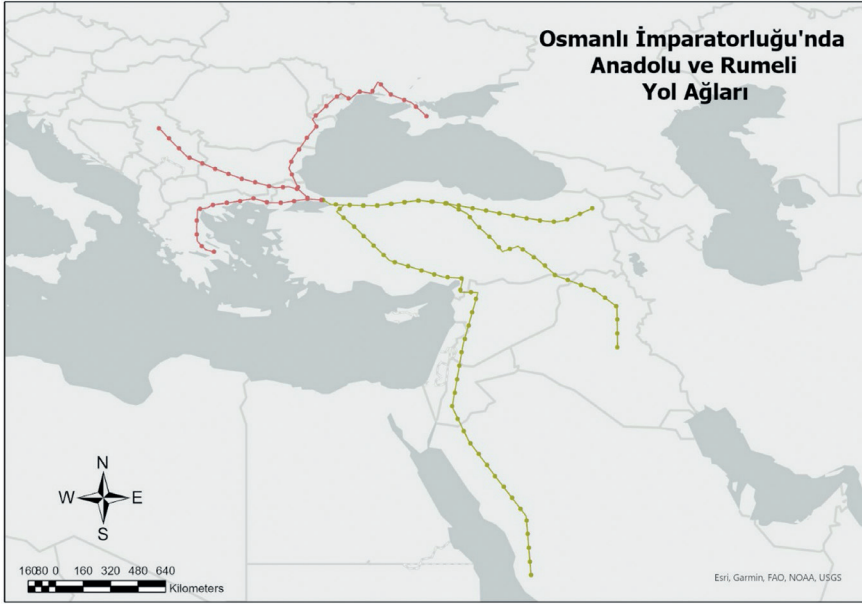
Anadolu ve Rumeli kavramları muhtelif dönemlerde farklı bölgeleri tanımlamak için kullanılmışlardır. Orhan Kılıç'ın söylemiyle Osmanlı öncesi dönemde Anadolu kelimesi bir eyaleti tanımlarken, XVI. yüzyıldan itibaren boğazların doğusunda ve güneyinde yani Asya ve Afrika tarafında kalan Osmanlı toprakları Anadolu olarak adlandırılmıştır.⁸ Bu tanıma bakarak Rumeli bölgesinin ise boğazların batısında Avrupa tarafında kalan kısmı kapsadığı söylenebilir. Zira menzil defterlerine göre Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki ayrı idari birim olarak kabul edilmiştir.⁹ Söz konusu bölgelerin isimlendirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun her birimini olduğu gibi yol sistemlerini de etkilemiştir. Bu nedenle yol ağlarından bahsederken bir önceki bölümde olduğu gibi Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki ana bölge üzerinden ayırım yapılmaktadır. Bu bölgeleri kapsayan yol ağları hakkında siciller, ahkâm defterleri gibi kaynakların yanı sıra menzilnâmelerden de bilgiler edinilmektedir. Özellikle hac menzilnâmeleri Anadolu yol ağları ile ilgili oldukça kapsamlı bilgiler içermektedir. Ancak Rumeli yol ağları ile ilgili elde olan kaynak sayısı Anadolu yol ağlarıyla ilgili mevcut kaynağa göre görece daha azdır. Bunun sebebi, Rumeli bölgesine yapılacak yolculuğun savaş gibi belirleyici bir sebebi olması olabileceği gibi, "Rumeli" olarak kabul ettiğimiz alanın imparatorluğun "Anadolu" olarak kabul ettiğimiz alanına göre daha küçük bir yüzölçümüne sahip olması da olabilir. İlerleyen bölümlerde Anadolu yol ağları ile ilgili menzilnâmeler kullanılarak hazırlanan çalışmalardan bahsedileceği için bu bölümde Rumeli yol ağları ile ilgili menzilnâme literatürüne kısa bir bakış atılacaktır.

Görsel 1'den izlenebileceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda yol ağları Anadolu ve Rumeli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu iki ana ağ ise kendi içlerinde sağ, orta ve sol kol olmak üzere üçe ayrılmaktadır. M. Hanefi Bostan'ın "Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi" isimli makalesinde açıkladığı üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yol sistemleri yalnızca kara yolu ile kalmayıp aynı zamanda deniz yoluyla da gerçekleşmektedir.¹⁰ Fakat makalenin ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere menzilnâme çalışmaları ağırlıklı olarak kara yolları üzerinden gerçekleşen seyahatleri konu edinmektedirler. Bu nedenle menzilnâmeleri daha iyi anlamak için kara yollarının rotalarını açıklamak isabetli olacaktır.

8 Orhan Kılıç, *18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihati*, 1997, s. 52.

9 Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak*, Hikmet Yayınevi, 2013, s. 90.

10 M. Hanefi Bostan, "Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi", *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, sy. 82, 1993, s. 63-67.

Görsel 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu ve Rumeli Yol Ağları

1. **Anadolu Sağ Kol Güzergahı:** “Hac yolu”, “Ulu yol” olarak da bilinen Üsküdar’dan başlayarak Gebze, Eskişehir, Konya, Adana ve Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergahlarını takip eden güzergahtır. Bostan aynı makalesinde Üsküdar ve Halep menzilleri arasınının 247 saatlik bir mesafede olduğunu belirtmektedir.¹¹
2. **Anadolu Orta Kol Güzergahı:** Üsküdar, Gebze, İzmit, Bolu, Tosya, Merzifon, Tokat, Sivas, Hasan Çelebi, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin, Musul ve Kerkük güzergahını takip eden Bağdat-Basra yoludur. Bağdat menzili ise Üsküdar menziline 445 saatlik mesafededir.
3. **Anadolu Sol Kol Güzergahı:** İstanbul-Erzurum arasındaki güzergahı takip eden Anadolu sol kol rotası, Merzifon’dan Kars’a ve oradan da Tebriz’e ulaşmaktadır.
4. **Rumeli Sağ Kol Güzergahı:** İstanbul’dan Kırım’a uzanan güzergahta Vize-Kırkkilise, Karasu, Babadağı, İshakçı, Akirman yolu ile Özi menzilleri mevcuttur.
5. **Rumeli Orta Kol Güzergahı:** İstanbul’dan başlayarak Silivri, Edirne, Filibe, Sofya, Niş ve Yogradima üzerinden Belgrad’a uzanmaktadır. İstanbul’dan yola çıkan yolcular Belgrad’a yaklaşık olarak 173 saatte varmaktadır.¹²

11 Bostan, “Osmanlı Devleti’nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, s. 65.

12 Bostan, “Osmanlı Devleti’nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, s. 65.

6. **Rumeli Sol Kol Güzergahı:** İstanbul ve Gördüs arasındaki rotayı kapsayan Rumeli sol kol güzergahı, İstanbul, Tekirdağ, Malkara, Firecik, Dimetoka, Gümülcine, Pravişte, Lankaza, Yenişehir, İzdin, İstefe ve Eğriboz menzillerini takip ederek Gördüs'e yaklaşık olarak 194 saatlik bir mesafeyi kapsamaktadır.¹³

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde askerî, idari, ekonomik ve dinî yolculukların güvenli bir şekilde tamamlanması ve yolcuların ihtiyaçlarının giderilmesi, zikredilen güzergahların denetlenmesi için menzil gibi çeşitli organizasyonlara ihtiyaç duyulmuştur.

Sema Altunan'ın "XVIII. yy'da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri" isimli makalesinde belirttiği üzere; Rumeli'de menziller Romalıların yaptırdığı ve Bizanslıların da kullandığı üç ana yol üzerine kurulmuştur.¹⁴ Sol kol (Via Egnatia), orta kol (Via Militaris) ve sağ kol (Kırım-Karadeniz Ticaret Yolu) olmak üzere üç farklı güzergaha ayrılan Rumeli yol ağları ile ilgili yakın zamanda yapılan birkaç çalışma bulunmaktadır. Bunlar genelde askerî amaçla hazırlanmış olan menzilnâmeler üzerinden yazılmış çalışmalardır. Örneğin, Halil Batur "Seyyid İbrahim Hanif'in Rumeli Menzilnâmesi" isimli makalesinde, III.Selim dönemi şairlerinden olan Seyyid İbrahim Hanif'in saltanat değişikliğini bildirme vecibesıyla gittiği Rumeli seyahatini konu alan *Nakd-i Gayret-i Hanif* isimli eserini inceleyerek Rumeli menzilleri hakkında bilgi vermektedir. Bu makalede müellif tarafından, Rumeli sol kol hattı üzerinde olan Silivri, Tekirdağ, Gelibolu, Keşan, Gümülcine, Selanik ve Yenişehir menzillerinden bahsedildiği görülmektedir.¹⁵ Batur'un belirttiği üzere "Hanif, resmi görev ile gittiği her menzile doğru ne zaman hareket edip ne kadar sürede vardıklarını, varılan yerlerde ne kadar süre konakladıklarını tek tek, açık bir şekilde ifade eder. Ziyaret ettikleri menzillerin coğrafi yapısı, nüfusu, mimarisi ... ziyaretgah ve türbelerin isimlerini vererek... rivayetleri de kaleme alır."¹⁶ Bu anlamda Hanif'in anlattığı bilgiler bakımından tipik bir menzilnâme örneğidir.

Rumeli menzilleri ile ilgili bir başka çalışma ise İlhami Danış'ın "Fezail-i Cihad Mecmuası'ndan II. Viyana Seferine Bakmak: Dördüncü Mehmed'in Nemçe Seferi Menzilnâmesi ve Osmanlı Ordusu" başlıklı makalesidir. Makalesinde Danış, *Fezail-i Cihad Mecmuası'*sında bulunan müstakil menzilnâmeden elde ettiği verilerle II. Viyana Seferi'nde ordunun takip ettiği güzergah üzerindeki menzilleri Silahdar

13 Bostan, "Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi", s. 66.

14 Sema Altunan, "XVIII. Yy'da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 1992, sy. 18, s. 2.

15 Halil Batur, "Seyyid İbrahim Hanif'in Rumeli Menzilnamesi", *Edebi Eleştiri Dergisi*, 2021, c. 5, sy. 2, s. 448-475.

16 Batur, "Seyyid İbrahim Hanif'in Rumeli Menzilnamesi", s. 454.

Tarihi ile mukayeseli bir şekilde ele almıştır. Danış makalesinde seferin uzunluğu, ordunun konakladıkları menziller, menzillerin coğrafi şartları gibi bilgiler vererek menzillerle ilgili kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır.¹⁷

Son dönemde yapılmış çalışmalara bakıldığında Rumeli menzillerinden genellikle askerî veya idari yolculuklara çıkan kişilerin hazırlamış olduğu eserler vesilesiyle bilgi edinildiği görülmektedir. Bu anlamda Anadolu menzillerinden bahseden eserlerden ayrılmaktadırlar. Daha önce belirtildiği üzere Anadolu yol ağları ile ilgili olarak daha çok, Rumeli yol ağlarına göre bireysel yapılan yolculuklarda hazırlanmış olan menzilmâmeler vesilesiyle bilgiler alınmaktadır.

III. Menzilmâmeler Literatürü Hakkında

Osmanlı İmparatorluğu'nda orduların, hacıların, devlet adamlarının ve ulakların İstanbul'a bağlanan yollar üzerinde konaklamaları için menzil adı altında yerleşim alanları inşa edilmiştir. Sözlük anlamı; “seyr ve seyahatte gece nüzul olunan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol” gibi anlamlara gelen menziller, orduların sefer güzergahları üzerinde, hacıların ve surre alaylarının hac yolları üzerinde ve haberleşme-ulak menzilleri olarak farklı amaçlara yönelik inşa edilmiştir.¹⁸

Coğrafi konumları, fiziki ve mimari özellikleri, aralarındaki mesafeler menzilden menzile göre değişiklik göstermektedir. İzzet Sak ve Cemal Çetin'in aktardığına göre; “Askerî menziller, sefer esnasında ordunun ihtiyaçlarının karşılanabileceği ve su bulunan geniş düzlükler üzerinde tespit edildiklerinden daha çok yerleşim yerleri dışında oluşturulmuşlardır. Haberleşme ve hac menzillerinin en belirgin ortak özelliği ise daha çok ana yol güzergahları üzerinde ve yerleşim yerlerinde kurulmalarıdır.”¹⁹ Sak ve Çetin'in “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği” isimli Osmanlı menzil sistemini Akşehir menzili üzerinden anlattıkları makalelerinde de belirttikleri gibi; Osmanlı İmparatorluğu'nda menzil teşkilatı denildiğinde akla ilk olarak gelen devletin posta teşkilatıdır.

Ancak menzil kavramının, birçok yapıyı tanımlamak için kullanılması, değişik amaçlarla kullanılan menzillerin birbirlerine karıştırılarak, aynı teşkilatmış gibi değerlendirilmesine sebep olmaktadır. Çetin'in aktardığı üzere, “...menzil kelimesinin yol ve yolculukla ilgili olarak çok sık kullanılmış olması, menzilhanelerin... tanımlanması bağlamında bir takım yanlış genellemelerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. ...Ulaşım ve haberleşme için tesis olunan menzilhanelerde, zamanla

17 İlhami Danış, “Fezail-i Cihad Mecmuası'ndan II.Viyana Seferine Bakmak: Dördüncü Mehmed'in Nemçe Seferi Menzilnamesi ve Osmanlı Ordusu”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2021, c. 18, s. 33-90.

18 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Yeditepe Yayınevi, 2015, s.1414.

19 Sak ve Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, s. 181.

ordulara, devlet görevlilerine Konaklama ve iâşe hizmetlerinin verilmeye başlanıldığı şeklinde yanlış bir kanaatin yerleşmesine de zemin hazırlamıştır.”²⁰ Yine Çetin’in belirttiği gibi, Osmanlı idari sisteminde özellikle XVII. yüzyılın sonlarına kadar, menzilleri kullanımları açısından ayırt edecek terim ve terminolojinin olmaması, aynı isimlerle anılan menzillerin tek bir menzil gibi algılanmasına sebebiyet vermektedir. Aynı isimlerle anılan fakat askerî, hac ve konaklama menzilleri olarak üç farklı sisteme ayrılan menzillerin mekanları, organizasyonları, işleyiş ve işlevleri de birbirlerinden oldukça farklıdır.²¹ Bu nedenle Anadolu’da ve Rumeli’de faaliyet gösteren menzilhanelerle ilgili yapılmış çalışmaları incelerken, menzil ve menzilhane terimlerini doğru bir şekilde açıklamak amacıyla, askerî menzillerin, hac menzillerinin ve devlet görevlilerinin, ulakların kullandığı menzillerin kısa bir değerlendirmesini yapmakta fayda vardır.

A. Askerî Menziller

Askerî bir kavram olarak menzil sözlükteki anlamından daha farklıdır. Sözlükte “esna-yı seyr ve seyahatte gece nüzul olunan yer, kast ve niyet olunan son mahal” olarak tanımlanan menzil terimi; Halit Baş’ın “Birinci Dünya Savaşı’nda XIII. Kolordunun İran Harekatı ve Menzil Hizmetleri” makalesinde askerî menzilleri “...Seferde vazifeleri cephane, erzak ve diğer levazımın ikmalî, yaralıların, hastaların ve lüzumsuz malzemenin geriye nakli...” gibi hususlarla ilgilenen mekanlar olarak tanımlamıştır.²² Yani askerî menzillerin mekânsal olarak yerleşimleri de hac menzilleri ve devlet görevlilerinin kullandığı menzillerden farklı olduğu görülmektedir. Halil Salihlioğlu’nun “Dördüncü Murad’ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi” isimli makalesinde söylediği gibi askerî menziller arasındaki mesafe ordunun yürüyüşü ile orantılı olarak 3-5 saat civarındadır.²³ Ek olarak askerî menziller ordunun hareketine bağlı olarak daha sık inşa edilirken, haberleşme ve hac menzilleri neredeyse askerî menzillerin yarısı kadardır. Orduda yer alan askerlerin sayısına ek olarak bir de savaşta kullandıkları hayvan sayısı göz önüne alındığında, askerî menzillerin Ömer İşbilir’in “Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalî: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği” yazısında ifade ettiği gibi genellikle yerleşim yerlerinin dışında ve özellikle su bulunan geniş düzlükler üzerinde kuruldukları görülmektedir.²⁴

20 Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 27.

21 Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Konya Menzilleri”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004, s. 32.

22 Halit Baş, “Birinci Dünya Savaşı’nda XIII. Kolordu’nun İran Harekatı ve Menzil Hizmetleri”, *İRTAD*, 2019, c. 3, s. 29.

23 Halil Salihlioğlu, “Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnamesi”, *Belgeler*, c. 2, 1965, sy. 3-4, s. 13-16.

24 Ömer İşbilir, “Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalî; I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, *Türkler*, 2002, c. 10, s. 156.

Askerî menzillerin yerleşimleriyle ilgili; Mevlüt Karagöz “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri” isimli makalesinde harplerde işgal edilen ve hedeflenen arazi parçası olan harekât alanını; derin, yakın ve geri olmak üzere üçe ayırmaktadır. Askerî birlikleri desteklemek amacıyla yakın bölgenin hemen arkasına konumlanan geri bölgede ağırlıklı olarak iaşe, ikmal, tahliye ve menzil hizmeti sağlanmaktadır.²⁵ Karagöz’ün ifadelerinden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu’nda seferberlik kararından sonra kullanılacak olan askerî menziller, askerlerin konakladıkları, gerekli iaşenin sağlanıp, depolandığı menziller ile cepheye zahire temini ve nakledilmesi için kullanılan menziller olarak ikiye ayrıldığı söylenebilir.

Seferde katılan asker sayısının yüzbinleri bulduğu düşünüldüğünde ordunun ihtiyaçlarının iyi bir şekilde karşılanması seferlerin başarıyla sonuçlanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu askerî menzillerle ilgili özellikle XIX. yüzyılda yenilikçi çözümler arayarak, Alman Seferiye Nizamnamesi, Menzil Hıdmatı Nizamnamesi gibi emirler çıkarmıştır. Yani bu dönemde hac menzilleri ve devlet adamları menzillerinin dışında yalnızca askerî menzillerle ilgili düzenlemelere de gidilmiştir. Askerî menzillerle ilgili literatürdeki çalışmaların birçoğunun, askerî menzillerin seferlerdeki önemleri, idari olarak işleyişleri, nasıl organize olduklarıyla ilgili olduğu tespit edilmiştir.²⁶

B. Devlet Görevlilerinin -Ulakların Kullandığı Menziller

Osmanlı İmparatorluğunda devlet görevlilerinin ülke içerisindeki yolculukları merkezî yönetim tarafından belirlenmekteydi. Yolculuğun hangi rota kullanılarak gerçekleşeceği belirlendikten sonra yönetim; devlet görevlilerinin güzergahları üzerindeki kazalara haber göndererek, söz konusu kişilerin güvenliklerinin sağlanmasını, konaklamalarında ve iaşelerinin temininde bir sıkıntı yaşanmamasını güvence altına almış olurdu.

Devlet görevlilerinin ya da devletin misafiri olarak yolculuk yapan kişilerin yolculukları esnasında kalacakları yerler kimi zaman halktan kiralanırken kimi zaman da bu kişiler menzilleri kullanırlardı. Ek olarak bu kişilerin yiyeceklerinin, hayvanlarının gıdasının, yakacak maddesi gibi ürünlerinin temini de yine gittikleri bölgelerde bulunan kadılar sağlardı. Çetin 1678 yılında İstanbul-Şam üzerinde

25 Mevlüt Karagöz, “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya savaşında Menzil Hizmeti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2019, c. 35, s. 28.

26 İlhami Daniş, “Fezail-i Cihad Mecmuası’ndan II.Viyana Seferine Bakmak: Dördüncü Mehmed’in Nemçe Seferi Menzilnamesi ve Osmanlı Ordusu”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2021, c. 18, s. 33-90; Mevlüt Karagöz, “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2019, c. 35, s. 27-56; Faruk Söylemez ve Hülya Gözcü, “II. Viyana Seferi’nin Manastır’daki Lojistiği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2021, c. 20, sy. 3, s. 1449-1462; Halit Baş, “Birinci Dünya Savaşı’nda XIII. Kolordunun İran Harekatı ve Menzil Hizmetleri”, *IRTAD*, 2019, c. 3, s. 17-65.

yolculuk yapan Özbek elçisinin konaklayacağı kazalarda bulunan kadınlara gönderilen fermana, elçiye verilecek iâşenin türünün ve miktarının belirtildiğinden bahsetmiştir. Çetin incelediği fermana koyun eti, ekme, pirinç, tereyağı, arpa saman, odun ve mum gibi gıda, hayvan yemi, yakacak ve aydınlatma maddelerinin listelendiğini tespit etmiştir.²⁷

C. Hac Menzilleri

İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlar, Zilhicce ayında kalabalık kervanlar halinde Mekke ve Medine'ye doğru Hac yolculuklarına başladılar. Hicretin dokuzuncu yılından itibaren farz kılınan Hac ibadeti için Müslümanlar deniz ve kara yollarını kullanarak yolculuklarını gerçekleştirmekteydi.²⁸ Her bölge için imparatorluklar tarafından dönemin şartlarına uygun bir Hac rotası belirlenmekteydi.

Hac menzillerinin ortaya çıkışı yolculuk süresiyle alakalıdır. Aylar süren yolculuklar esnasında hacı adaylarının konaklama, iâşe gibi ihtiyaçlarının karşılanması için yol üzerinde belirli noktalara hac menzili olarak adlandırılan mekanlar inşa edilmiştir. Söz konusu mekanlar genellikle şehirlerin iç kısımlarında olup, hacıların alışveriş yapıp, konakladıkları, türbeleri ziyaret edip, uğradıkları şehirlerin meşhur unsurlarını deneyimledikleri alanlardır.

Hacı kabileleri sayıca sefere giden askerlerden daha az olduğundan, hac menzilleri hacıların konaklama gibi ihtiyaçlarının karşılanması ve bilhassa güvenliklerinin sağlanması için şehir merkezlerinde yapılmışlardır. Hac menzilleri arasındaki mesafe çoğu zaman askerî menzillere göre daha fazladır. Bu nedenle hacı kabilelerinin askerî birliklerden daha hızlı hareket ettiği düşünülebilir. Cemel Çetin *Ulak Yol Durak* isimli Anadolu menzilhanelerini anlattığı kitabında İstanbul'dan başlayan Hac yolculuğunun gidiş ve dönüş süresinin yaklaşık olarak 8-9 ay bulduğunu ifade etmektedir.²⁹ Kaya ise "Osmanlı Döneminde Menziller ve Hac Menzilnâmeleri: Güzergahlar, Ziyaretgahlar ve Şehirler" makalesinde XVIII. yüzyılda hacca giden bir menzilnâme müellifinin yolculuğunun 5-6 ay civarında sürdüğünü belirtmektedir.³⁰ Bu anlamda yolculuğun şartlarına göre -hava koşulları, kafilenin büyüklüğü gibi- yolculuk süresinin değişebildiğini söylemek mümkündür.

Hac menzilnâmelerinde yol boyunca görülen yerler, ziyaret edilen türbeler, menzilin bulunduğu bölgenin coğrafi özellikleri, iklimi, meşhur yiyecekleri, suyun bulunup bulunmaması gibi bilgiler bulunurken, aynı zamanda dini pratikler, dualar, haccın nasıl yapılacağı ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ozan Kolbaş'ın

27 Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 33.

28 Abdülkerim Özyayın, "İslam'da Hac", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, s. 386-389.

29 Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 89.

30 Özge Eda Kaya, "Osmanlı Döneminde Menziller ve Hac Menzilnâmeleri: Güzergahlar, Ziyaretgahlar ve Şehirler", *Üsküdar Kültür-Sanat ve Medeniyet Dergisi*, sy. 11, 2020/2, s. 130.

doktora tez çalışmasında belirttiği üzere; hac menzîlnâmeleri manzum, mensur ve manzum-mensur hac menzîlnâmeleri olarak üçe ayrılmaktadır. Bunlara ek olarak hac menzîlnâmeleri *Menâzil-i Hac* ve *Menâsik-i Hac* olmak üzere içerik bakımında ikiye ayrılmaktadır. *Menâzil-i Hac*'lar hacı adaylarının yol boyunca geçecekleri menzillerin coğrafi özellikleri; menzillerin çevresinde bulunan türbeler, suyun bulunup bulunmaması, bölge halkı ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. *Menâsik-i Hac*'lar ise adaylara hac vecibesinin nasıl yapılacağını anlatmaktadır.³¹

I. Hac Menzîlnâmeleri'nden Güzergahlarla İlgili Elde Edilen Bilgiler

Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Mercidabık Savaşı ile Suriye'yi ve Filistin'i, 1517'de ise Mısır'ı alıp Memlûk Hanedanı'na son vermesiyle, Memlûklerin kontrolü altında bulunan Mekke ve Medine Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımıştır. Öyle ki dönemin Mekke emiri, Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirerek, Mekke'nin anahtarını sunmuştur. Zikredilen yerlerin fethinden sonra Osmanlılar, daha önce Memlûkler tarafından ifa edilen her yıl Hicaz'a surre gönderme geleneğini 1915 yılına kadar uygulamaya devam etmişlerdir.³² Osmanlı İmparatorluğu'nda *Hâdimu'l Haremeyn* (Mekke ve Medine'nin hizmetkârı) unvanı kullanılmaya başlanan Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığı ile beraber hac ibadetinin gerçekleştirilmesi için hac kervanları en iyi şekilde teşkilatlandırılmaya devam edilmiştir.

Kutsal topraklara her yıl farklı güzergahları izleyen iki önemli hac kervanı gitmekteydi. Bunlar Kahire ve Şam hac kervanlarıdır. Hac yolculuklarının esas rotasını oluşturan güzergahlar, her sene güvenlik, kıtlık gibi sebeplerden dolayı yeniden gözden geçirilirdi. Rumeli, Anadolu ve farklı bölgelerden hac yolculuğuna çıkan hacı adaylarının birçoğu Şam güzergahını takip ederek seyahat ediyorlardı. Hacı adayları Şam'a kadar atla, katırla ve eşekle gidip, Şam'da ise deveye binerlerdi. İstanbul'dan Şam'a kadar görece sıkıntısız bir güzergah izleyen hacı adayları, Şam'dan sonra özellikle çöl alanlarının artması ve su bulmakta sıkıntı yaşamaları gibi sebeplerle daha zorlu şartlarda yolculuklarına devam etmekteydi.³³ Yolculuk esnasında konaklanan menzillerin isimleri her ne kadar farklı müelliflere sahip ve çeşitli dönemlerde yazılmış menzîlnâmelerde aynı olarak geçse de; dönemin sıkıntılara göre anlatılar değişmekteydi. Bu anlamda her menzîlnâme kendi içerisinde özgün birer edebi parçadır.

Hacıların İstanbul-Şam arasında konakladıkları menziller değişmezken, Şam'dan sonra konakladıkları menzillerin menzîlnâmelerden ve resmî belgelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda değiştiği tespit edilmiştir. İzzet Sak ve Cemal Çetin 'in

31 Ozan Kolbaş, "Esiri'nin Hüsâm-name Adlı Manzum Hac Seyahatnamesi", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2021, s. 13-15.

32 Suraiye Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1995, s. 35-37.

33 A. Latif Armağan, XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (=Menazilü'l-Hacc), *Osmanlı Araştırmaları*, 2000, c. 20, s. 76-77.

“XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri” makalesinde de ifade ettikleri üzere; Şam-Hicaz arasındaki hac menzillerinin konumu tamamen devletin aldığı güvenlik ve iâşe önlemlerine bağlıdır. Özellikle Şam-Hicaz yolu üzerinde kıtlık, susuzluk gibi problemlerden dolayı bedevi saldırılarının olması gibi nedenlerden ötürü güvenlik oldukça zor temin edilmekte ve özellikle çöl alanlarının çokluğu sebebiyle su ve yiyecek yalnızca devlet tarafından temin edilmekteydi.³⁴

Yunus Kaplan’ın “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Menzilnâmeler ve Fethi’nin “Vasf-ı Menâzil” Adlı Hac Menzilnâmesi” adlı makalesinde incelediği “Vasf-ı Menâzil” isimli eserde Fethi Kahire’den Mekke’ye ulaşana kadar konakladığı hac menzillerinden bahsetmektedir.³⁵ Kaplan’ın çalışması ile birlikte ele alındığında Şerife Eroğlu-Memiş’in “17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı- Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri” makalesinde açıklandığı üzere; haclarını Mısır üzerinden gerçekleştiren Müslümanlar Mekke’ye Sina Çölü’nü aşan rotayı takip ederek Kahire-Akabe-Mekke güzergahı üzerinden ulaşmaktadır.³⁶

Aslında kaynaklarda belirtildiği üzere Osmanlı İmparatorluğu döneminde hac kabileleri ve surre alaylarının asıl güzergahı; İstanbul-Üsküdar’dan başlayarak, Anadolu sağ kolu üzerinden Hicaz’a ulaşan yol olmuştur. Örneğin, Kaya makalesinde XVIII. yüzyılda Üsküdar’dan yola çıkan ve Şam üzerinden yolculuğunu Mekke’ye kadar uzatan bir müellifin menzilnâmesinden söz etmektedir.³⁷ Aynı şekilde Ozan Kolbaş “Esiri’nin *Hüsam-name Adlı Manzum Hac Seyahat-Namesi*” başlıklı doktora tezinde müellifin İstanbul Üsküdar’dan yola çıkarak çeşitli menzillere uğradıktan sonra Şam’a gittiğinden, buradan ise Ramazan ayını geçirmek için Kudüs’e gidip, bir ay sonunda Mekke’ye doğru yola çıktığından bahsetmiştir.³⁸ Kudüs’te geçirdiği Ramazan ayına dair verdiği bilgilerden dolayı Esiri’nin *Hüsamnâme* isimli eseri diğer birçok menzilnâmeden farklılaşmaktadır.

Sayılan bütün hac güzergahlarına ek olarak Sak ve Çetin’in bahsettikleri bir diğer hac seyahati ise İstanbul’dan deniz yoluyla hareket eden hacı adaylarının takip ettikleri güzergahtır. Bu rotada hacı adayları Sakız, İstanköy ve Rodos adalarını geçtikten sonra İskenderiye limanına gelip oradan da diğer hac kabileleriyle buluşmak için Kahire’ye geçer ve Mekke’ye doğru yolculuklarına devam ederlerdi.³⁹

34 Sak ve Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, s. 199-261.

35 Yunus Kaplan, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Menzilnameler ve Fethi’nin “Vasf-ı Menâzil” Adlı Hac Menzilnamesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020, c. 49, s. 149-175.

36 Şerife Eroğlu-Memiş, “17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı-Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri”, *Kadim Akademi SBD*, 2020, c. 4, sy. 2, s. 39-63.

37 Özge Eda Kaya, “Osmanlı Döneminde Menziller ve Hac Menzilnameleri: Güzergahlar, Ziyaretgahlar ve Şehirler”, s. 127-130.

38 Ozan Kolbaş, “Esiri’nin Hüsam-name Adlı Manzum Hac Seyahatnamesi”, s. 152-206.

39 Sak ve Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, s. 192.

Menzilnâmeler üzerine yazılmış makalelere bakılarak örnekler uzatılabileceği gibi, dönemselsel olarak menzillerde ve güzergahlarda kısmi değişiklikler yapıldığı göz önüne alındığında her dönemin kendi içerisinde değerlendirilip, örneklen-dirilmesi başlı başına bir araştırma konusudur.

D. Mimari Olarak Menzilleri Konu Alan Çalışmalar

Askerî menziller, devlet görevlilerinin kullandıkları menziller ve hac menzilleri literatürüne bakıldığında her bir menzilnâme türü farklı şekilde kaleme alınmıştır. Fakat menzilnâme müelliflerinin yazılarını kaleme alırken kendilerinden sonraki nesillerin faydalanması amacıyla yazdıkları bu eserler özellikle askerî ve hac menzilleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Makalenin önceki bölümlerinde de bahsedildiği üzere, askerî menzilnâmeler daha çok savaşların nasıl gerçekleştiği, konaklama ve iâşe sistemlerinin işleyişi gibi konular hakkında bilgiler içermektedir. Hac menzilnâmeleri ise menzillerin kültürel, ekonomik ve idari özellikleri gibi birçok farklı husustan bahsederken aynı zamanda ibadetler ve dualarla ilgili bilgiler de içermektedir. Günümüzde menzilnâme çalışmalarının önemli bir kısmı bir menzilnâmeyi ele alarak, metnin edebi özelliklerini incelerken aynı zamanda menzilnâmenin ihtiva ettiği bilgilerin de analizini yapmaktadır. Bununla birlikte menzilleri mimari ve sanat tarihi açısından inceleyen çalışmalar da söz konusudur.

Matrakçı Nasuh'un *Menâzilnâme* isimli eserini kullanarak Topkapı Sarayı ve saray sınırları içerisinde yer alan yapılar üzerine Merve Gürşen tarafından "Matrakçı Nasuh'un "Menâzilname" Adlı Eserinde Topkapı Sarayı Gösterimi ve Yapı Önerileri" başlıklı yüksek lisans tezi 2021 yılında tamamlanmıştır. Tez çalışmasında Gürşen, Matrakçı Nasuh'un eserindeki Topkapı sarayı gösterimlerinin hem mimari hem de tarihî açıdan analizini yaparak, menzilnâme literatürüne katkıda bulunmuştur.⁴⁰ Yukarıda menzillerin bölgelerin coğrafi özelliklerine, oradaki halkın ihtiyaçlarına göre inşa edildiğinden bahsetmiştik. Yani yapıların büyüklüğü veya küçüklüğü bir standart doğrultusunda değil de, banisinin maddi gücü ve bölgenin ihtiyacına göre şekillenmektedir. Serap Yılmaz "Klasik Osmanlı Dönemi Menzil Külliyesi Örneği: Eskişehir Kurşunlu Külliyesi" başlıklı 2017 yılında mimarlık alanında hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezinde, Eskişehir menzil külliyesine ait yapıların mimari özelliklerini analiz etmektedir.⁴¹ Anadolu yol ağı üzerinde XVI. yüzyılda inşa edilen içerisinde cami, sıbyan mektebi, medrese, tabhane, imaret, aşevi ve kervansaray olan Kurşunlu Külliyesi'nin kuruluşundan ve yapılarının mimari özelliklerinden detaylıca bahsetmektedir. Aynı zamanda menzil külliyelerini cami, arasta gibi odaklarına göre sınıflandırırken; külliyele büyük, küçük, orta olmak üzere ölçeklerine göre sınıflandırarak farklı menzil külliyelerinden

40 Merve Gürşen, "Matrakçı Nasuh'un "Menâzilname" İsimli Eserinde Topkapı Sarayı Gösterimi ve Yapı Önerileri", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

41 Serap Yılmaz, "Klasik Osmanlı Dönemi Menzil Külliyesi Örneği: Eskişehir Kurşunlu Külliyesi", Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.

örnekler vermektedir. Serap Yılmaz doğrudan menzıl nâmeleri kullanmamış olsa bile hem tarihî hem de mimari açıdan titizlikle yaptığı araştırmasında aslında bir anlamda menzıl nâmelerde geçen “menzil” kavramının zihinlerde somut olarak şekillenmesine yardımcı olmaktadır.

Son dönemde yapılan araştırmalara bakıldığında özellikle Anadolu orta ve Anadolu sağ kol güzergahı üzerinde bulunan Gebze menzili hakkında çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Ahmet Yavuzylmaz “Osmanlı Seyyahlarının Gözünden Gebze” isimli makalesinde menzıl nâmeleri de seyahatname yazı türünde içinde değerlendirerek; Matrakçı Nasuh’un *Menâzıl nâme*’sinde, Mehmed ibn Ömerü’l Aşık’ın *Menâzirü’l Avalim* eserinde, Katip Çelebi’nin *Cihannuma* isimli eseri gibi seyahatname türüne ait eserlerde Gebze’den nasıl bahsedildiğine yer vermiştir.⁴² Çalışmasında 16 farklı müellifin menzıl nâme/seyahatname eserine yer veren Yavuzylmaz, söz konusu makalesinde farklı müellifler ve çeşitli dönemlerde yazılmış olan anlatılar vesilesiyle karşılaştırmalı bir Gebze anlatısı yapılmasına olanak sunmaktadır. Gebze ile ilgili bir diğer çalışma ise Mehmet Şener ve Emre Kışalı’nın ortak makalesi olan “Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi” isimli makedir. Bu çalışmada yazarlar, menzil kavramı ve XVI. yüzyıl menzil külliyelerine kısaca değindikten sonra; menzil külliyelerinin ilk örneklerinden biri olan, 1523 yılında inşa edilen Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi’nin banisi ve mimari özelliklerinden bahsetmişlerdir.⁴³

Anadolu ve Rumeli yol ağları üzerinde inşa edilen menzillerin bir kısmı yalnızca konaklama amacıyla kullanılırken, diğer bir kısmı da bölgenin ihtiyacını sağlamaya yönelik olarak külliye tarzında inşa edilmiştir. Bu nedenle her menzil aynı mimari özelliklere sahip değildir. Bir önceki kısımda menzilleri mimari olarak ele alan kaynaklarda da menzillerin farklılıkları görülmektedir. Kimi zaman yalnızca sözlük anlamında da geçtiği üzere “ev, konak” anlamına yönelik işlevi olan menzillerin bazılarının cami, sıbyan mektebi, medrese, imaret gibi yapıları da içerdiği görülmektedir. Şimdiye kadar menzilleri bir bütün olarak ele alan kaynakların yanında, Eda Eriş Kızgın’ın “Menzil Külliyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri” isimli makalesi yalnızca külliyelerin içerisinde bulunan sıbyan mekteplerini ele alması açısından farklılaşmaktadır. Bu makalesinde Kızgın Silivri, Lüleburgaz, Hatay, Konya, İzmit ve Kayseri menzil külliyelerinde bulunan sıbyan mekteplerinin mimari özellikleri, vakfiye bilgileri, menzil külliyesi içerisindeki önem ve konumlarından bahsetmektedir.⁴⁴ Burada bahsedilen menzillerle ilgili

42 Ahmet Yavuzylmaz, “Osmanlı Seyyahlarının Gözünden Gebze”, *Palmet Dergisi*, 2022, sy. 1, s. 101-119.

43 Mehmet Şener ve Emre Kışalı, “Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi”, *Bir Mimari Tarih Dizini*, T. Elvan Altan ve Sevil Enginsoy Ekinci (der.), Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2019.

44 Eda Eriş Kızgın, “Menzil Külliyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, c. 10, sy. 1, s. 34-62.

hazırlanmış olan çalışmaların bir kısmı menzîl-nâmeleri esas alırken, bir kısmı da kadı sicilleri gibi farklı arşiv belgelerinden faydalanmaktadır.

Sonuç

Nüzul kelimesinden türeyen menzil kelimesi; “seyr ve seyahatte gece nüzul olunan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol” gibi anlamlara gelmektedir. Menziller orduların sefer güzergahları üzerinde, hacıların ve surre alaylarının hac yolları üzerinde ve haberleşme menzilleri olarak farklı amaçlara yönelik inşa edilmiştir. Menzîl-nâmeler ise genelde yolculukları kayıt altına almak için kaleme alınır. Hac menzîl-nâmeleri ile hacıların seyahat tecrübeleri bir sonraki nesle aktarılır, askerî menzîl-nâmeler ile de bir sonraki sefere rehberlik edilir. Bunlar yolcuların yol boyunca konakladıkları menzillerle ilgili bilgiler içeren edebi eserlerdir. Menzîl-nâme müellifleri genellikle, iki menzil arasındaki uzaklık, menzilin bulunduğu yerin coğrafi özellikleri, meşhur yiyecekleri, ziyaret yerleri gibi konulara değinirken, aynı zamanda menzilin mimari özellikleri gibi konuları da incelemişlerdir.

Menzîl-nâme literatürüne bakıldığında menzillerin aynı amaca yönelik inşa edildiği gibi yanlış bir algı olduğu ve bu algıyı değiştirmeye yönelik araştırmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Menziller genel olarak konaklama ve iâşe gibi hizmetler sunmaktadırlar. Ancak, örneğin askerî menziller orduların hacmi sebebiyle şehrin dış kısımlarında, hac menzilleri ise hacıların ihtiyaçlarını daha rahat karşılayıp, ziyaret mekanlarını da dolaşmaları için şehrin merkezine yakın konumlarda inşa edilmişlerdir. Bu gibi farklıklar menzîl-nâmeler içerisindeki anlatımı da etkilemektedir.

Hac menzîl-nâmelerinin ve askerî menzîl-nâmelerin içerikleri incelendiğinde, her iki menzîl-nâme türünde de yolcuların ihtiyaç duydukları temel besinlerden, su kaynaklarından, hava şartlarından, bitki örtüsünden, menzilin bulunduğu coğrafyanın özelliklerinden, ikliminden bahsedildiği görülür. Ancak, yazılma amaçlarının farklı olması sebebiyle, askerî menzîl-nâmelere bakıldığında menzilin coğrafi özellikleri gibi anlatıların dışında sefer, silahlar, savaş malzemeleri gibi bilgilere ulaşılmaktadır. Bu bilgiler askerî menzîl-nâme müelliflerinin eserlerini sonraki seferlere rehberlik etmesi amacıyla yazmalarından kaynaklanmaktadır. Hac menzîl-nâmelerinde ise müellifler, *Menâzil-i Hac* eserlerinde menzillerin mimari özellikleri, coğrafi konumları gibi hususlara değinirken, *Menâsik-i Hac* eserlerinde sonraki hac yolculuklarında hacılara faydalı olması adına dinî pratiklerden, dualardan, kutsal mekanlardan da bahsetmektedir.

Sonuç itibarıyla, menzîl-nâmeler üzerinde yapılmış çalışmalardan, Osmanlı Anadolu ve Rumeli yol sistemleri üzerinde yolcuların konaklaması için inşa edilen menziller hakkında oldukça kapsamlı içeriklere ulaşılabilmektedir. Bu çalışmalardan ayrıca Osmanlı Devleti'nin idari işleyişi, şehir hayatı, sosyal yaşamı, askerî seferleri, Osmanlı mimarisi gibi birçok farklı konu hakkında da bilgiler elde edilmektedir.

Menzilnâme çalışmalarının bir kısmında, menziller arasındaki bu ayrım net bir şekilde belirlenmediği için menzillerin hepsinin aynı işleve sahip olduğu gibi yanlış bir kanı mevcuttur. Bu nedenle metinlerde geçen menzil kavramının; hac ya da askerî amaçlı mı yoksa devlet görevlileri tarafından mı kullanıldığının tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Altunan, Sema, “XVIII. Yy’da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, c. 18, 1992.
- Armağan, A. Latif, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (=Menazilü’l-Hacc)”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. 20, 2000.
- Baş, Halit, “Birinci Dünya Savaşı’nda XIII. Kolordunun İran Harekatı ve Menzil Hizmetleri”, *IRTAD*, c. 3, 2019.
- Batur, Halil, “Seyyid İbrahim Hanif’in Rumeli Menzilnamesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, c. 5, sy. 2, 2021.
- Bostan, M. Hanefi, “Osmanlı Devleti’nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, 1993.
- Çetin, Cemal, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Konya Menzilleri”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004.
- Çetin, Cemal, *Ulak Yol Durak*, Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Danış, İlhami, “Fezail-i Cihad Mecmuası’ndan II.Viyana Seferine Bakmak: Dördüncü Mehmed’in Nemçe Seferi Menzilnamesi ve Osmanlı Ordusu”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, c. 18, 2021.
- Ekin, Ümit, “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”, *Belleten* c. 81, 2017.
- Eroğlu-Memiş, Şerife, “17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı-Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri”, *Kadim Akademi SBD*, c. 4, sy. 2, 2020.
- Ertaş, Mahmut Yaşar, “Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti’nde Yol Sistemi”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 2011.
- Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1995.
- Gürşen, Merve, “Matrakçı Nasuh’un “Menazilname” İsimli Eserinde Topkapı Sarayı Gösterimi ve Yapı Önerileri”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İstanbul: İlgî Kültür Sanat, 2015.
- Hut, Davut. “İstanbul Haberleşme Tarihi” *Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul: İSAM-İBB Kültür A.Ş., 2015.

- İşbilir, Ömer, “Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalı; I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, *Türkler*, c. 10, 2002.
- Kaplan, Yunus, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Menzıl-nâmeler ve Fethi'nin “Vasf-ı Menazıl” Adlı Hac Menzılnamesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 49, 2020.
- Karagöz, Mevlüt, “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzıl Hizmetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. 35, 2019.
- Kaya, Özge Eda “Osmanlı Döneminde Menziller ve Hac Menzılnameleri: Güzergahlar, Ziyaretgahlar ve Şehirler”, *Üsküdar Kültür-Sanat ve Medeniyet Dergisi*, 2020.
- Kolbaş, Ozan, “Esiri'nin Hüsam-name Adlı Manzum Hac Seyahatnamesi”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2021.
- Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, 1997.
- Kızgın, Eda Eriş, “Menzil Külliyyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10, sy. 1, 2021.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Özaydın, Abdülkerim, “İslam'da Hac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14. 1996.
- Salihlioğlu, Halil, “Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzılnamesi”, *Belgeler*, c. 2, sy. 3-4, 1965.
- Sak, İzzet ve Cemal Çetin, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 16.
- Sak, İzzet ve Cemal Çetin, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Söylemez, Faruk-Gözcü, Hülya. “II. Viyana Seferi'nin Manastır'daki Lojistiği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, c. 20, sy. 3, 2021.
- Şener, Mehmet ve Emre Kışalı, “Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzıl Külliyesi”, T. Elvan Altan ve Sevil Enginsoy Ekinici (der.), *Bir Mimarlık Tarihi Dizini*, 2019.
- Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- Yavuzylmaz, Ahmet, “Osmanlı Seyyahlarının Gözünden Gebze”, *Palmet Dergisi*, 2022.
- Yılmaz, Serap, “Klasik Osmanlı Dönemi Menzıl Külliyesi Örneği: Eskişehir Kurşunlu Külliyesi”, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.

Klasik Türk Edebiyatında Pend-nâme-i Attâr'a Yazılan Şerh ve Tercümelere İle Bu Eserler Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar*

Sema LEVENT**

Öz

Farsçada “nasihat”, “öğüt” manasına gelen “pend” sözcüğü, “nâme” ile birlikte; “Pend-nâme”, “öğüt kitabı, nasihat risalesi, öğüt kitapçığı” gibi anlamlar taşır. *Pend-nâme* türü Attâr'ın (ö. 618/1221) *Pend-nâme*'sinin etkisiyle klasik Türk edebiyatında türden ziyade nasihat konusunda yazılan eserlerin özel adı olmuş ve bu konuda yazılan eserler *Pend-nâme* olarak isimlendirilmiştir. Bir tür ismiyle âdetâ aynı bilinirlik derecesine ulaşmış olan, Feriduddîn-i Attâr'a atfedilen hacmi küçük, tesiri büyük bu eser, Fars edebiyatında olduğu kadar Türk edebiyatında da büyük ilgi görmüştür. Türk edebiyatında Attâr'a aidiyeti mevzusu tartışma konusu edilmeden benimsenen *Pend-nâme*'ye her dönem yoğun bir ilginin olduğu, söz konusu eser üzerine yapılan çalışmalardan da anlaşılmaktadır. Klasik Türk edebiyatında bu esere duyulan alakanın bir sonucu olarak şerh ve tercüme çalışmaları her yüzyıl devam etmiş ve neticede zengin bir literatür oluşmuştur. Ayrıca bu şerh ve tercümelere akademik çalışmaların konusu olarak bir taraftan Latin harflerine aktararak günümüz okuyucusunun hizmetine sunulurken diğer taraftan bu metinlerin içerdiği malzeme işlenerek dönemin siyasi, edebi, kültürel atmosferi hakkında bilgi elde edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılarak klasik Türk edebiyatında *Pend-nâme*'ye yapılan tercüme ve şerhler araştırılarak tablo halinde gösterilmiştir. Ayrıca günümüz araştırmacıları tarafından bu metinler üzerine yapılan çalışmalar incelenerek bunlarla ilgili bilgi verilmiştir. Bu sayede *Pend-nâme* üzerine yapılan araştırmaların en güncel hali derlenerek konunun düzenli bir şekilde kaleme alınması sağlanmıştır. Yapılan akademik çalışmaların yoğunlaştığı konular tespit edilmiş, yeni bilgiler sayesinde artık

* Makale Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN danışmanlığında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., sema04_levent24@hotmail.com, orcid: 0000-0003-0763-3903.

güncelliğini yitiren bilgiler üzerinde durulmuş ve hatalı olduğu teyit edilen bilgiler düzeltilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Feriduddîn Attâr, *Pend-nâme*, tercüme, şerh, literatür.

Commentaries and Translations Written on *Pend-nâme-i Attar* in Classical Turkish Literature and Related Scholarly Works

Sema LEVENT

Abstract

“Pend” is a Persian term, which can be translated as “a book of advice” or “a book of counsel,” when used together with the suffix “-nâme”. Because of the overarching influence of Feriduddîn-i Attâr’s (d. 618/1221) *Pend-nâme*, the term gained a special meaning in classical Turkish literature with reference to works written on advice rather than constituting a genre. Having acquired almost as much recognition as the connotations of its title, Feriduddîn-i Attâr’s small yet influential work has sparked much interest in Turkish literature as in Persian. The number of secondary works penned on *Pend-nâme* demonstrates its popular reception in Turkish literature without questioning its authorship. The commentaries and translations written over the centuries have resulted in the formation of a rich literature on this subject. These commentaries and translations have been transcribed into Turkish through academic works for the use of contemporary audience. Moreover, the contents of these works have been analyzed with the aim to acquire information about the political, literary and cultural atmosphere of the period. This study provides a list of these translations and commentaries written in classical Turkish literature employing documentary analysis. In addition, it puts together an updated list of related contemporary studies. This study has also identified the common themes explored in these academic works as well as updating and correcting inaccurate information transmitted through this literature.

Keywords: Feriduddîn Attar, *Pend-nâme*, translation, commentaries, literature.

Giriş

Bu bölümde klasik Türk edebiyatında (XV. ve XIX. yy. arası) Attâr'ın *Pend-nâme* isimli eserine yapılan tercüme ve şerhler maddeler halinde sıralanarak varsa eser üzerine hazırlanan akademik çalışmalar belirtilecektir. Eldeki verilere göre ilk olarak XV. yüzyılda rastlanılan *Pend-nâme* tercümeleri özellikle XVI. yüzyılda artmış ve XVII. yüzyıldan itibaren yerini şerhlere bırakmıştır. Şerh ve tercümenin iç içe geçtiği bu eserler günümüzde halen üretilmeye devam etmektedir. "Literatür" bölümünde bu eserler üzerine yazılan makaleler sıralanacaktır. "Genel Değerlendirme" bölümünde ise akademik çalışmaların yoğunlaştığı konular, araştırmacıların yaklaşımları, sonradan gün ışığına çıkan bilgilerle geçerliğini yitiren bilgilerin güncellenmesi yapılarak ele alınacaktır.

I. *Pend-nâme-i Attâr* Tercümeleri

A. *Sırât-ı Müstakîm*, Sabâyî Hayreddin Çelebi (XV. Yüzyıl Sonları)

Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Edirneli Sabâyî Hayreddin Çelebi, 1503-1511 yıllarını kapsayan bir inâmât defterindeki kayıtlara göre en çok ihsan alan şairdir. Bu defterde, adı geçen şairler ölüm tarihlerine göre sıralandığında, en erken Necatî (ö. 914/1508) ve en geç Zatî'nin (ö. 953/1546) ismi geçmektedir. Bu durumda Sabâyî'nin, Fatih, II. Bayezid, I. Selim ve Kanunî dönemlerini idrak ettiği söylenebilir. Şairin ölümü de 943/1535 ile 945/1538 yılları arasında olmalıdır.¹ Şeyh Vefâ'nın müridi olan Sabâyî mürettep bir divan sahibi olup özellikle kasidediliği konusunda adından söz ettirmiştir. Sabâyî'nin diğer eserleri *Menakıb-ı Üveyse'l-Karanî*, *Gazavat-nâme* ve Attâr'ın *Pend-nâme'sinin* manzum bir çevirisi olan *Sırât-ı Müstakîm* isimli mesnevisidir.

Pend-nâme-i Attâr'ın manzûm bir tercümesi olan eser XV. yy. sonlarında kaleme alınmıştır. Attâr'ın *Pend-nâme'sinin* ilk manzum çevirisi olan² *Sırât-ı Müstakîm* kelime kelime olmamakla birlikte aslına sadık kalınarak yapılan bir *Pend-nâme-i Attâr* tercümesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesnevi nazım şekliyle yazılan eser, *Pend-nâme-i Attâr*'ın asıl ölçüsü olan fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla yazılmıştır. Üzerinde çalışılan nüshanın 8b'den sonra, 30 beyit ihtiva etmesi gereken bir varağı koptuğundan, aslında 736 beyit tutacak olan eserin 706 beyti mevcuttur.³

1 Kadir Atlansoy, "Pend-i Attâr'ın Türkçe İlk Manzum Çevirisi: Sabâyî'nin Sırât-ı Müstakîm Mesnevîsi", *İlmî Araştırmalar*, sy. 20, 2005, s. 28.

2 Kadir Atlansoy, "Sabayi Sırât-ı Müstakîm (İnceleme-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 1987, s. 2.

3 Atlansoy, "Sabayi Sırât-ı Müstakîm (İnceleme-Metin)", s. 62.

Söz konusu eser Kadir Atlansoy tarafından tek nüsha⁴ üzerinden yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Çalışma “Türk Edebiyatında Nasihat-nâmelere Toplu Bakış” başlıklı giriş bölümünden sonra “Sabayî’nin Hayatı ve Edebî Şahsiyeti” başlıklı birinci bölüm ve “Sırât-ı Müstakîm Mesnevisi” başlıklı ikinci bölüm ile bunların alt başlıklarından oluşmaktadır. Yazma nüshada başlıkların olmadığı dikkat çekmektedir.

B. Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr, Emre (XVI. Yüzyıl)

Eserin mütercimi her ne kadar kaynaklarda daha çok Emre, Emrî, nadir olarak da Makalî, Cevrî ve Sa’îd diye kaydedilmiş ise de yaygın görüş eserin Emre’ye ait olduğudur.⁵ XVI. yüzyılda yaşayan şair Emre’nin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Şehzade Bayezid için saray eşrâfından şâir Emre tarafından tercüme edilen eser mesnevî nazım şekliyle *Pend-nâme*’nin orijinal kalıbı olan fâ’îlatün fâ’îlatün fâ’îlün vezniyle 1556 yılında yazılmıştır. Emre, sebep-i telif bölümünde Şehzade Bayezid’i övdükten sonra Attâr’dan ve onun *Pend-nâme* isimli eserinden hayranlıkla bahseder. Şehzade Bayezid’in isteği üzerine Türkçe konuşanların da bu eserden istifade etmesi amacıyla *Pend-nâme*’yi tercüme eden Emre bu işi, Acem güzeline Türkî libas giydirmek olarak görmüştür.⁶

Emre’nin eseri normal bir tercümeden ziyade serbest bir çeviridir.⁷ Öteki manzum çevirilerin aksine Emre’nin çevirisinin hemen her kütüphanede yazma nüshalarına rastlanması bu esere duyulan ilgiye işaret etmektedir. Eser, Eski Anadolu Türkçesinin imla özelliklerini yansıtmaktadır.

Emre’nin *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*’ı üzerine biri tez diğeri kitap olmak üzere iki çalışması vardır. Azmi Bilgin’in esere dair hazırladığı kitap “giriş”, “metin” ve “sözlük” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Muhammed Doruk tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ise daha çok eserin dil özellikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışma “giriş”, “yazım hususiyetleri”, “dil incelemesi”, “Pend-nâme-i Attâr Tercümesinin Türkiye Türkçesiyle nesre çevirisi”, “tenkitli metin” ve “dizin” kısımlarından oluşmaktadır. Azmi Bilgin *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr* adlı kitabını *Pend-nâme*’nin iki nüshası üzerinden hazırlarken Muhammed Doruk yüksek lisans tezinde eserin harekeli iki nüshasını

4 Yazarın çalışmasında belirttiği kütüphane bilgisi şu şekildedir: Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4404.

5 Fatma İmamoglu, “Muhammed Zahî Efendi’nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)”, Doktora tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018, s. 112.

6 A. A. Bilgin, *Emre, Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*, Enderun Kitabevi, 1998, s. 34.

7 Muhammed Doruk, “Emre’nin Terceme-i Pend-name-i Attâr’ı Üzerine Bir Dil İncelemesi”, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017, s. VI.

kullanmıştır. Bilgin'in çalışması 957, Doruk'unki ise 952 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca Bilgin'in çalışmasında 65 başlık bulunurken Doruk'un çalışmasında 63 başlık bulunmaktadır.

Kütüphane kayıtlarında sehven Şîrâzî Elvân Çelebi'ye⁸ ait olarak gösterilen *Pend-nâme-i Attâr Tercümesi* temin edilerek incelenmiş ve bu nüshanın Şîrâzî Elvân Çelebi'nin değil Emre'nin tercümesinin bir nüshası olduğu görülmüştür. Böylelikle Emre'nin tercümesinin bir nüshası daha tespit edilmiştir.

C. *Pend-nâme-i Azmî*, Pîr Mehmed Azmî Efendi (XVI. Yüzyıl)

XVI. yüzyılın ikinci yarısının tanınmış şair ve yazarlarından olan Azmî (ö. 990/1582), defterdar Pîr Ahmed Çelebi'nin oğludur. İstanbul'da doğmuş ve 1582 yılında vefat etmiştir. Sahn-ı Seman müderrisliği de yapan Azmî 1580 yılında Şehzade Mehmed'in muallimliğine getirilmiştir. *Mev'iza-i Manzûme* olarak da bilinen *Enîsü'l-Arifîn* isimli eserinin sonunda yer alan 49 beyit civarındaki metin için Ceyhan, "Attâr'ın Pend-nâme'sinin tesirlerinin görüldüğü dinî-ahlâkî bir mesnevidir"⁹ şeklinde açıklama yapmaktadır. Öte taraftan aşağıda görüleceği üzere Sibel Kocaer bu eserden tercüme diye bahsetmektedir, *Pend-nâme-i Azmî* nin bu bölümde değerlendirilme sebebi de budur.

Pîr Mehmed Azmî Efendi'nin (ö. 1582) 1566 yılında *Enîsü'l-Arifîn* adıyla kaleme aldığı ahlak kitabının sonunda yer verdiği kısa nasihatname Sibel Kocaer tarafından 2009 yılında hazırlanan yüksek lisans teziyle ilim dünyasına kazandırılmıştır. Çalışma "Pend-nâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihat-nâme Geleneğindeki Yeri" başlığını taşımaktadır. Tezde birinci bölüm "Nasihat-nâme Geleneği ve Pend-nâme-i Azmî", ikinci bölüm "Pend-nâme-i Azmî Yahud Terceme-i Pend-nâme-i Attâr", üçüncü bölüm "Popüler Bir Metin Olarak Pend-nâme-i Azmî" ana başlıklarından oluşmaktadır. *Pend-nâme-i Azmî* veya *Nasihat-nâme-i Azmî* adlarıyla meşhur olan eser mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Birçok nüshası bulunan eserin transkripsiyonlu metni tek nüsha üzerinden hazırlanmıştır.

D. *Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr*, Edirneli Nazmî (XVI. Yüzyıl)

Türk edebiyatının velut şairlerinden birisi olan Nazmî XVI. yüzyılda yaşamıştır. Doğum tarihi net olarak bilinmese de şiiirlerinden hareketle yeniçeri olduğu ve Yavuz Sultan Selim'le birlikte seferlere katıldığı daha sonra Kanunî Sultan Süleyman döneminde sipahi olarak savaflara iştirak ettiği bilgisine ulaşılabilmektedir.

Edirneli Nazmî, *Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr*'da eseri tamamlama tarihi olarak 10 Şaban 967 (6 Mayıs 1559) tarihini vermektedir. Sebebi telif bölümünde

8 Elvan Çelebi, *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, No. 07 El 3002 (BY7267).

9 Adem Ceyhan, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azmi-pir-mehmed> [Erişim Tarihi: 27.10.2021].

Pend-nâme'nin Farsça olması sebebiyle halk tarafından anlaşılmadığını bu sebeple mezkur eseri tercüme etmeye karar verdiğini söylemektedir. Tercüme etmek için bilhassa bu eseri seçmekteki amacı ise insanlara doğru yolu gösterecek bir eser kaleme alarak onların hidayete ermesine yardımcı olmak ve Attâr'ın yolundan gitmektir. Attâr'ın ismini anarak öven ve ona dua eden Nazmî, şahsına da dua etmeyi ihmal etmez. Kudret Altun, Kanunî Sultan Süleyman döneminde kaleme alınan eser için Nazmî'nin, beyit beyit çeviri yapmaktan çok daha öteye giderek adetâ telife yaklaştığını belirtmektedir.¹⁰ Attâr'ın 900 beyitlik *Pend-nâme*'sini Türkçeye çevirirken mesnevi nazım şeklini kullanan Edirneli Nazmî'nin eseri toplam 3000 beyitten oluşmaktadır.

Altun tarafından 2004 yılında yayımlanan kitap *Pend-nâme-i Nazmî (Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr) İnceleme-Metin-Sözlük* ismini taşımaktadır. Giriş ("Klasik Türk Edebiyatında Pend-nâme ve Çevirileri") dışında üç bölümden oluşan eser (1. Bölüm: "Edirneli Nazmî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği", 2. Bölüm: "Pend-nâme-i Nazmî Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr", 3. Bölüm: "Metin, Sözlük, Kaynakça, Metin Örnekleri") tek nüsha üzerinden çalışılmıştır.

E. *Bustân-ı Nasâyh*, Rumelili Zaîfî (Muhammed b. Evranos b. Nureddin) (XVI. Yüzyıl)

1494-1557 (900-964) yılları arasında yaşadığı düşünülen Zaîfî, Evranos bin Nureddin isimli bir zatın oğlu olup gerçek adı Muhammed'dir.¹¹

Zaîfî, *Bustân-ı Nasâyh*'da eserinin Attâr'ın *Pend-nâme*'sinin çevirisi olduğunu açıkça zikretmese de Koçin yaptığı inceleme neticesinde bu eserin *Pend-nâme*'nin tercümesi olduğunu söylemektedir.¹² Ahmet Kartal ise yapmış olduğu çalışma sonucu, Zaîfî'nin, eserinin ilk 985 beytini (48-88. beyitler Zaîfî tarafından yazılmıştır.) Attâr'ın *Pend-nâme* isimli mesnevisini tercüme ederek, 986. beyitten 1528. beyte kadar olan kısmını ise İran'ın önemli şairlerinden olan Sadî'nin dünyaca ünlü *Gülîstân* isimli eserinin sekizinci bölümünü tercüme ederek oluşturduğunu tespit etmiştir.¹³ *Bustân-ı Nasâyh* aslına bağlı kalınarak kelime kelime yapılan bir tercüme değildir. Eser üzerine biri tez diğeri kitap olmak üzere iki çalışma bulunmaktadır.

Abdülhakim Koçin tarafından 1991 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Zaîfî ve *Bustân-ı Nasâyh*'ı (İnceleme ve Tenkitli Metin)" başlığını taşımaktadır.

10 Kudret Altun, *Edirneli Nazmî Pend-nâme-i Nazmî (Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr) İnceleme-Metin-Sözlük*, Laçin Yayınları, 2004, s. 17.

11 A. Koçin, "Feridüddin Attâr'ın Pendnâmesinin Türk Edebiyatına Etkisi ve Zaîfî'nin *Bustân-ı Nasâyh* ile Karşılaştırılması", *Bilgi*, sy. 10 (Yaz), 1999, s. 15-16.

12 Koçin, "Feridüddin Attâr'ın Pendnâmesinin Türk Edebiyatına Etkisi ve Zaîfî'nin *Bustân-ı Nasâyh* ile Karşılaştırılması", s. 42.

13 Ahmet Kartal, "Pend-nâme ve *Gülîstân* ile *Kitâb-ı Bostân-ı Nesâyh* Mukayesesi, Arayışlar", *İnsan Bilimleri Araştırmaları*, c. 9, sy. 17, 2007, s. 114-115.

Çalışma; birinci bölüm “Zaifî ve Bustân-ı Nasâyih’ı” ve ikinci bölüm “Bustân-ı Nasâyih (Tenkitli Metin)” olmak üzere temel iki bölümden oluşmaktadır. Koçin çalışmasında *Bustân-ı Nasâyih’in* 67. başlığa kadar olan kısmının *Pend-nâme*’nin manzum bir tercümesi, geriye kalan 580 beyitlik kısmın ise telif olduğunu söylemektedir.¹⁴ Dört nüshanın karşılaştırılması sonucu oluşturulan metin 180 başlık ve 1573 beyitten oluşmaktadır.

Ümit Tokatlı tarafından 1996 yılında yazılan kitap *Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nûreddîn Za’îfî, Kitâb-ı Bostân-ı Nasayih* ismini taşımaktadır. “Giriş”, “Metin” (Âyetler, Açıklamalar, Peygamberler, Din Büyükleri, Tarihî İsimler, Tarihî Kavimler, Yer İsimleri, Fıkıh, Kimyâ, Hikâye Kahramanları), “Dil Notları”, “Arapça Kelimelerle İlgili Bazı Özellikler”, “Farsça Kelimelerle İlgili Bazı Özellikler”, “İlâveler”, “Dizin” (Ekler Dizini, Tıpkı Basım, Farsça Metin) başlıklarından ve bunların alt başlıklarından oluşmaktadır.¹⁵ Tokatlı tercümeleri dört gruba ayırdıktan sonra Zaifî’nin eserini, genişletilerek yapılan tercüme (4. Grup) grubuna dâhil etmekte ve bu sebeple şairin eserinde kendisini mütercim değil, musannif olarak takdim ettiğini belirtmektedir.¹⁶

F. Pend-i Attâr Tercümesi, Mecîdî (Abdülmeçîd b. Şeyh Nasûh b. Ali et-Tosyevî) (XVI. Yüzyıl)

Tasavvufî bir çevrede yetişen Tosyevî başta tefsir olmak üzere çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser veren âlim bir şahsiyettir. Tercümesini Türkçe bilip Farsça bilmeyenlerin bu kaynaktan yararlanması amacıyla kaleme aldığını belirtir. Tercüme Anadolu sahasında Türkçeye çevrilen “*Pend-nâme*” çevirilerinden biri olup didaktik mahiyette yazılmış 1234 beyitlik bir mesnevîdir.¹⁷

Turgut Toruk tarafından 2010 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “Abdülmeçîd b. Şeyh Nasûh b. Ali et-Tosyevî ve Pend-i Attâr Tercümesi” başlığını taşımaktadır. Metin tek nüsha üzerinden hazırlanmıştır. Çalışma “Giriş” bölümü dışında “1. Bölüm (Klasik Türk Edebiyatında Nasihat-nâme, Anadolu Sahasında Nasihat-nâme, Attâr’ın Pend-nâmesi ve Türkçe Pend-nâmeler)”, “2. Bölüm (Abdülmeçîd b. Nasûh ve Şerh-i Pend-nâme li’l Attâr, Şerh-i Pend-nâme li’l Attâr’ın Telif Sebebi, Hatime Bahsi, Nüshası, Pend-i Abdülmeçîd b. Şeyh Nasûh’un Şekil Özellikleri)” ve “3. Bölüm (Metin)” başlıklarından oluşmaktadır.

14 Abdulhakim Koçin, “Zaifî ve Bustân-ı Nasâyih’ı (İnceleme ve Tenkitli Metin)”, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 1991, s. 31.

15 Ümit Tokatlı, *Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nûreddîn Za’îfî, Kitâb-ı Bostân-ı Nasayih*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.

16 Tokatlı, *Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nûreddîn Za’îfî, Kitâb-ı Bostân-ı Nasayih*, s. XX.

17 Turgut Toruk, “Abdülmeçîd b. Şeyh Nasûh b. Ali et-Tosyevî ve Pend-i Attâr Tercümesi”, Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi, 2010, s. VIII.

G. *Tercüme-i Pend-nâme*¹⁸, Seyyid Alî b. Hasretî (XVII. Yüzyıl)

XVII. yüzyılda yaşamış olan Seyyid Alî Hasretî, *Pend-nâme*'yi Arapça olarak şerh ettiği eserinde aynı eseri manzûm olarak da Türkçeye aktarmaktadır.¹⁹ Hasretî'nin bu tercümesi müstakil bir *Pend-nâme* tercümesi olmayıp *Pend-nâme*'ye yapılan Arapça bir şerhin içerisinde yer almaktadır. Telif tarihi 1077/1666-7 olan ve *Şerh-i Pend-nâme* şeklinde anılan eserde Hasretî, *Pend-nâme*'yi öncelikle Türkçe ve manzum olarak tercüme ettiğini daha sonra Arapça mensur olarak şerh ettiğini dile getirir.

H. *Pend-nâme-i Attâr Tercümesi*, Hasan Şu'ûrî Efendi (Hasan b. Abdullah el-Halebî Şu'ûrî Efendi) (XVII. Yüzyıl)

1105/1693 tarihinde vefat eden Hasan Efendi Halep'lidir. Şu'ûrî mahlaslı müellif maliyede kalemlik yapmıştır. Farsçaya hâkim olan Hasan Şu'ûrî Efendi *Ferheng-i Şu'ûrî (Nevâli'l-Fudalâ)* ya da *Lisânü'l-Acem* adlarıyla anılan Farsça lügatin sahibidir. Hasan Şu'ûrî Efendi *Pend-nâme'nin* 805 beytini tercüme etmiş, bölümlerin başlıklandırılmasında bir Farsça mısrayı bir Türkçe mısra ile tamamlayarak bir beyit oluşturmuştur ki bu da yalnızca bu esere özgü bir hususiyet olarak öne çıkmaktadır.

Aişe Handan Konar tarafından 2010 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Hasan Şu'ûrî Efendi'nin *Pend-nâme-i Attâr Tercümesi* Metin ve İnceleme" başlığını taşımaktadır. Çalışma "Giriş" (Ümmet Çağı Türk Edebiyatında Nasihat-nâmelere Kısa Bir Bakış, Ferîdüddîn Attâr, Attâr'ın *Pend-nâmesi* ve *Pend-nâme* Geleneği, Hasan Şu'ûrî Efendi); "Hasan Şu'ûrî Efendi'nin *Pend-nâme-i Attâr Tercümesi*" (Eserin Şekilsel Özellikleri, Eserin İçerik Özellikleri, Eserde Değinen Temel Kavram ve Konular, Eserin Tercüme Özellikleri); "Sonuç"; "Nüshalar ve Metin" olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Metin kurulurken müellif nüshası seçilmiş okunamayan veya hata tespit edilen kısımlarda diğer müstensih nüshalarına (2 adet) müracaat edilmiştir.²⁰

18 Eserin tespit edilebilen nüshaları şunlardır: Seyyid Ali b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Ali Hasretî, *Şerhü Pendi Attâr*, Ankara Milli Kütüphane No. 06 Mil Yz A 9657/4 (müellif nüshası); Seyyid Alî b. Alî Hasretî, *Şerh-i Pendnâme*, Ankara Milli Kütüphane, No. 01 Hk 1143/1; Alî b. Ahmed b. Alî Hasretî, *Şerh-i Pendnâme*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., No. 32 Hk 1507/2; Seyyid Ali b. Alî Hasretî, *Şerh-i Pendnâme*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., No. 42 Kon 3847/2; Seyyid Alî b. Alî Hasretî, *Şerh-i Pendnâme*, Manisa İl Halk Ktp., No. 45 Ak Ze 1820/7; Hasretî, Alî b. Alî, *Şerh-i Pendnâme*, Bursa İnebey Yazma Eser Ktp. No. 16 Or 595/1; Attâr Seyyid, Alî b. Ahmed el-Herâtî, *Şerh-i Pendnâme*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., No. 07 El 2991.

19 Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 17.

20 Aişe Handan Konar, "Hasan Şu'ûrî Efendi'nin *Pend-nâme-i Attâr Tercümesi* Metin ve İnceleme", Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010, s. 64-65.

İ. *Gülşen-i Ahbâr, Siyâhî-zâde Alî b. Şeyh Mehmed (Tab'î)* (XVIII. yy.)

XVIII. yüzyılda yaşamış ve Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb-i evvel olan Siyâhî-zâde, *Bağçe-i Safâ-endlûz* tezkiresinde verilen bilgiye göre, Sultan I. Abdülhamîd'in (ö. 1203/4-1789) son zamanında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Asıl ismi Alî olup halk arasında Siyâhî-zâde diye bilinmektedir. Şiirlerinde kullandığı mahlası Tab'î, babasının ismi ise Şeyh Mehmed Efendi'dir.²¹ XVIII. yüzyılda kaleme alınan *Pend-nâme-i Attâr* tercümelerinden birisi de Siyâhî-zâde tarafından yazılmıştır. Eser üzerine akademik çalışma yapılmıştır.

Reda Hamada tarafından 2014 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Siyâhî-zâde Alî Efendi ve Gülşen-i Ahbâr Adlı Pend-i Attâr Tercümesi" başlığını taşımaktadır. Metin tek nüshadan hareketle oluşturulmuştur. Tezde birinci bölüm "Giriş", ikinci bölüm "Nasihat-namelere Genel Bir Bakış", üçüncü bölüm "Attâr ve Pend-nâmesi", dördüncü bölüm "Siyâhî-zâde ve Gülşen-i Ahbâr Tercümesi", beşinci bölüm "Bir Tercüme Metni Olarak Gülşen-i Ahbâr", altıncı bölüm "Metin" ve son olarak yedinci bölüm de "Sonuç" kısmından oluşmaktadır. Mesnevî nazım şekliyle ve aruzun remel bahrindeki *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla oluşturulan bu tercüme, 77 fasıl ve 847 beyitten oluşmaktadır.²²

J. *Miftâh-ı Pend, Muhammed Zahrî Efendi (XIX. Yüzyıl)*

Asıl adı Muhammed olan müellif Zahrî mahlasını kullanmıştır. Vefatı 1816 yılından sonradır.²³

Miftâh-ı Pend, Ferîdüddîn Attâr'ın *Pend-nâmesi*'nin her beytinin beş beyitle şerh edildiği manzum bir eserdir. *Pend-nâme*'ye yönelik yazılmış bilinen ilk Türkçe manzum şerh olması ve çocuklara yönelik yazılmış oluşu sebebiyle önem arz etmekte ve kendinden önce kaleme alınan diğer *Pend-nâme* şerhlerinden ayrılmaktadır. Mesnevi nazım şekli ve *fâ'ilâtün, fâ'ilâtün, fâ'ilün* vezniyle yazılan eser, 193 varak ve 4093 beyitten oluşmaktadır. *Miftâh-ı Pend*'de şârihin Osmanlı Türkçesiyle yazmış olduğu 4093 beyit dışında ayrıca Ferîdüddîn Attâr'ın *Pend-nâme*'sine de yer verilmiştir. İncelememize konu olan eser nüshasında kaynak metin 809 beyitten oluşmaktadır.²⁴

21 Reda Hamada, "Siyâhî-zâde Alî Efendi ve Gülşen-i Ahbâr Adlı Pend-i Attâr Tercümesi", Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014, s. 21.

22 Hamada, "Siyâhî-zâde Alî Efendi ve Gülşen-i Ahbâr Adlı Pend-i Attâr Tercümesi", s. 34.

23 İmamoglu, "Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", s. 141.

24 İmamoglu, "Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", s. İV.

Fatma İmamoglu tarafından 2018 yılında hazırlanan doktora tezi “Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pend-nâme Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)” başlığını taşımaktadır. Metin tek nüsha üzerinden oluşturulmuştur. “Giriş” bölümüyle birlikte dört temel bölümden oluşan tezde birinci bölüm “Pend ve Pend-nâme Kavramları”, “Pend-nâmelerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”; ikinci bölüm “Ferîdüddîn Attâr'ın Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”, “Türk Edebiyatında Pend-nâme Şerh ve Tercümelere”; üçüncü bölüm “Muhammed Zahrî, Miftâh-ı Pend”; dördüncü bölüm “Eserin Nüsha Tavsifi”, “Metnin Kurulmasında İzlenen Yol”, “Miftâh-ı Pend'in Transkripsiyonlu Metni ve Günümüz Türkçesine Aktarılması”, “Kişi, Kitap ve Kavim Adları Dizini” başlıklarından oluşmaktadır.

K. Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr, Âlî (Mehmed bin Seyyid Mehmed el-Muhterem el-Hasenî²⁵) (XIX. Yüzyıl?)

Asıl adı Mehmed, mahlası ise Âlî olan, seyyid olup Hz. Hasan'ın soyundan geldiği anlaşılan, iyi derecede Farsça bilen ve çevresinde el-Muhterem ve el-Hasenî lakaplarıyla şöhret şairin şu an için elimizdeki tek eseri, *Pend-nâme* tercümesidir. Mütercimle ilgili biyografik kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Eser; kaside nazım biçimiyle yazılan tevhid, münâcât ve na't bölümlerinden sonra, mensur bir sebab-i telif bölümüyle devam eder. Asıl konunun işlendiği bölüm ise mesnevi nazım biçimi ve *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezniyle kaleme alınmıştır. Toplam 915 beyitten meydana gelen tercümenin ilk 88 beyti kaside nazım şekli, kalan 827 beyti de mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır.²⁶ Eser 67 beyitlik bir hatime bölümüyle son bulur. *Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr*'ın bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 7190 numaradadır. Nüshanın sonunda düşülen temmet kaydında yer alan 1263 yılının Recep ayının ilk gününün (15 Haziran 1847) istinsah tarihine mi yoksa tercümenin yazıldığı tarihe mi işaret ettiği net değildir. Koşık, eserin dil ve imlasından, onun XVI. asır gibi dil ve imlada geçiş dönemi olan bir zamanda kaleme alındığını düşünmektedir. Bu sebeple nüshanın sonunda yer alan bu tarih ona göre eserin istinsah tarihi olmalıdır.²⁷ Mütercim sebab-i telif bölümünde bu eseri Arapça ve Farsça bilmeyenlere Türkçe bir nasihat-nâme yazmak amacıyla kaleme aldığını dile getirir ayrıca yazdığı eserin dostlarına faydalı olmasını dileyerek kendisine dua edilmesini ister.²⁸

25 Akademik çalışmalarda “Hüseynî” şeklinde okunan kelimenin “Hasenî” şeklinde okunmasının daha doğru olacağı Koşık tarafından belirtilmiştir: “İlgili kelime “Hüsnî” şeklinde de okunabilirse de biz mütercimin seyyid olmasından hareketle isminin bu şekilde okunmasını daha doğru bulduk.” (Halil Sercan Koşık, *Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr, Âlî (Mehmed bin Seyyid Mehmed el-Muhterem el-Hasenî) (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, DBY Yayınları, 2021, s. 38).

26 Koşık, *Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr*, s. 40.

27 Koşık, *Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr*, s. 39.

28 İmamoglu, “Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)”, s. 126-127.

Halil Sercan Koşık tarafından 2021 yılında neşredilen kitap *Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr, Âlî (Mehmed bin Seyyid Mehmed el-Muhterem el-Hasenî) (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)* ismini taşımaktadır. Kitap giriş, sonuç, sözlük ve tıpkıbasım kısımları dışında *Âlî'nin Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr'ı* (1. Bölüm) ve *Metin* (2. Bölüm) bölümlerinden ve bu bölümlerin alt başlıklarından oluşmaktadır.

L. *Riyâzü'r-Rızâ, Seyyid Alî Rızâ (XIX. Yüzyıl)*

Müellif nüshası olan eldeki tek eserden hareketle Seyyid Alî Rızâ'nın XIX. yüzyılda yaşadığı ve eserinin telif tarihi olan 1266/1850'de veya bu tarihten sonra vefat ettiği söylenebilir.²⁹

Mütercim sebab-i telif bölümünde şimdiye kadar Attâr'ın *Pend-nâme'sine* başta Bursalı İsmail Hakkı olmak üzere pek çok kişinin şerh yazdığını ancak hiç kimsenin bu eseri manzum olarak tercüme etme yoluna gitmediğini belirtir. *Pend-nâme'*ye yapılacak manzum bir tercümenin “mübtediler”in (yeni başlayanların) bu metni anlamasının en kolay yolu olduğunu dile getiren Alî Rızâ Efendi eserini mesnevi nazım şekliyle kaleme almıştır. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbrıyla yazılan eserde kaynak metne de yer verilmiştir. Toplam beyit sayısı 1760 olmakla beraber tercüme metnin beyit sayısı 880'dir. Bölüm başlıklarıdırılmalarının yapıldığı eserde bu kısımlar tercüme edilmemiş, orijinal şekliyle verilmiştir. *Riyâzü'r-Rızâ* kelime kelime olmamakla birlikte aslına sadık kalınarak yapılmış olan bir tercümedir. Mezkûr eser Hasan Şuûrî'nin *Pend-nâme* tercümesine olan büyük benzerliğinden dolayı orijinal bir eser olarak nitelendirilememektedir.

M. *Pend-i Attâr Tercümesi, Yemez-zâde Süleyman Rüşdî Efendi (XIX. Yüzyıl)*

1184/1770 yılında Aydın Karacasu'da doğan Yemez-zâde, Uşşâkî şeyhlerinden Mehmed Zühdi Efendi'ye intisap etmiştir ve Rüşdî mahlası kendisine şeyhi tarafından verilmiştir.³⁰ Osmanlı kültüründe yetişmiş, medrese tahsili görmüş, Arapça ve Farsça bilen ilim sahibi âlim bir şahsiyet olan Yemez-zâde 1250/1834 yılında vefat etmiştir. Türbesi Aydın ili Karacasu ilçesindedir. *Divan'ı* ve *Tercüme-i Kitâb-ı Pend-i Attâr'ı* dışında birçok eserinden bahsedilmektedir.³¹

1820 yılında kaleme alınan eserin sebab-i telif bölümünde hamd ve salavat-tan sonra şair kendisini ve bulunduğu şehri tanıtmıştır. Ardından Attâr'ı anmış ve *Pend-nâme* adlı eserinden övgüyle bahsetmiştir. Amacının hüner göstermek

29 Türkoğlu, S., “Türk Edebiyatında Pendnâme-i Attâr'ın Manzum Tercümeleri ve Seyyid Ali Rızâ'nın Riyâzü'r-Rızâ'sı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 22 (Özel Sayı), 2018, s. 677.

30 Çalık, “Yemez-zâde Süleyman Rüşdî ve Pend-i Attâr Tercümesi”, s. 14.

31 Pınar Çalık, “Yemez-zâde Süleyman Rüşdî ve Pend-i Attâr Tercümesi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2018, s. 22-23.

olmadığını belirten şair himmet bulmak ve eserinin kendisi için kurtuluş vesilesi olması amacıyla *Tercüme-i Kitâb-ı Pend-i Attâr*'ı kaleme aldığını beyan etmiştir. Yemez-zâde, *Pend-nâme*'nin Farsça olduğunu ve birçok kere şerh edildiğini, kendisinin de mezkur eseri manzum bir şekilde tercüme etmeye niyet ettiğini belirtmiştir. Bu girişin ardından *Pend-i Attâr*'ın beyit beyit manzûm tercümesine geçmiştir. 809 Farsça beyit (kaynak metin) ve bunların Türkçeye tercümesinden (809 beyit) oluşan manzûm eserde Rüşdi Efendi tercüme ettiği esere bire bir bağlı kalmıştır. Sıralamada da orijinal metne tâbî olan mütercim, eserin tertûbine müdahelede bulunmamıştır. Eserde zaman zaman başlıklara yer verilmiş, konuların tamamının başlıklarla birbirinden ayrılmadığı görülmüştür. Ayrıca başlıkla içeriğin uyuşmadığı, aynı başlık altında farklı konulara yer verildiği de dikkat çekmektedir. Eserin 578. beytinde son başlık yer almaktadır. Metinde bundan sonraki kısımda farklı konular işlenmeye devam etse de başlıklandırma yapılmamıştır.

Eser üzerine 2018 yılında Pınar Çalık tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. “Yemez-zâde Süleyman Rüşdi ve Pend-i Attâr Tercümesi” başlığını taşıyan çalışma “Giriş: Pend-nâme'nin Tercüme ve Şerhleri Hakkında, Pend-nâme'nin Feridüddin Attâr'a Aidiyeti Konusuna Dair Bazı Dikkatler, Pend-nâme-i Attâr ile İlgili Yapılan Çalışmalar”, “Birinci Bölüm: Yemez-zâde Süleyman Rüşdi Efendi'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri”, “İkinci Bölüm: Yemez-zâde Süleyman Rüşdi Efendi'nin Tercüme-i Kitab-ı Pend-i Attâr İsimli Eseri”, “Üçüncü Bölüm: Tercüme-i Kitab-ı Pend-i Attâr Metni bölümlerinden oluşmaktadır.

II. Metni Mevcut Olan *Pend-nâme-i Attâr* Şerhleri

A. *Saâdetnâme*, Şem'î Şem'ullah (XVI. yy.)

XVI. yy.da Ömer bin Hüseyin'in talebi üzerine yapılan şerh sultan III. Murâd adına yazılmıştır. Şem'î Mustafa Çelebi, eserini nazım-nesir karışık bir şekilde kaleme almıştır. *Sa'âdet-nâme*'nin asıl bölümünü oluşturan *Pend-nâme* 72 bölümden oluşmakta ve eser burada işlenen konulara göre ahlakî-didaktik bir mesnevi özelliği taşımaktadır. Şem'î, *Pend-i Attâr*'ı şerh ederken kaynak metni verdikten sonra tercüme etmiş, sözcüklerin gramer yapısı üzerinde yoğun bir şekilde durmamıştır. Bu açıdan eserde dil bilgisi ağırlıklı klasik şerh metodunun kullanıldığını söylemek güçtür.

Metin üzerine üç akademik çalışma bulunmaktadır. Şükrü Akkoyun tarafından 1999 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “Şem'î, Saadet-nâme (Giriş-Metin)” başlığını taşımaktadır.

Sevgi Elif Keyik tarafından 2001 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'î'nin “Şerh-i Pend-nâme”si” başlığını taşımaktadır. Tez, “Giriş: Şerhin Tanımı ve Metin Şerhi, Klasik Şerh Metodu, Edebiyatımızda Şerh Geleniği, Günümüzde Metin Şerhi”, “I. Feridüddin Attâr (Hayatı ve Edebî Şahsiyeti, Eserleri, Attâr'ın Pend-nâme'si”, “II. Şem'î: Hayatı ve Eserleri, Şem'î'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı”, “III. Metin: Nüsha Tavsifleri, Metni Kurmada Takip Edilen

Yol, Edisyon Kritik” ve “Bibliyografya” bölümlerinden oluşmaktadır. Keyik, metnini kurarken dört nüshadan yararlanmıştı.

Nazlı Şenel Cengiz tarafından 2004 yılında hazırlanan “Sa’âdet-nâme (Şerh-i Pend-i Attâr)” başlıklı yüksek lisans tezi yedi bölümden (Giriş, Şem’î Mustafa Çelebi bin Mehmed’in Hayatı ve Eserleri, Ferîdüddîn Attâr’ın Hayatı ve Eserleri, Sa’âdet-nâme’nin Tanıtılması, Sunulan Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol, Metin, Sonuç) oluşmaktadır. Metin üç nüsha üzerine inşâ edilmiştir. Çalışmada 826 beytin şerhi yer almaktadır. Ayrıca eserde kaynak metin dışında toplam 115 beyit, 12 kıt’a, 4 mısra, 2 rubâî, 32 mesnevi nazım şekliyle yazılmış parça ve 1 hikâye bulunmaktadır. Bu şiirlerden kıt’a nazım şekliyle yazılmış olanların üçü Şem’î’ye aittir.³²

B. Murâdiyye, Şârihi Bilinmiyor (XVII. Yy.)

1635-36 yılında kaleme alınan eserin bilinen yegâne nüshası Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu Üniversite A 301/IV numarada *Murâdiye* ismiyle kayıtlıdır.

Sadık Yazar bu eserin girişinde verilen bilgilerle Abdurrahmân Abdî Paşa’nın (ö. 1692) *Müfîd* adını verdiği şerhinin mukaddime kısmının bire bir aynı olmamakla birlikte benzerliğinden bahsetmiş ve Abdî Paşa’nın şerhini önce IV. Murâd’a sunduğu, daha sonra da birtakım değişikliklerle bunu yeniden yazmış olabileceği ihtimalinden bahsetmiştir. Yine de bu durumun kesin olarak anlaşılabilmesi için her iki şerhin tam olarak karşılaştırılması gerektiğini³³ de belirtmiştir. Mezkûr eser tarafımızdan da incelenmiş ve bu eserin Abdî Paşa’nın *Müfîd*’i ile aynı eser olmadığı tespit edilmiştir. Beytlere yapılan şerhler karşılaştırılarak farklılıkların benzerliklerden çok daha fazla olduğu görülmüştür. *Pend-nâme*’ye yapılan şerhlerin ve tercümelerin mukaddime kısımları zaman zaman birbirine benzerlik göstermektedir. Neticede sınırları gelenek tarafından belirlenmiş sebebi-telif bölümlerinin bu şekilde benzerliklerinin olması kaçınılmazdır. Billhassa müellif, şârih veya mütercim tarafından zikredilmedikçe aynı şekilde tezkire tarzı biyografi eserlerinde belirtilmedikçe bu kadarlık benzerlikten yola çıkılarak bu şekilde yorum yapılması bilimselliğe uymamakta, tamamen niyet okumaktan ibaret kalmaktadır. Şârih *tercüme tarikiyle* “*birkaç satır müsvedde eyledüm ve anı Murâdiyye ismiyle müsemma eyledüm*” (47a-b) diyerek kaynak metnin çok az bir kısmını şerh etmiştir. Eserin tamamlanmamış veya bu nüshanın eksik olma ihtimali bulunmaktadır. Şârihin mukaddime kısmında (47a-b) şerh ve tercüme terimlerinden aynı anda bahsetmesi her iki terimin eş anlamlı olarak kullanıldığını düşündürmesi yönüyle önemli bir ayrıntıdır.

32 Nazlı Şenel Cengiz, “Sa’âdet-nâme (Şerh-i Pend-i Attâr)”, Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2004, s. 22.

33 Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, s. 379-380.

C. *Pend-i Attâr Şerhi*, Na'tî - İsa b. Mahmûd eş-Şehîr (XVII. Yüzyıl)

Künyesini İsa bin Mahmûdü'ş-Şehîr bi'n-Na'tî olarak belirten müellifin hayatı hakkında bilinenler sınırlıdır. Na'tî mahlasını kullanan müellifin, eserinin 1671 yılında istinsah edilmesinden hareketle bu tarihten önce doğmuş olması gerekir. Hayatı hakkında bilinenler eserinden hareketle ulaşılabilenlerden ibaret olan Na'tî eserinin giriş kısmında daha önce Attâr'ın *Pend-nâme*'sini Arapça olarak şerh ettiğini belirtir. Arapça bilmeyen kardeşlerine (ihvân) yardımcı olmak amacıyla ve bazı öğrencilerinin teklifi ile mezkûr eseri Türkçeye tercüme ettiğini belirten Na'tî eserini fazla tafsilata girmeden, kelimelerin gramer yapılarını tek tek açıklamadan, şerhten ziyade bire bir çeviri şeklinde kaleme almıştır.³⁴ Zaten kendisi de eserinin girişinde "tercüme" yaptığını belirtir.

Mehmet Sarı tarafından 2016 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Na'tî'nin *Pend-i Attâr Şerhi* (vr. 1b-36a) (Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)" başlığını taşımaktadır. Metin tek nüsha baz alınarak hazırlanmıştır. Tez; "*Pend-nâme ile Şerh Kavramları ve Türk Edebiyatındaki Gelişimleri*", "*Feridüddin Attâr ve Şârih Nâ'tî'nin Hayatları, Pend-nâme ile Şerh-i Pend-i Attâr*", "*Dil İncelemesi*", "*Çeviri Yazılı Metin*", "*Kaynak Metnin Tıpkıbasımı*", "*Sözlük ve Özel Adlar Dizini*" ana başlıklarından oluşmaktadır. Şârih, Attâr'ın *Pend-nâmesi*'nin tamamını şerh etmemiş bazı beyitleri atlamıştır. İmamoğlu doktora tezinde Na'tî'nin kaleme aldığı şerhin telif olmağını belirtmektedir:

Her ne kadar eserin sebep-i telif bölümünde, eser üzerine yapılan yüksek lisans çalışmasında ve kütüphane kayıtlarında bu eserin Na'tî'ye ait olduğu dile getirilse de kanaatimizce eserin Na'tî'ye aidiyeti oldukça şüphelidir. Zira yapmış olduğumuz kısmî incelemede bu eserle Şem'i'nin *Sa'adegnâme* adlı *Pend-nâme* şerhi arasında çok ciddi benzerlikler olduğu görülmüştür. Bu kısmî incelemede Na'tî'nin; Şem'i'nin şerhine yeni bir sebep-i telif bölümü yazdığı ve şerh üzerinde küçük bazı değişiklikler ve kısaltmalar yaptığı görülmüştür. Eser bu haliyle orijinal bir şerh metni olmaktan ziyade Şem'i'nin kaynak metnin mısralarına yönelik yaptığı tercüme ve açıklamaların kimi zaman aslına hiç dokunulmadan kimi zaman da muhtasar olarak yazıya aktarıldığı bir eser görünümündedir.³⁵

D. *Vesiletü'l-Merâm*, Hulûsî (XVII. Yüzyıl)

3 Şubat 1627 tarihinde *Vesiletü'l-Merâm*'i yazmaya başlayan Hulûsî, IV. Murad dönemi müelliflerindedir.³⁶ Hulûsî, dostlarının (ahibbâ vü asdikâ) *Pend-nâme*'yi

34 Mehmet Sarı, "Na'tî'nin *Pend-i Attâr Şerhi* (vr. 1b-36a) (Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 150.

35 İmamoğlu, "Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", s. 46.

36 Fatma Demirel, "Hulûsî *Vesiletü'l-Merâm*", Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 1.

şerh etmesi teklifine karşılık daha önce Şem'î'nin bu eseri şerh ettiğini ve bu sebeple eserin tercüme edilmeye ihtiyaç olmadığını düşünse de fesahat ve belagat konusunda ilmi olmayanların Şem'î'nin eserinden istifade edemeyeceklerini düşünmüştür. Daha açık ve sarıh bir şerhin yeni başlayan öğrenciler (mübeddî) için daha yararlı olacağına kanaat getiren Hulûsî, Attâr'ın ruhâniyetinden yardım alarak eserini kaleme almaya başlamıştır.³⁷ Hulûsî, Attâr'ın *Pend-nâme*'sinin tamamını şerh etmemiş bazı beyitleri atlamıştır. Ayrıca şârih metni şerh ederken gramer bilgisine değinmemiş, gerekli gördüğü yerlerde derkenârlarda açıklama yapmayı tercih etmiştir.

Fatma Demirel tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi (2019) "Hulûsî, Vesiletü'l-Merâm" başlığını taşımaktadır. Tez, "1. Bölüm: Hulûsî'nin Hayatı, Vesiletü'l-Merâm'ın Tanıtımı / Metin Tesisi / Edebî Değeri", "2. Bölüm: Türk Edebiyatında Nasihat-nâme Yazma Geleneği, Türk Edebiyatında Şerh Geleneği ve Vesiletü'l-Merâm'ın Yeri, Metin Tashihi" ve "3. Bölüm: Transkripsiyonlu Metin" olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Transkripsiyonlu metin tek nüsha üzerinden hazırlanmıştır.³⁸

E. Müfîd, Abdurrahmân Abdî Paşa (XVII. Yüzyıl)

XVII. yy. Osmanlı aydın ve devlet adamı kimliğine sahip olan Abdurrahmân Abdî Paşa dönemin padişahı IV. Mehmed'in yakın çevresinde bulunmuş, ona hizmet etmiş, terfi ederek yüksek makamlara gelmiş, siyasi kimliği kadar tarihçiliği ve şairliğinden de söz ettiren yetkin bir şahsiyettir. Abdurrahmân Abdî Paşa, *Müfîd*'i kaleme alma sebebini kendisi gibi aydın biri olan ve padişaha yıllarca hizmet eden Has-odabaşı Ahmed Ağa'nın ısrarına bağlar. Sebeb-i telif bölümünde anlatılana göre Ahmed Ağa, Sûdî'nin *Pend-nâme*'yi şerh etmemesine sitem eder ve Şem'î'yi de şerhinde gereken özeni göstermediği ve bu sebeple eserinin yeterinde açık olmadığı noktasında eleştirir. Abdurrahmân Abdî Paşa da *Pend-nâme*'yi *Sûdiyâne* bir şekilde şerh etmeye karar verir. Bu işin çok zor olduğunu ve kendisinin bu noktada yetersiz olduğunu düşünse de Ahmed Ağa'nın ısrarına dayanamaz ve *Pend-nâme*'yi şerh eder.³⁹ Metin üzerine iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Büşra Karacan tarafından 2015 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Abdurrahmân Abdî Paşa'nın "Müfîd" Adlı Eseri (1-35 Varakları Arası İnceleme-Metin)" başlığını taşımaktadır. Elli yurt içinde, yirmi ikisi yurt dışında olmak üzere toplam yetmiş iki nüshası olduğu tespit edilen eser⁴⁰ tek nüsha üzerinden çalışılmıştır. Tez,

37 Demirel, "Hulûsî Vesiletü'l-Merâm", s. 3.

38 Demirel, "Hulûsî Vesiletü'l-Merâm", s. 3.

39 Büşra Karacan, "Abdurrahmân Abdî Paşa'nın "Müfîd" Adlı Eseri (1-35a Varakları Arası İnceleme-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 107.

40 Karacan, "Abdurrahmân Abdî Paşa'nın "Müfîd" Adlı Eseri", s. IV.

“Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Hayatı ve Eserleri”, “Müfîd” ve “Transkripsiyonlu Metin” başlıklarından oluşmaktadır.

Muhammet Kamçı tarafından 2019 yılından hazırlanan yüksek lisans tezi “Feridüddîn Attâr'ın Pend-nâmesi'nin Abdurrahmân Abdî Paşa Şerhi; Müfîd (35a-105a Varakları Arası İnceleme-Metin)” başlığını taşımaktadır. 72 nüshası tespit edilen eserin transkripsiyonlu metni tek nüsha üzerinden hazırlanmıştır. Tez, “Giriş: Şerh ve Türk Edebiyatında Şerh Çalışmaları, Feridüddîn Attâr'ın Hayatı ve Eserleri”, “Birinci Bölüm: Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Hayatı ve Eserleri, Müfîd” ve “İkinci Bölüm: Transkripsiyonlu Metin” kısımlarından oluşmaktadır. “Değerlendirme” bölümünde 66 başlık ve 725 beytin yer aldığı söyleyen Kamçı; şârihin, eserinde *Pend-nâme*'deki beyitlerin bazılarını sadece tercüme ederken bir kısmını ise şerh ettiğini belirtmiştir.⁴¹

F. Şerh-i Pend-i Attâr, Bursevî İsmâil Hakkı (XVIII. Yüzyıl)

Anne ve babası asil bir aileye mensup olan İsmail Hakkı 1653 yılında bugün Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Aydos'ta dünyaya gelmiştir. Babasının aldığı tasavvuf terbiyesinden fazlasıyla nasiplenen Bursevî; sarf ve nahiv öğrenerek kendisini geliştirmiş, küçük yaşta Arapça ve Farsçayı rahatlıkla anlayabilecek seviyeye ulaşmıştır. Hâfız Osman'dan meşk dersleri almış; sülûs, nesih, ta'lik yazılarında başarılı olmuştur. Musikî ile de ilgilenen Bursevî kendisini birçok alanda geliştirmiş donanımlı bir şahsiyettir. Celvetiye'nin büyük şeyhlerinden birisi olan Bursevî 1725 tarihinde vefat etmiştir. *Osmanlı Müelliflerin'e* göre 105 eseri, Aynî'nin bildirdiğine göre ise 130 eseri⁴² bulunan Bursevî *Attâr'ın Pend-nâme*'sini de şerh etmiştir. 1724 yılında *Pend-i Attâr* şerhini tamamlayan Bursevî, şerhinde klasik şerh metodunu kullanmış; dil, özellikle gramer konusunda ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Kelimeler hakkında verilen bilgilerle müstakil bir sözlük oluşturulabilecek olan *Şerh-i Pend-i Attâr*'da modern dil öğretme metodlarında kullanıldığı gibi kelimeler farklı yönleriyle ele alınıp tanıtılmıştır.⁴³

Rafiye Duru tarafından 1998 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “İsmail Hakkı El-Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı” başlığını taşımaktadır ve yazar altı nüshayı baz alarak metnini kurmuştur. Çalışma dört bölümden (I. İsmail Hakkı El-Bursevî'nin Hayatı ve Eserleri, II. Pend-i Attâr, III. Metin, IV. Bibliyografya) oluşmaktadır.

Tuba Onat Çakıroğlu tarafından hazırlanan “Şerh-i Pend-i Attâr (İnceleme-Metin)” başlıklı yüksek lisans tezi 1998 yılında bilim dünyasına kazandırılmıştır. Tez, “İnceleme” (Klasik Türk Edebiyatında Pend-nâme-i Attâr Şerhlerine Toplu

41 Muhammet Kamçı, “Feridüddîn Attâr'ın Pend-nâmesi'nin Abdurrahmân Abdî Paşa Şerhi: Müfîd (35a -105a Varakları Arası İnceleme-Metin)”, Yüksek Lisans tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 306).

42 Rafiye Duru, “İsmail Hakkı El-Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı”, Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998 s. 9.

43 Duru, “İsmail Hakkı El-Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı”, s. 25.

Bir Bakış, İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı ve Eserleri, Pend-nâme-i Attâr, Şerh-i Pend-i Attâr, Şerh-i Pend-i Attâr'ın Nüshaları, Şerh-i Pend-i Attâr'ın Kaynakları, Sonuç) ve "Metin" olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

Tuba Onat Çakıroğlu tarafından hazırlanan doktora tezi⁴⁴ "İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Pend-i Attâr" (Attâr'ın Pend-nâmesi'nin Açıklaması) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme ve Attâr'ın Pend-nâme'si ile Karşılaştırılması" başlığını taşımaktadır. Müellif nüshası esas alınarak hazırlanan çalışma dört ana bölüm ve bunların alt başlıklarından oluşmaktadır (I. İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri; II. İsmail Hakkı Bursevî'nin Eserinde Kullandığı Pend-nâme Metni İle Günümüzde İran'da Basılan Metnin Karşılaştırılması; III. Şerh-i Pend-i Attâr; IV. Şerh-i Pend-i Attâr'ın Metni).

Kezban Paksoy tarafından 2012 yılında hazırlanan doktora tezi "Bursevî İsmâil Hakkî Şerh-i Pend-Nâme-yi Attâr (I-II. Ciltler): İnceleme-Metin-Sözlük", dört ana bölümden (1. Bölüm: İsmâil Hakkı Bursevî, 2. Bölüm: Şerh-i Pend-nâme-yi Attâr, 3. Bölüm: Metin, 4. Bölüm: Sözlük) oluşmaktadır.

Adnan Karaismailoğlu tarafından 2019 yılında hazırlanan kitap *Pend-i Attâr (Pend-nâme) -Farsça Metin ve Çeviri-* ismini taşımaktadır. Türkçe çevirilerin İsmail Hakkı Bursevî'nin şerhindeki *Pend-i Attâr* beyitlerinden yapıldığı eserde ilave olarak Silvestre de Sacy neşrinde bulunan farklı beyitlerin çevirileri de dipnotlarda verilmiştir.⁴⁵ Farsça metin ve çeviriden oluşan eserde toplam 901 beyit bulunmaktadır.

G. Tuhfetü'l-İsmet, İsmet Efendi (XVIII. Yüzyıl)

1729-1730 yılında telif edilen eser İsmet Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eserin bilinen yegâne nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Koleksiyonu 3716 numarada kayıtlıdır. Eser üzerine biri tamamlanmış yüksek lisans tezi diğeri hazırlanmakta olan doktora tezi olmak üzere iki akademik çalışma bulunmaktadır.

Elif Temiz tarafından 2020 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Attâr'ın Pend-nâme Adlı Eseri ve Tuhfetü'l-İsmet Şerhi" başlığını taşımaktadır. Çalışma "Giriş ve Feridüddin Attâr'ın Hayatı ve Eserleri", "Pend-nâme ve Osmanlı'da Yazılmış Şerhleri", "Tuhfetü'l-İsmet" ana başlıkları olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Çalışma tek nüsha üzerinden (3a-36a arası) hazırlanmıştır. *Tuhfetü'l-İsmet* dîbâce ve yetmiş üç konu başlığından oluşmaktadır.⁴⁶

44 Tuba Onat Çakıroğlu, "İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Pend-i Attâr" (Attâr'ın Pend-nâmesi'nin Açıklaması) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme ve Attâr'ın Pend-nâme'si ile Karşılaştırılması", Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

45 Adnan Karaismailoğlu, *Pend-i Attâr (Pend-nâme) -Farsça Metin ve Çeviri-*, Akçağ Yayınları, 2019, s. 20.

46 Elif Temiz, "Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Attâr'ın Pendname Adlı Eseri ve Tuhfetü'l-İsmet Şerhi", Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 27.

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı öğrencilerinden Recep Gökkaya tarafından hazırlanmakta olan doktora tezi ise “İsmet Efendi'nin Tuhfetü'l-İsmet İsimli Pend-nâme Şerhi [İnceleme-Tenkitli Metin-Şerh Sözlüğü]” başlığını taşımaktadır.

H. *Berg-i Dervîşân*, Mustafa Refî'a (XVIII. Yüzyıl)

Mustafa Refî'a 1717 yılında Kahire divaniyesinde görev yapmakta iken hem Allah'ın rızasını kazanmak hem de anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla *Pend-nâme*'yi Türkçeye çevirmeyi arzu etmiştir. 1729 yılında tamamladığı eserini nimetlerinden yararlandığı Mir İskender'e sunan Mustafa Refî'a *Pend-nâme*'nin 824 beytini şerh etmiştir.

Gülçiçek Akçay tarafından hazırlanan doktora tezi “Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân (Karşılaştırmalı İnceleme-Metin)”⁴⁷ başlığını taşımaktadır ve şerh metni tek nüsha üzerinden çalışılmıştır. Akçay, *Berg-i Dervîşân* merkezde olmak üzere Şem'î (*Sa'âdet-nâme*), Abdurrahman Abdî Paşa (*Müfid*), İsmail Hakkı Bursevî (*Şerh-i Pend-i Attâr*), Kilisli Mustafa Rûhî (*Rûhu's-Şurûh*) ve Mehmed Murad Nakşibendî'nin (*Mâ-hazar*) şerhlerini mukayeseli olarak incelemiştir. “Giriş” ve “Sonuç” bölümleri dışında beş bölüm (Şerh Yöntemleri, Dil ve Üslup, Muhteva, Şerhlerdeki Şahsiyetler, Şerhlerde Yararlanılan Kaynaklar) ve transkripsiyonlu metinden oluşan çalışmada şârih tarafından *Pend-nâme*'nin 824 beytinin şerh edildiği bilgisi verilmiştir.

I. *Rûhu's-Şurûh*, Kilisli Mustafa Rûhî Efendi (XVIII. Yüzyıl)

1133/1720-21 yılında doğan Mustafa Rûhî Efendi Türkçe, Arapça ve Farsçaya bu üç dilde şiir yazacak derecede hakim olan âlim, şair bir şahsiyettir. Çelebi-zâdelerden olan Mustafa Rûhî Efendi, Çekmeceli-zâde'den icâzet-nâme almıştır. Mütercim Asım Efendi'nin hocası olan Mustafa Rûhî'nin⁴⁸ 1181/1767-68 yılında kaleme aldığı *Rûhu's-Şurûh*, *Pend-nâme-i Attâr*'ın mufassal bir şerhidir. Şerhinin sebep-i telif bölümünde Farsçanın değerinden bahseden ve bu dili öven şârih, Attâr'dan bahsettikten sonra *Rûhu's-Şurûh*'u kaleme alma sebebinin açıklar. Dost meclisinde *Pend-nâme*'nin ilim sahibi biri tarafında şerh edilmesi gerektiğini söyleyen şârih dostlarının bu işi ancak kendisinin yapabileceğini söylediklerini anlatır. Dostlarının ısrarı sonucunda *Pend-nâme*'yi şerh etmeye

47 Gülçiçek Akçay, “Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân (Karşılaştırmalı İnceleme-Metin)”, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2013, s. 2013. Tarafımızdan hazırlanan doktora tezinde Akçay'ın çalışmasından istifade edilerek söz konusu çalışmaya metin içerisinde atıfta bulunulmuşken “KAYNAKLAR” bölümünde bu çalışma sehven yazılmamıştır. Sonradan fark edilen hata burada zikrederek düzeltilmiştir.

48 Cumhur Ün, “Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu's-Şurûh'u”, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. LXXVII.

karar veren Mustafa Rûhî Efendi sebep-i telif bölümünde kendi şerh tekniğini de izah etmiştir.⁴⁹

Cumhur Ün tarafından hazırlanan doktora tezi “Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u”⁵⁰ başlığını taşımaktadır. Tez beş bölümden oluşmaktadır (Giriş, Attâr ve Pend-nâme'si, Kilisli Mustafa Rûhî Efendi, Metin Tesisi, Edebî ve Kültürel Malzeme). Metin tesisinde iki nüsha kullanılmıştır.

J. Şerh-i Pend-nâme, Ferâ'izî-zâde Mehmed Sa'îd Bursevî (XIX. Yüzyıl)

Dersiâm Seyyid Ferâ'izî Mehmed Efendi'nin oğlu olan müellif Bursa'da doğmuş ve Ferâ'izî-zâde nâmıyla tanınmıştır. *Târîh-i Gülşen-i Maârif* isimli eseriyle asil şöhretini kazanan Mehmed Sa'îd 1251/1835 yılında vefat etmiştir.⁵¹

Eserin bilinen tek nüshası⁵² Ankara Milli Kütüphane, No. 06 Mil Yz A3310 numarada kayıtlıdır. Lakin şârihin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklar onun *Şerh-i Pend-nâme* adlı bir eserden söz etmez. İmamoğlu'na göre bunun sebebi söz konusu eserin telif bir eser olmayıp İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerh-i Pend-i Attâr*'ın adeta bir özeti şeklinde kaleme alınmış olmasıdır.⁵³

K. Mâ-Hazâr, Mehmed Murad Nakşibendî (XIX. Yüzyıl)

24 Ekim 1788 (23 Muharrem 1203) tarihinde İstanbul'da doğan Murad Nakşibendî âlim bir şahsiyet olup Nakşibendî tarikatine mensuptur. Sağlam bir eğitimden geçen Murad Molla babasının vefatı üzerine Murad Mollâ Tekkesi şeyhliğine tayin edilmiştir. XIX. yüzyılda Nakşibendiyye tarikati ile Mevlevîlik arasındaki yakınlaşmaya vesile olan Murad Molla⁵⁴ 1848 yılında vefat etmiştir.

Mehmed Murad Nakşibendî'nin *Mâ-Hazâr* isimli *Pend-nâme* şerhi üzerine yapılmış biri kitap ve diğeri tez olmak üzere iki çalışma bulunmaktadır.

Muhammet Altaytaş ve Emir Hüseyin Yiğit tarafından 2012 yılında hazırlanan kitap *Mehmet Murad Nakşibendî, Pend-nâme-i Attâr Şerhi, Kitab-ı Mâ-Hazar, Şerh-i Alâ Pend-i Attâr* ismini taşımaktadır. Eser “Takdim”, “Pend-nâme”, “Müellifi ve Şârihi”, “İhtâr”, “Mâ-Hazar” ana bölümlerinden oluşmaktadır.

Adil Erkan tarafından 2010 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “Mâ-Hazâr Adlı Pend-nâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi”

49 Ün, “Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u”, s. 13.

50 Ün, “Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u”.

51 Hakan Yekbaş, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/said-feraizade-mehmed-said-efendi> [Erişim Tarihi: 27.10.2021].

52 Mehmed Sa'îd Bursavî, Şerh-i Pend-nâme, Ankara Milli Kütüphane, No. 06 Mil Yz A3310.

53 İmamoğlu, “Muhammed Zahî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)”, s. 73-74.

54 Adil Erkan, “Mâ-Hazâr Adlı Pend-nâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi”, Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 17.

başlığını taşımaktadır. Tek nüshanın incelenmesiyle oluşturulan çalışma “Giriş” (Feridüddin Attâr’ın Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri, Attâr’ın Pend-nâmesi ve Nasihat Geleneği, Türk Edebiyatında Pend-nâmeler) ve iki bölümden (1. Bölüm: Murad Molla’nın Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri, Murad Molla’nın Hayatı, Eserleri; 2. Bölüm: Metin, Kaynaklar) oluşmaktadır.

L. *Kenz-i Nesâyih*, Salih Nâilî (Nâilî-i Cedîd) (XIX. Yüzyıl)

1823 yılında Manastır’da doğan Salih Nâilî; Nâilî-i Cedîd, Salih Nâilî, Manastırlı Nâilî, Hoca Salih Nâilî Efendi isimleriyle de bilinir. Dönemin önemli edebiyat topluluğu olan Encümen-i Şuarâ’ya da katılan Salih Nâilî medrese eğitimi görmüş, hafızlığını tamamlamış, Arapça ve Farsça bilen aydın birisidir. Salih Nâilî 1876 yılında Mısır’da vefat etmiştir.

1873/1874 (h. 1290) yılında *Kenz-i Nesâyih*’i tamamlayan Nâilî kaynak metnin her beytini beş beyitle şerh etmiştir. Manzum bir şerh olan *Kenz-i Nesâyih* bire bir Attâr’ın beyitlerinin açıklamasıdır ve konunun dışına çıkılmamıştır.⁵⁵ Metnin başında Azmi Efendi’nin⁵⁶ takrizi yer almaktadır. Salih Nâilî bu eseri kaleme alma sebebini ve şerh metodunu metnin sonunda açıklar. Bu bölümde Feridüddin Attâr’ı anan şârih daha önce *Pend-nâme*’nin üç beş defa şerh edildiğini söyler ve İsmail Hakkı’yı ismen zikreder. Amacının hüner göstermek değil Allah’ın rahmetine mazhar olmak, iyi bir nâm bırakmak ve *Pend-nâme*’ye manzum bir şerh yazmak olduğunu belirtir. Ayrıca şârih yine bu bölümde şerhini beş ayda tamamladığını söylemektedir.

Kenz-i Nesâyih, *Pend-nâme*’nin manzum bir şerhidir. Arzu Balcı tarafından 2011 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “Nâilî’nin *Kenz-i Nesâyih* Adlı Eseri ve Nasihat Geleneği” başlığını taşımaktadır. Çalışma giriş dışında dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “İran Edebiyatında Pend-nâmeler”, “Arap Edebiyatında Pend-nâmeler”, “Türk Edebiyatında Pend-nâmeler”; ikinci bölüm “Feridüddin Attâr’ın Hayatı”, “Feridüddin Attâr’ın Sanatı”, “Feridüddin Attâr’ın Eserleri”,

55 Arzu Balcı, “Nâilî’nin *Kenz-i Nesâyih* Adlı Eseri ve Nasihat Geleneği”, Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 37.

56 Balcı çalışmasında Azmi Efendi’den Mısır Kahire Mevlevî-hânesi post-nişini; İmamoğlu Mısır Mevlevî-hânesi post-nişini Şeyh ‘Azmi Efendi (ö. 1893-94) şeklinde bahsederken Miyasoğlu; Azmi Efendi’den Galata Mevlevî-hânesi post-nişini Şeyh Hüseyin Azmi Dede Efendi (ö. 1893) şeklinde bahsetmektedir (Balcı, “Nâilî’nin *Kenz-i Nesâyih* Adlı Eseri ve Nasihat Geleneği”, s. 43; Miyasoğlu, “Nâilî Sâlih *Kenz-i Nesâyih* (Metin-İnceleme)”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 105; İmamoğlu, “Muhammed Zahrî Efendi’nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)”, s. 87). Muhtemelen yanlış yorumlanan bu kısım *Kenz-i Nesâyih*’in giriş kısmında şu şekilde yer almaktadır: “Pişva-yı erbâb-ı tarikat-ı ‘asriye Mevlevî-hâne-i Mısıriye post-nişini reşâdetlü eş’şeyh ‘Azmi Efendi hazretlerinin işbu manzûmeye inşâ buyurdıkları takriz-güne târih-i nefisleridir.”

“Feridüddin Attâr’ın Pend-nâmesi ve Türk Edebiyatına Etkisi”; üçüncü bölüm “Salih Nâilî’nin Hayatı”, “Salih Nâilî’nin Sanatı”, “Salih Nâilî’nin Eserleri”, “Divan”, “Şerh-i Kenz-i Nesâyih”; dördüncü bölüm “Metin” bölümlerinden oluşmaktadır. Salih Nâilî *Pend-nâme*’nin her bir beytini beş beyitle şerh etmiştir. Balcı; tezinde orijinal beyitleri Arap harfleriyle, buna yapılan beş beyitlik şerhi de Latin harfleriyle yazmıştır. Nâilî’nin *Pend-nâme*’nin 277 beytini şerh ettiği görülmektedir.

Osman Emre Miyasoğlu tarafından 2011 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih (Metin-İnceleme)” başlığını taşımaktadır. Tez; “*Feridüddin-i Attâr*”, “*Nâilî Sâlih (Nâilî-i Cedîd)*”, “*Nasihât-nâme/Pend-nâme*”, “*Kenz-i Nesâyih Hakkında*”, “*Kenz-i Nesâyih Tahlili*”, “*Sonuç*”, “*Metin*” olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. XII. yüzyılda kaleme alınan *Pend-nâme*’yi şerh ederken aslında şâir bir tercüme çalışmasından çok yeniden bir manzum eser ortaya koymuştur.⁵⁷ Eser, *Pend-nâme*’den alınan beyitlere Nâilî Sâlih tarafından yapılan beşer beyitlik manzum şerhler şeklinde devam etmektedir.⁵⁸ Şerhin yaklaşık 910 bentten oluştuğunu söyleyen Miyasoğlu tek nüsha üzerinden metnini kurmuştur.⁵⁹

Kenz-i Nasâyih, 901 beyit olan kaynak metnin 4505 beyitle açıklanması ile yani Feridüddin Attâr’ın *Pend-nâme*’sinin her beytinin beş beyitle şerh edilmesiyle oluşturulmuş manzum bir şerhtir. Kütüphane kayıtlarında -matbu nüshalar hariç- eserin yazarı ya belirtilmemiş ya da Edirneli Emrî diye kaydedilmiştir.⁶⁰

M. Nüzhetü’l-İhvân, Ali Behcet (XIX. Yüzyıl)

Nüzhetü’l-İhvân’ın elimizde bulunan tek nüshası; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu OE_Yz_0294 numarada bulunmaktadır. *Pend-nâme-i Attâr*’ın mensur bir şerhi olan *Nüzhetü’l-İhvân*’dan ve Ali Behcet’ten bahseden herhangi bir biyografik ve bibliyografik kaynağa ulaşılamayınca nüsha üzerindeki bilgilerden hareketle hem *Nüzhetü’l-İhvân*’ın yazılış tarihi hem de şârihi Ali Behcet’in yaşadığı tarih tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla eserin sebep-i telif bölümünde bulunan şârihin ifadeleri, nüsha üzerindeki tarihler, eserin sunulduğu padişah, *Nüzhetü’l-İhvân*’a takrîz yazan Muhyiddin Mahvî Efendi ve nüshanın bulunduğu kütüphanede Ali Behcet ismine kayıtlı olan eserler (*Mahzenü’l-Esrar* ve *Tercüme-i Aşk-nâme*) üzerindeki tarihler ve yine bu eserlere takrîz yazan şahıslar bilimsel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Nüsha üzerindeki tashihler, dibâce kısmında yer alan açıklamalar ve başvuru biyografi kaynaklarından ulaşılan bilgiler metnin müellif hattı olma

57 Miyasoğlu, “Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih (Metin-İnceleme)”, s. 103.

58 Miyasoğlu, “Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih (Metin-İnceleme)”, s. 1.

59 Miyasoğlu, “Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih (Metin-İnceleme)”, s. 13.

60 İmamoglu, “Muhammed Zahri Efendi’nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)”, s. 86.

ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Bu sebeple bu tarihler aynı zamanda metnin kaleme alınma tarihi ve şârihin yaşadığı dönem olarak değerlendirilmiştir. Neticede *Nüzhetü'l-İhvân*'ın XIX. yüzyılın sonlarına doğru kaleme alındığı bilgisi üzerinde yoğunlaşmıştır.⁶¹ Eser üzerine biri yüksek lisans diğeri doktora olmak üzere iki akademik çalışma bulunmaktadır.

Muzaffer Ertuğrul tarafından 2017 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi “Pend-nâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvân'a Göre Pend-i Attâr'da Tasavvufî Kavramlar” başlığını taşımaktadır. Çalışma; “Giriş: XI. ve XII. Asırda Nişabur'da Siyasî, İlmî ve Tasavvufî Durum”, “Birinci Bölüm: Ferîdüddin Attâr'ın Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri”, “İkinci Bölüm: Pend-nâme-i Attâr ve Klasik Türk Edebiyatı'nda Pend-nâme Geleneği”, “Üçüncü Bölüm: Pend-nâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvân ve Müellifi Ali Behcet Efendi”, “Dördüncü Bölüm: Pend-nâme'de Tasavvufî Kavramlar” ve “Sonuç” bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmada Arap alfabeli metin Latinize edilmemiştir. Ertuğrul, *Nüzhetü'l-İhvân* üzerine yaptığı incelemede kırk kadar tasavvufî kavramla ilgili Attâr'ın görüşlerine rastlamış ve bu kavramların geçtiği beyitleri toplayarak diğ er sûfîlerin görüşlerini de ekleyip, tasavvufî kavramları îzah etmeye çalışmıştır.⁶² Tez orijinal nüsha üzerinden hazırlandığı için iktibas edilen beyitler de kaynak metne aitmiş gibi düşünülerek metinde toplam 903 beytin şerh edildiği bilgisi verilmiştir.⁶³

Sema Levent tarafından 2022 yılında hazırlanan doktora tezi “Ali Behcet'in Nüzhetü'l-İhvân İsimli Pend-nâme-i Attâr Şerhi (İnceleme-Metin-Şerh Sözlüğü)” başlığını taşımaktadır. Çalışma; “Giriş”, “Klasik Türk Edebiyatında Pend-nâme-i Attâr Şerh ve Tercümeleleri Literatürü”, “Ali Behcet” (Klasik Türk Edebiyatında Ali Behcet İsimli Müellifler, Nüzhetü'l-İhvân Müellifi Ali Behcet, Hayatı, Nüzhetü'l-İhvân'dan Hareketle Ali Behcet'in Edebî Yönü, Eserleri), “Nüzhetü'l-İhvân” (Eserin Konusu, Eserin Dîbâcesi, Eserin Kaleme Alınma Sebebi, Eserin Yazılış Tarihi, Nüzhetü'l-İhvân'a Takrîz Yazan Muhyiddin Mahvî Efendi Kimdir?), “Nüzhetü'l-İhvân'ın Şekil, Muhteva, Dil ve Üslup Özellikleri”, “Ali Behcet'in Şerh Yöntemi”, “Nüzhetü'l-İhvân'ın Berg-i Dervîşân ile Biçim ve İçerik Olarak Karşılaştırılması”, “Nüsha Tanıtımı”, “Nüzhetü'l-İhvân” (Metin), “Sözlük ve Dizinler”, “Sonuç” bölümlerinden oluşmaktadır.

61 Sema Levent, “Ali Behcet'in Nüzhetü'l-İhvân İsimli Pend-Nâme-i Attâr Şerhi (İnceleme-Metin-Şerh Sözlüğü)”, Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s. 66.

62 Muzaffer Ertuğrul, “Pend-nâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvân'a Göre Pend-i Attâr'da Tasavvufî Kavramlar”, Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 285.

63 Ertuğrul, “Pend-nâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvân'a Göre Pend-i Attâr'da Tasavvufî Kavramlar”, s. 285.

III. *Pend-nâme*'ye Tercüme / Şerh Yazdığı Rivayet Edilenler

A. Resmî Ahmed Efendi (XVIII. Yüzyıl)

Osmanlı tarihçi ve siyasetçilerinden biri olan Resmî Ahmed Efendi (ö. 1783), Girit'teki Resmo kasabasıdır. Sultan III. Mustafa'nın tahta çıkışını tebliğ için sefaretle Viyana'ya gönderilmiş ve daha sonra Berlin sefiri olmuştur. *Sefaret-nâme*'si ve *Hulâsatü'l- İtibar* adlı eseri Hammer tarafından Almancaya tercüme edilmiştir. 31 Ağustos 1783 tarihinde vefat eden Ahmed Resmî Efendi Üsküdar'da Selimiye'de Çiçekçi Kahvesi karşısındaki mezarlığın ortasında defn edilmiştir.⁶⁴

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*'nde Resmî Ahmed Efendi'nin eserlerini sıralarken *Sefînetü'r-Rüesâ*, *Hamîletü'l-Küberâ*, *Coğrafya-i Cedîd*, *Zülâliye* isimli eserlerinin olduğunu söyledikten sonra "Bir de *Pend-i Attâr* tercümesi ile *el-İstînas bi-Ahvâli'l-Efrâs* namında bir eseri de vardır." demektedir.⁶⁵ Yapılan araştırmalar neticesinde ne yazık ki Resmî Ahmed Efendi'nin *Pend-i Attâr* tercümesinin herhangi bir nüshasına ulaşamamıştır.

Kütüphane kayıtlarında hatalı okuma sonucu Mevlânâ Muhammed Emîn Müftüzâde Efendi'nin (d. 1700-01) 1744 yılında kaleme aldığı yedi yüz yetmiş dokuz beyitten meydana gelen *Levh-nâme* isimli manzum pend-nâme "Mevlânâ Resmî"ye aitmiş gibi gösterilmiştir. Resmî Ahmed Efendi'yle yaşadıkları tarihin uygun olması ve anılan şahsın *Pend-i Attâr Tercemesi* adlı bir eserinin olması bu şekilde düşünülmesine sebep olmuş olmalıdır. Mesnevi nazım şekliyle yazılan eser, yirmi sekiz bölüme ayrılmış ve her bir bölümde farklı konular hakkında nasihatler verilmiştir.⁶⁶ Attâr'ın *Pend-nâme*'sine yazılan şerh veya tercüme bir eser olmayan *Levh-nâme* bu haliyle telif özelliği göstermektedir. Eser, çeşitli başlıklarla farklı ahlaki konulardan bahsetmektedir. Bu özelliğiyle Attâr'ın *Pend-nâme*'si ile benzerlik göstermektedir.⁶⁷

B. Livâyî (XVII. Yüzyıl)

Sultan I. Ahmed devri (1603-1617) şâirlerinden olan Livâyî, Aziz Mahmûd Hüdâî'nin müntesiplerindedir. *Osmanlı Müellifleri*'nde Livâyî'nin *Divân'ı*, *Bahr-i İrfân* ismindeki ahlâkî ve tasavvufî manzûmesi olduğunu söyleyen Bursalı Mehmed Tahir ayrıca onun *Pend-i Attâr'ı* da tercüme ettiğini yazmıştır.⁶⁸ Yapılan araştırmalar neticesinde bu esere ulaşamamıştır.

64 Vefat tarihi bilgisi olarak 1193/1779 bilgisi verilmiştir, Saraç 1783 olarak tashih etmiştir (Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Y. Saraç, TÜBA Yayınları, c. 3, 2016, s. 997).

65 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 997.

66 Ö. F. Yiğiterol, "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Nasihat Kitabı: Levhnâme", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, c. 4, sy. 1, 2019, s. 100-122.

67 Yiğiterol, "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Nasihat Kitabı: Levhnâme", s. 100.

68 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 829.

C. *Nesâyihu'l-Mülûk*, Seyyid Feyzullah Efendi (XVII. Yüzyıl)

Akademik çalışmalarda *Pend-nâme*'yi tercüme eden isimler arasında Seyyid Feyzullah Efendi de zikredilmiştir. Bu çalışmalarda söz konusu müellifin hayatıyla ilgili bilgi verilmediği için bu isme ait şairler/yazarlar araştırılmış ve 1639 yılında Erzurum'da doğan Osmanlı şeyhülislâmı Seyyid Feyzullah Efendi ismine rastlanmıştır. Âlim ve siyaseten güçlü bir şahsiyet olan Seyyid Feyzullah Efendi uygunsuz icraatları sebebiyle hazin bir sonla hayata gözlerini kapatmıştır.⁶⁹ *Pend-nâme-i Attâr*'ın tercümesi olduğu söylenen *Nesâyihu'l-Mülûk*⁷⁰ adlı eseri Arapça mensur bir eserdir.

D. *Şerh-i Pend-i Attâr*, İsmail Müfid Efendi (İstanbulî) (XIX. Yy.)

Aslen İstanbullu olan İsmail Müfid Efendi tahsilini tamamladıktan sonra Mekke pâyesine nail olmuştur. Müderrislik vazifesi ve eser yazmakla geçimini sağlayan gayretli bir âlimdir. Nakşibendî tarikatının halifelerindendir ve 1217/1802-03 yılında vefat etmiş, Dâvûd Paşa Câmi-i Şerifi hazinesine defn edilmiştir. *Osmanlı Müellifleri*'nde İsmail Müfid Efendi'nin birçok tercüme ve şerhi zikredilerek *Pend-i Attâr*'a şerh yazdığı belirtilmiştir.⁷¹ Kütüphane kayıtlarında mezkur eserin nüshasına rastlanmamıştır.

E. *Şerh-i Pend-i Attâr*, Feyzullah Efendi (Hacı, Feyzullah Erzincanî, Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi) (XX. Yüzyıl)

Fuzalâdan bir zat olan Feyzullah Efendi Erzincan sancağındandır. Tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra Eğridir'e yerleşerek müderrisliğe başlamıştır. 1323/1905-06 yılında Söke'de vefat etmiştir. *Osmanlı Müellifleri*'nde şiiire de istidadının olduğu belirtilen Hacı Feyzullah Efendi'nin *Şerh-i Pend-i Attâr* isimli eserinin olduğu yazmaktadır.⁷² Kütüphane kayıtlarında eserin nüshasına rastlanmamıştır.

F. *Pend-nâme*, Ahmed Mürşidî (XVIII. Yüzyıl)

XVIII. yüzyıl şairi Mürşidî'nin *Pend-nâme*'si tercüme olmayıp telif bir eserdir. Attâr'ın *Pend-nâmesi*'yle isim benzerliği dışında ilgisi olmayan eser Mürşidî'nin *Pend-i Ricâl* adlı eserine nazire olarak yazılmıştır.⁷³

69 Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *DİA*, c. 12, 1995, s. 527.

70 Nüshası için bakınız: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2122/2.

71 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 253.

72 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 414.

73 Eser üzerine hazırlanmış bir kitap, üç tez ve iki bildiri bulunmaktadır. Mehmet Sait Mermutlu tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi (1996) "Ahmed Mürşidî'nin *Pend-nâmesi* (Tenkitli Metin)" başlığını taşımaktadır. Behsat Karpınar tarafından 1999 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi ise "Ahmed Mürşidî'nin *Pend-nâmesi*'nin (ilk 5094 beyti) Tenkitli Çeviri Yazısı ve Metni" başlığını taşımaktadır. Hilal Çakmak tarafından 2019 yılında hazırlanan yüksek lisans tezi "Diyarbakirli Ahmed Mürşidî'nin *Pend-nâmesi*'nin Dil İçi Çevirisi" başlığını taşımaktadır. Mermutlu tarafından yazılan kitap 2012 yılında basılmıştır ve *Diyarbakirli*

G. Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr, Mustafa Âsım (XIX. Yüzyıl)

Küçük Filibeli Hoca namıyla bilinen Abdullah Efendi'nin oğlu olan Mustafa Âsım Bey İstanbul'da doğmuş (1273/1856), Trabzon'da vefat etmiştir (1320/1902-03). Bursalı Mehmed Tahir, Mustafa Âsım Bey'in *Pend-i Attâr*'ı nazmen Türkçeye tercüme ettiğini belirtmiştir.⁷⁴

M. Nuri Gençosman da *Pend-nâme Feridüddin Attâr* isimli eserinde son asır âlimlerinden merhum Mustafa Âsım'ın manzum tercümesi (Gençosman, 2014, s. 15) olduğu bilgisini vermektedir. Kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında bu eserin bilgisine ve nüshasına ulaşamamıştır.

IV. Hatalı Kataloglama Sonucu *Pend-nâme*'ye Şerh Yazdığı Söylenen Kişiler

A. Şîrâzî Elvân Çelebi (XV. Yüzyıl)

Şîrâzî Elvân Çelebi'nin *Pend-nâme*'yi tercüme ettiği Paksoy⁷⁵ tarafından dile getirilmiştir. İmamoğlu ise eserin içeriğini görmeden böyle bir *Pend-nâme* tercümesinin varlığını kesin olarak kabul etmek hususunda ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶ Bahsedilen yazma⁷⁷ temin edilerek kontrol edilmiş ve bu eserin Şîrâzî Elvân Çelebi'nin değil Emre'nin tercümesinin bir nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nüsha üzerine *Pend-nâme Tercümesi* yazmakta ve söz konusu eserde diğer nüshalarda bulunan yirmi bir beyitlik Farsça kısım bulunmamaktadır. Otuz altı varaktan oluşan yazmanın başında ve sonunda vikaye sayfaları bulunmakta ve buralarda asıl eserden farklı beyitler, şahıs isimleri (Ali Paşa) ve tarihler bulunmaktadır. Ayrıca yine bu kısımda eserin İbrahim Ağa tarafından vakfedildiği bilgisi yazmakta ve kendisine dua edilmektedir. Yazma doğrudan sebeb-i telif bölümüyle başlamaktadır. Emre'nin tercümesi üzerine Bilgin (1998) ve Doruk (2017) tarafından çalışma yapılmıştır. Her iki yazarın da metinlerini

Ahmed Mürşîdî, *Pend-nâme* ismini taşımaktadır. 2012 yılında düzenlenen VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu'nda (Ali Emîrî Haturasına) Atabey Kılıç tarafından sunulan bildiri "Diyarbakırlı Ahmed-i Mürşîdî'nin Pend-nâme Adlı Mesnevisi ve Neşri Üzerine Notlar" başlığını taşımaktadır. Yine aynı sempozyumda Şerife Uzun Ağarı tarafından "Diyarbakırlı Ahmed Mürşîdî'nin Pend-nâmesinde Ayet ve Hadis İktibasları" başlıklı bildiri sunulmuştur.

74 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 762.

75 K. Paksoy, "Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr (İnceleme-Metin-Sözlük)", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 22.

76 İmamoğlu, "Muhammed Zahri Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", s. 139.

77 Elvan Çelebi, *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, No. 07 El 3002 (BY7267).

tesis ederken bu nüshadan yararlanmadıkları gibi bu nüshanın varlığından da haberdar olmadıkları görülmüştür.⁷⁸

B. Ömer bin Hüseyin (XVI. Yüzyıl)

Yapı Kredi Sermet Çiftler Araştırma Kütüphanesi Y-0221’de kayıtlı olan ve kataloglarda sehven Ömer bin Hüseyin’e aitmiş gibi gösterilen eser Şem’ullâh Şem’î’ye aittir. Şem’î, *Pend-nâme* şerhinin sebab-i telif bölümünde Ömer bin Hüseyin ismini zikrederek onun isteği üzerine *Sa’âdetnâme*’yi kaleme aldığını belirtmiştir. Muhtemelen bu isim eserin yazarı zannedilerek kataloglama esnasında hata yapılmıştır.

D. Askerî (XVI. Yüzyıl)

Kanunî Sultan Süleyman devri şairlerinden olan Askerî, Edirne’de doğmuştur ve asıl adı Mehmed’dir. Tercî-bent şeklinde ve aruzun *fe’ilâtün mefâ’ilün fe’ilün* vezniyle yazılmış olan *Pend-nâme-i Askerî* 14 bentten ibarettir. VII, VIII, X, XI ve XII. bentler on, diğerleri ise on bir beyitten oluşmaktadır. Toplamda ise 149 beyitten oluşan eserin konusu, genel anlamda oğlanlardan uzak durma hakkında verilen öğütler etrafında şekillenmiştir.⁷⁹ Attâr’ın *Pend-nâme*’sine yapılan tercüme ve yazılan şerhler üzerine yapılan akademik çalışmalarda Askerî’nin de bu eseri tercüme ettiği belirtilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu iddianın asılsız olduğu kanıtlanmıştır. Telif bir eser olan *Pend-nâme-i Askerî*’nin Attâr’ın *Pend-nâme*’siyle öğüt verme dışında herhangi bir benzerliği ve ilişkisi bulunmamaktadır.

E. Makâlî Mehmed Çelebi (XVI. Yüzyıl)

Kaynaklarda Makâlî Mehmed Çelebi’ye aitmiş gibi gösterilen *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr* isimli eser, XVI. yüzyıl şâirlerinden Emre’ye aittir. Eser, Muhammed Doruk tarafından hazırlanan yüksek lisans teziyle bilim dünyasına kazandırılmıştır.⁸⁰

F. Şemseddîn-i Sivâsî (Ebü’s-Senâ Şeyh Şemseddîn Ahmed es-Sivâsî (XVI. Yüzyıl)

Halvetiyye tarikatının Şemsiyye şubesinin kurucusu olan Şemseddîn Sivâsî (d. 926/1520) Tokat’ta (Zile) doğmuştur. Bursalı Mehmed Tahir onun manzum eserlerini sayarken *Terceme-i Pend-nâme-i Şeyh Attâr*⁸¹ isimli eserinden bahsetmiş daha sonra ise *matbû olan bu şerh olmayıp şuarâdan 893’te vefat eden Edirneli*

78 Eser hakkında daha geniş bilgi için elinizdeki çalışmanın “Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr, Emre (XVI. Yüzyıl)” başlığına (s. 4) bakınız.

79 G. Delice, “Pend-nâme-i Askerî”, *Journal of Turkish Language and Literature*, c. 2, sy. 3, 2016, s. 116.

80 Doruk, “Emre’nin Terceme-i Pend-name-i Attâr’ı Üzerine Bir Dil İncelemesi”.

81 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 103.

Emrî'nindir notunu düşmüştür. Yekta Saraç ise bu tarihin 983/1575 olması gerektiğini ve eserin Emrî'ye ait olmadığını belirtmiştir.⁸²

Şemseddin Sivâsî'ye ait telif pend-nâme, muhtemelen isim benzerliğinden kaynaklanan hata ile, akademik kaynaklarda *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr* olarak gösterilmiştir. Eser Alim Yıldız tarafından yazılan “Şemseddin Sivasî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Pend-nâme” başlıklı bir makaleyle bilim dünyasına kazandırılmıştır.⁸³

G. İbrahim Gülşenî (XVI. Yüzyıl)

Alim Yıldız tarafından “İbrahim Gülşenî'nin “Pend-nâme”si” başlıklı makaleyle ilim dünyasına tanıtılan eser⁸⁴ XVI. yüzyıl (1534) mutasavvıf şairlerinden biri olan Halvetiyye tarikatının Gülşeniyye şubesinin kurucusu İbrahim Gülşenî'ye aittir. Telif olan eserin Attâr'ın *Pend-nâme*'siyle isim benzerliği dışında herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır.

H. Herâtî (XVII. Yüzyıl)

Kataloglarda Herâtî'ye aitmiş gibi gösterilen *Pend-nâme* şerhi Seyyid Ali b. Ahmed el-Hasretî'ye aittir. Hasretî ismi yanlışlıkla Herâtî olarak okunmuş ve bu haliyle kataloglara kaydedilmiş olmalıdır. Kütüphane kayıtlarında *Şerh-i Pend-nâme* adıyla Ali Hasretî/Herâtî'ye kayıtlı yedi farklı nüshadan şarihin ismine kayıtlı 1143 nolu Ankara Milli Kütüphane nüshası incelendiğinde Hasretî'nin öncelikle kaynak metni manzum olarak Türkçeye tercüme ettiği daha sonra da mensur bir şekilde Arapça şerh ettiği görülmektedir.

İ. Emrî-i Diyarbekrî (XVII. Yüzyıl)

Emrî-i Diyarbekrî'ye ait *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr* olarak gösterilen eser Mahmut Kaplan tarafından “Diyarbakırlı Emîrî ve Nasihat-nâmesi” adlı makaleyle bilim dünyasına kazandırılmıştır. Eser başlıktan da anlaşılacağı üzere Attâr'ın *Pend-nâme*'sinin tercümesi değil, bir nasihat-nâme örneğidir.

J. Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi (Sahhaflar Şeyhi-zâde) (XIX. Yüzyıl)

Esad Efendi tarafından tercüme edildiği söylenen *Terceme-i Pend-nâme* isimli eser Mehmet Arslan tarafından “Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler) ve Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi'nin Pend-nâmesi” adıyla yayımlanmıştır.⁸⁵ Eser çocuklar için yazılmış manzum bir öğüt kitabıdır.

82 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 103.

83 Alim Yıldız, “Şemseddin Sivasî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Pendnâme”, *ERDEM*, sy. 69, 2015, s. 101-112.

84 A. Yıldız, “İbrahim Gülşenî'nin “Pend-nâme”si”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16, 2002, s. 57-95.

85 M. Arslan, “Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler) ve Vak'anüvis Esad Efendi'nin Pend-nâmesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, sy. 4, 2004, s. 5-80.

V. Attâr'ın *Pend-nâme*'si Üzerine Yapılan Diğer Çalışmalar

Akçay, G., "Tasavvuf ve Ahlak Eğitiminde Kullanılan Edebî Metinlerde Anlatım Teknikleri: Pend-Nâme Şerhleri Örneği", *Turkish Studies- Language/Literature*, c. 13, sy. 20, 2018, s. 15-30.

Atlansoy, K., "Pend-i Attâr'ın Türkçe İlk Manzum Çevirisi: Sabâyî'nin Sırât-ı Müstakîm Mesnevisi", *İlmî Araştırmalar*, sy. 20, 2005, s. 27-41.

Balcı, M., "Attâr ve Pendnâme'si Üzerine", *AKADEMİK-US*, c. 2, sy. 1, 2018, s. 33-62.

Dündar, İ. H., "İslâm'da Edep Geleneği ve Feridüddîn-i Attâr'ın Pendnâmesi", Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Gençosman, M. N., *Pendnâme, Feridüddin Attâr*, Ataç Yayınları, 2014.

Karacoşkun, M. D., "Şark-İslâm Klasığı Pendnâme'ye Göre Kişilik Tipleri ve Mutluluk Yolları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 12, sy. 1, 2012.

Koçin, A., "Feridüddin Attâr'ın Pendnâmesinin Türk Edebiyatına Etkisi ve Zaifî'nin Bustân-ı Nasâyılı ile Karşılaştırılması", *Bilgi*, sy. 10 (Yaz), 1999, s. 93-102.

Koşık, H. S., "17. Yüzyılda Yazılmış Bir Pend-nâme-i Attâr Şerhi: Abdurrahman Abdi Paşa'nın Müfid'i", *TUDOK*, 2014, s. 17.

Odunkıran, F., "Nâilî Salih Efendi ve Kenz-i Nasâyih İsimli Manzum Pend-i Attâr Şerhi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 42, sy. 42, 2011, s. 113-132.

Ritter, H., "Attâr", *İslam Ansiklopedisi 2*, MEB Yayınları, 1993, s. 7-12.

Sacy, S., *Pend-namèh, ou Le livre des conseils de Ferid-Eddin Attâr*, de L'imprimerie Royale, Paris, 1819.

Şahinoğlu, M. N., "Attâr, Feridüddin", *DİA*, c. 4, 1991, s. 95-98.

Türkoğlu, S., "Türk Edebiyatında Pendnâme-i Attâr'ın Manzum Tercümeleri ve Seyyid Ali Rızâ'nın Riyâzü'r-Rızâ'sı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 22 (Özel Sayı), 2018, s. 671-692.

Ünal, V., "Feridüddin Attâr'ın Pendnâme'sinde Din ve Toplum", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, c. 8, sy. 1, 2016, s. 271-288.

VI. Genel Değerlendirme (Tespitler - Öneriler)

Attâr, klasik Türk edebiyatı şair ve yazarları üzerinde en fazla tesiri olan Fars edebiyatı sanatçılarından birisidir. *Pend-nâme* adlı eserin ona aidiyeti konusu ihtilafli bir mevzu olsa da söz konusu eser yazıldığı günden itibaren Attâr'a aitmiş gibi kabul edilmiş, okunmuş, başka dillere tercüme edilmiş, şerh edilerek mümkün olduğunca eserden istifade edilmeye çalışılmıştır. XV. yüzyılda Türkçeye tercüme edilen eser, XVI. yüzyılda yine bu dilde şerh edilerek klasik Türk edebiyatındaki tesirini artırarak devam ettirmiştir. Günümüze gelinceye dek hala eser üzerine

tercümelerin ve şerhlerin yapılması eserin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. *Pend-nâme-i Attâr* üzerine birçok akademik çalışma yapılmış, yapılmaya da devam etmektedir.

XV. yüzyılda Sabâyî Hayreddîn Çelebi tarafından kaleme alınan *Sırât-ı Müstakîm* isimli eser *Pend-nâme*'nin Anadolu sahasında bilinen ilk manzum tercümesidir. Şem'î'nin *Sa'âdet-nâme*'si ise *Pend-nâme*'nin Anadolu sahasında bilinen ilk şerhidir.

Tablo 1. Pend-nâme-i Attâr Tercümeleri

1	Sabâyî Hayreddin Çelebi	Sırât-ı Müstakîm	XV. yüzyıl Sonları
2	Emre	Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr	XVI. yy
3	Pîr Mehmed Azmî Efendi	Pend-nâme-i Azmî / Nasihat-nâme-i Azmî	XVI. yy
4	Edirneli Nazmî	Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr	XVI. yy
5	Rumelili Zaîfî (Muhammed bin Evranos bin Nureddin)	Bustân-ı Nasâyih	XVI. yy
6	Mecîdî (Abdülmeçîd b. Şeyh Nasûh b. Ali et-Tosyevî)	Pend-i Attâr Tercümesi	XVI. yy
7	Seyyid Ali b. Hasretî	Tercüme-i Pend-nâme	XVII. yy.
8	Hasan Şu'ûrî Efendi (Hasan b. Abdullah el-Halebî Şu'ûrî Efendi)	Pend-nâme-i Attâr Tercümesi	XVII. yy.
9	Siyâhî-zâde Ali b. Şeyh Mehmed (Tab'î)	Gülşen-i Ahbâr	XVIII. yy.
10	Muhammed Zahrî Efendi	Miftâh-ı Pend	XIX. yy.
11	Âlî (Mehmed bin Seyyid Mehmed el-Muhterem el-Hasenî)	Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr (XIX. yy.?)	?
12	Seyyid Ali Rızâ	Riyâzü'r-Rızâ	XIX. yy.
13	Yemez-zâde Süleyman Rüşdî Efendi	Pend-i Attâr Tercümesi	XIX. yy.

Tablo 2. Pend-nâme-i Attâr Şerhleri

1	Şem'î	Saâdet-nâme	XVI. yy.
2	Şârihi Belirsiz	Murâdiyye	XVII. yy.
3	İsa bin Mahmûd eş-Şehîr bî'n-Na'tî	Pend-i Attâr Şerhi	XVII. yy.
4	Hulûsî	Vesiletü'l-Merâm	XVII. yy.
5	Abdurrahmân Abdî Paşa	Müfid	XVII. yy.
6	İsmet Efendi	Tuhfetü'l-İsmet	XVIII. yy.
7	Bursevî İsmâil Hakkı	Şerh-i Pend-i Attâr	XVIII. yy.
8	Mustafa Refî'a	Berg-i Dervîşân	XVIII. yy.
9	Kilisli Mustafa Rûhî Efendi	Rûhu'ş-Şurûh	XVIII. yy.
10	Ferâ'izi-zâde Mehmed Sa'îd Bursevî	Şerh-i Pend-nâme	XIX. yy.
11	Mehmed Murad Nakşibendî	Mâ-Hazâr	XIX. yy.
12	Salih Nâilî (Nâilî-i Cedîd)	Kenz-i Nesayih	XIX. yy.
13	Ali Behcet	Nûzhetü'l-İhvân	XIX. yy.

Tablolardan anlaşılacağı üzere Anadolu sahasında Attâr'ın *Pend-nâme'si* toplam on üç kez tercüme edilmiş ve yine bu esere on iki adet şerh yazılmıştır. *Pend-nâme'si* tercüme ettiği veya ona şerh yazdığı rivayet edilen kişiler ise Resmî Ahmed Efendi (XVIII. yy.), Livayî (XVII. yy.), Seyyid Feyzullah Efendi (*Nesâyihu'l-Mülûk*, XVII. yy.), İsmail Müfid Efendi (İstanbulî) (XIX. yy.), Feyzullah Efendi (Hacı, Feyzullah Erzincanî, Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi) (XX. yy.), Ahmed Mürşidî (*Pend-nâme*, XVIII. yy.), Mustafa Âsım (XIX. yy.) olmak üzere şimdilik sekiz isimden oluşmaktadır. Bu eserlerden bazıları tercüme/şerh değil telif eserlerdir (Ahmed Mürşidî'nin *Pend-nâme'si* gibi) ve nasihat türünde kaleme alındıkları için Attâr'ın *Pend-nâme'si*yle karıştırılmıştır. Diğer eserler ise henüz elde edilememiş, herhangi bir kütüphane kataloğunda bu eserlerin isimlerine rastlanmamıştır. Hatalı kataloglama sonucu *Pend-nâme'si*ye şerh yazdığı söylenen şârihler ise Ömer bin Hüseyin (XVI. yy.), Askerî (XVI. yy.), Makâlî Mehmed Çelebi (XVI. yy.), Şemseddîn-i Sivâsî (Ebü's-Senâ Şeyh Şemseddîn Ahmed es-Sivâsî (XVI. yy.), İbrahim-i Gülşenî (XVI. yy.), Herâtî (XVII. yy.), Emrî-i Diyarbekrî (XVII. yy.), Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi'dir (Sahhaflar Şeyhi-zâde) (XIX. yy.). Bu eserlerin konusunun nasihat olması ve Attâr'ın *Pend-nâme'sinden* dolayı bu ismin artık

bir edebi tür ismi olarak kullanılması araştırmacıların bu tür hatalar yapmasına sebep olmuş olmalıdır.

Pend-nâme-i Attâr şerhleri ve tercümeleri üzerine yapılan akademik çalışmaların daha çok metni Latin alfabesine aktarma, şekil ve muhteva incelemeleri, metnin dil özellikleri ve *Pend-nâme*'nin evrensel olarak verdiği mesajlara yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle "*Pend-nâme-i Attâr* şerhleri sözlüğü" gibi sözlük çalışmalarının ihmal edildiği yine *Pend-nâme-i Attâr* tercümeleri ve şerhleri üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların olmadığı ve bu eserlerden yola çıkılarak klasik Türk edebiyatı dönemi şerh ve tercüme terimlerinden anlaşılması gereken tanımlamalar üzerine fazla mesai harcanmadığı tespit edilmiştir. Genel durum böyle olmakla birlikte İsmail Kara tarafından kaleme alınan *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*⁸⁶ isimli eserin istisna olduğu ve gerek şerh ve tercüme terimlerinin gelenek içerisinde yüklendiği anlam gerekse bu sözcüklerden anlaşılması lazım gelen mana üzerine yoğunlaşması yönüyle alanda önemli ve farklı bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ayrıca Boğaziçi Üniversitesi Mütercim-Tercümanlık ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerine mensup olanlar tarafından yürütülen "Osmanlı Kültürünün Sürekliliğinde Çeviriler ve İşlevleri: 14.-19. Yüzyıllar" ve "Beylikler Dönemindeki Çeviriler ve Osmanlı Edebiyat Modellerinin Oluşumunda İşlevleri" isimli iki projenin (birincisi Saliha Pak'er'in, ikincisi Zehra Toska'nın koordinatörlüğünde) genel olarak tercüme, şerh ve çeviri sözcüklerine getirdikleri yorumlar ve bu terimlere olan farklı yaklaşımları ile alana olan katkıları zikredilmesi gereken önemli çalışmalardır.⁸⁷

Pend-nâme-i Attâr şerhleri ve tercümeleri üzerine yapılan akademik çalışmalarda alan yazında bu konuda yapılmış çalışmalara (literatür bilgisine) ve güncel yayınlara ayrılan bağımsız bir bölümün olmaması da bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Hem eski kaynakların görülmesi hem de güncel kaynakların görülerek çalışmada bunlara yer verilmesi bu konu üzerine çalışanların tekrara düşmesini engelleyecek ve bakir kalan konuların tespit edilmesini kolaylaştıracaktır. Ayrıca akademik olsa bile bazı bilgilere temkinli yaklaşmak gerektiği ve yazma eserleri, akademik çalışmaları görmeden konu hakkında kesin yargıya varmamak gerektiği sağlıklı ve güvenilir çalışmaların ortaya çıkması adına uyulması gereken zaruri bir kaidedir. Şem'i'nin şerhinin üzerine üç kez⁸⁸ aynı minvalde yüksek lisans tezi yapılması ve bu çalışmalarda daha önce yapılmış çalışmaya/

86 İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergah Yayınları, 2021.

87 Saliha Pak'er, "Tercüme ve Nazire Olarak Çeviri: Kültüre Bağlı Kavramlar ve Osmanlı Çeviri Tarihi Araştırmalarına Bir Kavramsal Çerçeve Kurmak", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. 33, sy. 2, 2009, s. 91-92.

88 Akkoyun, "Şem'i, Saadet-nâme (Giriş-Metin)", 1999; S. E. Keyik, "XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'i'nin "Şerh-i Pend-nâme"si", Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; Cengiz, "Sa'âdet-nâme (Şerh-i Pend-i Attâr)", 2004.

çalışmalara değinilmemesi literatür taraması yapılması konusunda hassasiyetin olmadığını göstermektedir.

Yapılan akademik çalışmalarda karşılaşılan sorunlardan bir diğeri de araştırmacılar tarafından gereksiz bilgi vermek ve bilinenleri tekrarlamak suretiyle özeld e şerh üzerine genelde ise Attâr'ın *Pend-nâme*'si üzerine hazırlanan her çalışmada bulunan ve varlığı herkesçe bilinen ansiklopedik bilgilerin uzun uzun aynen tekrarlanmasıdır. Bu konuda sayın Kortantamer'in "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışıları" başlıklı makalesinde söyledikleri tüm araştırmacılar için yol gösterici mahiyettedir.

Bu durumlarda yeni bilgiler elde edilmişse, veya verilen bilgilerin daha sonraki incelemeyle mutlaka zikredilmesi gereken bir ilişkisi varsa, yahut bu konulardaki dağınık ve çok miktardaki bilgiyi derleyip toplamak bir kazanç olacaksa, konuya el atılır. Bunun dışında, bir liste vermek ve bilgi bulunabilecek önemli kaynaklara gönderme yapmak yeterlidir.⁸⁹

Yapılan akademik çalışmalarda karşılaşılan sorunlardan birisi de şudur ki Attâr'ın *Pend-nâme*'sine yazılan şerh ve tercümelemlerle ilgili bilgi verilirken şerh ve tercüme olmadığı halde sırf "*Pend-nâme*" başlığı taşıdığı için bazı eserlerin *Pend-nâme* şerhi veya tercümesi olarak gösterilmesidir. Ayrıca çalışmalarda isim karışıklığı yaşandığı, bazı *Pend-nâme* şerh ve tercümelerinin gerçek müellifi tespit edilmeyerek başka müelliflere aitmiş gibi gösterildiği fark edilmiştir. Bunların da araştırma yapacak kişilerin zaman kaybı yaşamaması için maddeler halinde verilmesi uygun görülmüştür.

Gülççek Akçay "Tasavvuf ve Ahlak Eğitiminde Kullanılan Edebi Metinlerde Anlatım Teknikleri" isimli makalesinde "*Mâ-Hazar*" isimli *Pend-nâme* şerhinin dili üzerine yüksek lisans çalışması⁹⁰ yapıldığını belirtmektedir.⁹¹ Tez metni görülmeden varılan yargı hatalıdır. Çalışma Ebû Bekir Nusret'in XVIII. yüzyılda telif ettiği *Mâ-Hazar* adlı eser üzerinedir. Eserde yer alan konular; tıp bilimleri, farmakoloji, hastalıkların tedavisi, ilaç tarifleri ve ilaçların kullanma usulleridir.⁹² Görüldüğü üzere bu çalışma Murad Molla'ya ait *Pend-nâme* şerhi değildir. Yapılan hata isim benzerliğinden kaynaklanmış olmalıdır.

89 Tunca Kortantamer, "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışıları", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 7, 1993, s. 47.

90 Z. A. Aksaraylı, "Bir 19. yy. (h. 1257) Metni Olan Ma-Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

91 Akçay, "Tasavvuf ve Ahlak Eğitiminde Kullanılan Edebi Metinlerde Anlatım Teknikleri: Pend-Nâme Şerhleri Örneği", s. 22.

92 Aksaraylı, "Bir 19. yy. (h. 1257) Metni Olan Ma-Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi-Metin)", s. II..

Emrî-i Diyarbekrî'ye ait "*Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*" olarak gösterilen eser Mahmut Kaplan tarafından "Diyarbakırlı Emîrî ve Nasihat-nâmesi" başlıklı makaleyle bilim dünyasına kazandırılmıştır. Eser başlıktan da anlaşılacağı üzere tercüme değil nasihat-nâme türünde kaleme alınmış bir eserdir.

Kaynaklarda Makâlî Mehmed Çelebi'ye ait olduğu söylenen *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr* adlı eser, XVI. yüzyıl şâirlerinden Emre'ye aittir. Eser, Muhammed Doruk tarafından hazırlanan yüksek lisans teziyle bilim dünyasına kazandırılmıştır.

Şemseddin Sivâsî'ye ait telif pend-nâme kaynaklarda "*Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*" olarak gösterilmiştir. Eser Alim Yıldız tarafından yazılan "Şemseddin Sivâsî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Pend-nâme" başlıklı bir makaleyle bilim dünyasına kazandırılmıştır.

Esad Efendi tarafından tercüme edildiği söylenen *Terceme-i Pend-nâme* başlıklı eser Mehmet Arslan tarafından *Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler) ve Vak'a-nüvis Es'ad Efendi'nin Pend-nâmesi* adıyla yayımlanmıştır. Eser çocuklar için yazılmış manzum bir öğüt kitabıdır.

"Ömer b. Hüseyin'in eseri ise hem tercüme hem de şerh niteliğindedir." şeklinde bilgi verilen eserin katalog bilgisi "*Şerh ve Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*, İstanbul Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Arşiv No: 221" olarak verilmiştir. Oysa bu eser Şem'ullâh Şem'i'ye aittir. Ömer bin Hüseyin isminin Şem'i'nin *Pend-nâme* şerhinin sebep-i telif bölümünde geçiyor olması bu hataya sebep olmuş olmalıdır. Şem'i bu bölümde *Sa'âdet-nâme* adını verdiği *Pend-nâme* şerhini dostu Ömer bin Hüseyin'in isteği üzerine kaleme aldığını anlatır. Eserin kataloglamasını yapan kişi muhtemelen bu ismi görek onu eserin yazarı zannetmiş olmalıdır.

Ferâ'izî-zâde Mehmed Sa'îd Bursevî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklar onun *Şerh-i Pend-nâme* adlı bir eserinden söz etmez. İmamoglu'na göre bunun sebebi söz konusu eserin telif bir eser olmayıp İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerh-i Pend-i Attâr*'ının adeta bir özeti şeklinde kaleme alınmış olmasından kaynaklanmaktadır.⁹³ Yine Na'tî'nin şerhiyle Şem'i'nin *Saadet-nâme*'si arasında çok ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Eser bu haliyle orijinal bir şerh metni olmaktan ziyade Şem'i'nin kaynak metnin mısralarına yönelik yaptığı tercüme ve açıklamaların kimi zaman aslına hiç dokunulmadan kimi zaman da muhtasar olarak yazıya aktarıldığı bir eser görünümündedir.⁹⁴ Bu örnekler klasik Türk edebiyatı şerh ve telif terimlerinin kullanımı ve tanımı hakkında ipucu vermektedir.

93 İmamoglu, "Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", s. 73-74.

94 İmamoglu, "Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", s. 46.

Attâr'ın *Pend-nâmesi*'ne yazılan şerh metinleri beyit-beyit karşılaştırıldığında ise 6 tür farklılığın olduğu görülmektedir.

1. Harf/ek düzeyindeki farklılıklar
2. Takdim-tehir
3. Sözcüklerin eş anlamlısının tercih edilmesi
4. Mısraların yer değiştirmesi
5. Mısralardan birinin tamamen farklı olması
6. Bazı beyitlerin şerh edilmemesi
7. İmla birliğinin olmaması (bazen aynı metinde hatta aynı sayfada bile)

Bu farklılıklar şârihlerin belki müstensihlerin tercihini ve dönem itibariyle kullanılan kelime hazinesini barındırması, orijinal metnin dönem itibariyle bulunduğu durumu, uğradığı değişiklikleri ve şerh edilen eserin beyitleri seçilirken belli bir standartın olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Şerh metinleri yazıldıkları dönemin sosyal, kültürel, siyasi ve edebi hayatıyla ilgili bilgiler taşımaları yönüyle önemli yapıtlardır. Bu eserlerin bilimsel çalışmalarla ilgililerin istifadesine sunulması kültür tarihimiz açısından oldukça önemli bir faaliyettir. Bilimsel çalışmalar tekamül işidir. Yapılan çalışmaların hassasiyetle yapılması ve bu çalışmalara gereken ilginin gösterilmesi bu mirasın en az hatayla günümüz okuyucusuna ulaşmasını sağlayacaktır. Bu makalede *Pend-nâme-i Attâr'a* yapılan şerhler ve yazılan tercüme tespit edilerek toplu bir şekilde sunulmuştur. Hatalı kataloglama sonucu verilen yanlış bilgiler üzerine yoğunlaşarak doğru bilgiler tespit edilmiştir. Ayrıca akademik çalışmalarda yoğunlaşılacak konular hakkında bilgi verilerek ihmal edilen veya çalışılması gereken konulara değinilmiştir. Derleme, değerlendirme, tanıtmaya ve eleştiri faaliyetleri birlikte yapılarak *Pend-nâme-i Attâr* şerhleri ve tercümeleri üzerine yapılacak olan çalışmaların daha verimli ve bilimsel bir şekilde yapılması için farklı fikirler sunulmuş bunların ilham kaynağı olması amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Ağarı, Ş.U., "Diyarbakırlı Ahmed Mürsîdî'nin *Pend-nâmesinde* Ayet ve Hadis İktibasları", VIII. *Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Alî Emîri Hatırasına)*, Diyarbakır, Türkiye, 15 - 17 Kasım 2012, s. 433-446.
- Akçay, G., "Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân (Karşılaştırmalı İnceleme-Metin)", Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Akçay, G., "Tasavvuf ve Ahlak Eğitiminde Kullanılan Edebî Metinlerde Anlatım Teknikleri: *Pend-Nâme Şerhleri Örneği*", *Turkish Studies- Language/Literature*, c. 13, sy. 20, 2018, s. 15-30.

- Akkuş, M. & Yılmaz, A., *Sefîne-i Evliyâ-2, Osmânzâde Hüseyin Vassâf*, Kitabevi Yayınları, 2015.
- Aksaraylı, Z. A., "Bir 19. yy. (h. 1257) Metni Olan Ma-Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Ali b. Ahmed b. Ali Hasretî, *Şerh-i Pend-nâme*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Isparta İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, No: 32 Hk 1507/2.
- Ali Behcet, *Mahzenü'l-Esrâr fi-Etvâri'l-Evtâr*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Koleksiyonu, No: OE_Yz_0300.
- Ali Behcet, *Nüzhetü'l-Ihvân*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Koleksiyonu, No: OE_Yz_0294.
- Ali Behcet, *Tercüme-i Aşk-nâme*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Koleksiyonu, No: HP_Osm_00170/01.
- Altun, Kudret, *Edirneli Nazmî Pend-nâme-i Nazmî (Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr) İnceleme-Metin-Sözlük*, Laçın Yayınları, 2004.
- Atlansoy, Kadir, "Sabayi Sırât-ı Müstakîm (İnceleme-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 1987.
- Arslan, M., "Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler) ve Vak'anüvis Esad Efendi'nin Pend-nâmesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, sy. 4, 2004, s. 5-80.
- Balcı, A., "Nâilî'nin Kenz-i Nesâyih Adlı Eseri ve Nasihat Geleneği", Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Bilgin, A. A., *Emre, Terceme-i Pend-nâme-i 'Attâr*, Enderun Kitabevi, 1998.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3 Cilt, haz. M. A. Yekta Saraç, TÜBA Yayınları, 2016.
- Çakıroğlu, T. O., "İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Pend-i Attâr" (Attâr'ın Pend-nâmesi'nin Açıklaması) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme ve Attâr'ın Pend-nâme'si ile Karşılaştırılması", Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Çakmak, H., "Ahmed Mürşidi'nin Pend-nâmesi'nin Dil İçeriği Çevirisi", Yüksek Lisans tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Delice, G., "Pend-nâme-i Askerî", *Journal of Turkish Language and Literature*, c. 2, sy. 3, 2016, s. 113-128. Doi Number: 10.20322/lt.91723
- Demirel, F., "Hulûsî Vesiletü'l-Merâm", Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Muhammed Doruk, "Emre'nin Terceme-i Pend-name-i Attâr'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi", Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.
- Duru, R., "İsmail Hakkı El-Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı", Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

- Elvan Çelebi, *Terceme-i Pend-nâme-i Attâr*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, No: 07 El 3002 (BY7267). (Kütüphane kayıtlarında bu şekilde yazmakla birlikte katalog bilgisi hatalıdır. Söz konusu nüsha Emre'nin *Pend-nâme* tercümesidir.)
- Erdem, S., *Râmiz ve Âdâb-ı Zurâfâ'sı (İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994.
- Ercan, A., "Mâ-Hazâr Adlı Pend-nâme Şerhinin Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi", Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Ertuğrul, M., "Pend-nâme Şerhi Nüzhetü'l-İhvân'a Göre Pend-i Attâr'da Tasavvufî Kavramlar", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Gençosman, M. N., *Pendnâme, Feridüddin Attâr*, Ataç Yayınları, 2014.
- Gökkaya, R., "İsmet Efendi'nin Tuhfetü'l-İsmet İsimli Pend-nâme Şerhi [İnceleme-Tenkitli Metin-Şerh Sözlüğü]", Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (devam ediyor).
- İmamoğlu, Fatma, "Muhammed Zahrî Efendi'nin Miftâh-ı Pend Adlı Eseri ve Osmanlı Dönemi Pendname Geleneği İçerisindeki Yeri (İnceleme-Metin)", Doktora tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018
- Kamçı, M., "Feridüddin Attâr'ın Pend-nâmesi'nin Abdurrahmân Abdî Paşa Şerhi: Müfid (35a -105a Varakları Arası İnceleme-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kaplan, M., "Diyarbakırlı Emîrî ve Nasihat-Nâmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 22, 2012, s. 72-84.
- Karacan, B., "Abdurrahmân Abdî Paşa'nın "Müfid" Adlı Eseri (1-35a Varakları Arası İnceleme-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Karaismailoğlu, A., *Pend-i Attâr (Pend-nâme) -Farsça Metin ve Çeviri-*, Akçağ Yayınları, 2019.
- Karpınar, B., "Ahmed Mürşidi'nin Pend-nâme'sinin (ilk 5094 beyti) Tenkitli Çeviri Yazısı ve Metni", Yüksek Lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Kartal, Ahmet, "Pend-nâme ve Gülistân ile Kitâb-ı Bostân-ı Nesâyih Mukayesesi, Arayışlar", *İnsan Bilimleri Araştırmaları*, c. 9, sy. 17, 2007, s. 113-142.
- Keyik, S.E., "XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'i'nin "Şerh-i Pend-nâme'si", Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Kılıç, A., "Diyarbakırlı Ahmed-i Mürşidî'nin Pend-nâme Adlı Mesnevisi ve Neşri Üzerine Notlar", *VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Ali Emîrî Hatırasına)*, Diyarbakır, Türkiye, 15 - 17 Kasım 2012, s. 287-295.

- Kocaer, S., "Pend-nâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatnâme Geleneğindeki Yeri", Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Koşık, H. S., *Tercüme-i Manzûme-i Pend-i Attâr, Âli (Mehmed bin Seyyid Mehmed el-Muhterem el-Hasenî) (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, DBY Yayınları, 2021.
- Levent, S., "Yeni Bir Pendnâme-i Attâr Şerhi: Ali Behcet'in Nüzhetü'l İhvân'ı", *Akademî Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 8, sy. 23, 2021, s. 260-270.
- Levent, S., "Ali Behcet'in Nüzhetü'l-İhvân İsimli Pend-Nâme-i Attâr Şerhi (İnceleme-Metin-Şerh Sözlüğü)", Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Levent, S., "Aşk-Nâme (Ali Behcet)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/ask-name-ali-behcet> [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022].
- Levent, S., "Mahzenü'l-Esrâr Fi-Etvârî'l-Evtâr (Ali Behcet)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mahzenu-l-esrar-fi-etvari-l-evtar-ali-behcet> [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022].
- Levent, S., "Nüzhetü'l-İhvân (Ali Behcet)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/nuzhetu-l-ihvan-ali-behcet> [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022].
- Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Mermutlu, M. S., "Ahmed Mürşidî'nin Pend-nâmesi (Tenkitli Metin)", Yüksek Lisans tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Mermutlu, M. S., *Diyarbakirli Ahmed Mürşidî Pendnâme*, Büyüyenay Yayınları, 2012.
- Miyasoğlu, O. E., "Nâilî Sâlih Kenz-i Nesâyih (Metin-İnceleme)", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Murâdiye, Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu, Koleksiyon: Üniversite A 301/IV.
- Mustafa Refî'a, *Berg-i Dervîşân*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Koleksiyonu, No: 34 Ma 445.
- Oğraş, R., *Bağçe-i Safâ-Endûz, Es'ad Mehmed Efendi*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Onat, T., "Şerh-i Pend-i Attâr (İnceleme-Metin)", Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Öztürk, F., *Tezkire-i Silâhdâr-zâde, Defter Emîni Silâhdâr-zâde Mehmed Emîn*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Paksoy, K., "Bursevî İsmâil Hakkı Şerh-i Pend-i Attâr (İnceleme-Metin-Sözlük)", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Sarı, M., "Na'tî'nin Pend-i Attâr Şerhi (vr. 1b-36a) (Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

- Temiz, E., “Bir Tasavvuf Klasığı Olarak Attâr’ın Pendname Adlı Eseri ve Tuhfetü’l-İsmet Şerhi”, Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Tokatlı, Ü., *Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nûreddin Za’îfi, Kitab-ı Bostân-ı Nasâyih*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Türkoğlu, S., “Türk Edebiyatında Pendnâme-i Attâr’ın Manzum Tercümelere ve Seyyid Ali Rızâ’nın Riyâzû’r-Rızâ’sı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 22 (Özel Sayı), 2018, s. 671-692.
- Ün, C., “Kilisli Mustafa Rûhî Efendi’nin Rûhu’ş-Şurûh’u”, Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Ünal, V., “Ferîdüddin Attâr’ın Pendnâme’sinde Din ve Toplum”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, c. 8, sy. 1, 2016, s. 271-288.
- Yazar, S., “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Yıldız, A., “İbrahim Gülşenî’nin “Pend-nâme”si”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16, 2002, s. 57-95.
- Yıldız, A., “Şemseddin Sivasî’nin Bilinmeyen Bir Eseri: Pendnâme”, *ERDEM*, sy. 69, 2015, s. 101-112.
- Yiğiterol, Ö. F., “18. Yüzyılda Yazılmış Bir Nasihat Kitabı: Levhnâme”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, c. 4, sy. 1, 2019, s. 100-122.

Herbert Spencer'in Görüşlerinin Türkiye'ye İntikaline İlişkin Bir Örnek: İbrahim Aşkî'nin *Terakki: Kanunu ve Sebebi* Başlıklı Tercümesi

Çiğdem Özbay*

Öz

XIX. yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Herbert Spencer'in (1820-1903) Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi yadsınamazdır. Özellikle evrim ve ilerleme kavramları etrafında şekillendirdiği organizmacı toplum görüşü sıklıkla tartışılmıştır. Sosyolojinin kurucu fikirleri arasında yer alan ve diğer sosyal bilimlerin de bakış açılarını önemli ölçüde etkileyen "terakki/ilerleme" anlayışı da Osmanlı aydınlarının hareket noktasını teşkil etmiştir. Bu anlayışın etkileyici bir anlatımını bulduğumuz Spencer'in "Progress: Its Law and Cause" başlıklı makalesi de 1335 yılında İbrahim Aşkî [Tanık] tarafından Türkçeye kazandırılmıştır..

Bu makalesinde Spencer, yeryüzünün, yeryüzü üzerindeki hayatın, toplumun, devletin, sanayinin, ticaretin, dilin, müziğin, edebiyatın, güzel sanatların, bilimlerin gelişmesinde basitten karmaşığa birbirini takip eden farklılaşmaların yattığını savunmuştur. İlerleme, ona göre, heterojen olanın homojen olandan türeyip gelişmesidir ve bu farklılaşma süreci, bütün organizmaların tarihi olduğu gibi bir organizma olan toplumun da tarihidir. Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nden iki yıl önce kaleme alınmış bu eser, evrimin seyrine ve ilerlemenin ilkelerine dair ilgi çekici bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda söz konusu metnin transliterasyonu paylaşılacak ve I. Meşrutiyet Dönemi'nden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreçteki ilerleme algısı ekseninde Osmanlı aydınlarının Spencer'a olan ilgilerinin nedeni tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Herbert Spencer, İlerleme (Terakkî), İbrahim Aşkî (Tanık), Toplumsal Evrim, Homojenlikten Heterojenliğe Geçiş.

* Dr., cozbay@ankara.edu.tr , 0000-0003-1322-3900

An Example Regarding the Transfer of Herbert Spencer's Views to Turkey: Translation of İbrahim Aşkı's Progress: Its Law and Cause

Çiğdem Özbay

Abstract

The influence of Herbert Spencer (1820-1903), one of the important thinkers of the 19th century, on Ottoman intellectuals is undeniable. Especially, the organismic view of society, which he shaped around the concepts of evolution and progress, has been frequently discussed. The understanding of "progress", which is among the founding ideas of sociology and significantly influenced the perspectives of other social sciences, also constituted the starting point of the Ottoman intellectuals. Spencer's article titled "Progress: Its Law and Cause", in which we find an impressive expression of this understanding, was translated into Turkish by İbrahim Aşkı [Tanık] in 1335.

In this article, Spencer argued that successive differentiations from simple to complex lie in the development of the earth, life on earth, society, state, industry, commerce, language, music, literature, fine arts and sciences. For him, progress is the development of the heterogeneous from the homogeneous, and this process of differentiation is the history of society, which is an organism, as it is the history of all organisms. Written two years before Darwin's *Origin of Species*, this work stands out as an interesting work on the course of evolution and the principles of progress. In our study, the transliteration of the aforementioned text will be shared and the reason for the interest of the Ottoman intellectuals to Spencer will be discussed in the axis of the perception of progress from the First Constitutional Monarchy period until the first quarter of the 20th century.

Keywords: Herbert Spencer, Progress, İbrahim Aşkı (Tanık), Social Evolution, Transition from Homogeneity to Heterogeneity.

Giriş

Charles Darwin'in (1809-1882) anıtsal eseri *Türlerin Kökeni*'nde (1859) ortaya koyduğu evrim kuramının düşünce ve bilim dünyasında yarattığı sarsıntıların etkisi günümüzde de devam etmektedir. Düşüncenin sekülerleşmesinin önünü açan bu kuram, değişmeyen, durağan dünya algısını ve yaradılış inancını sarsmış, antroposentrik bakış açısının mantıksızlığına işaret etmiştir. Marx'ın toplumun "kaçınılmaz sona doğru şaşmaz bir zorunlulukla işleyen" gelişim yasalarına atıfta bulunmasında¹ ve Freud'un bilinçaltı kuramını ortaya koyuşunda² Darwin'in biyolojik evrim kuramının izlerini görmek mümkündür. Freud'un psikanaliz derslerinden birinde belirttiği şekliyle, insanın naif öz-sevgisi, Kopernik ve Darwin'in görüşleriyle iki büyük darbe almıştır. İnsanın megalomanisine vurulacak üçüncü ve en yaralayıcı darbe ise egoya kendi evinde bile efendi olmadığını kanıtlamaya çalışan psikolojik araştırmalardan gelecektir.³

Bowler'a göre, sosyoloji, antropoloji, psikoloji gibi XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bilimlerin gelişimsel bir tarih anlayışını benimsemesinde etkili olan evrim düşüncesi, bilim tarihindeki öneminin yanı sıra modern kültürü Batı düşüncesinin geleneksel köklerinden ayırmasıyla da devrim niteliği taşımaktadır.⁴ Ancak ilerleme, gelişme ve evrim fikirlerinin biyolojinin evrimci bakış açısını önceler biçimde uzun zamandır toplumsal kuramda mevcut olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁵ Sosyal ve kültürel bilimlerin ana sorunlarını ve bakış açılarını derinden etkilemeyi sürdüren ilerleme fikrinin klasik anlatımını Aristoteles, Condercet, Fontenelle, Comte, Spencer gibi düşünürlerde bulmak mümkündür.⁶

XIX. yüzyıl, Osmanlı aydınları için de her alanda gelişme ve değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Demir'e göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında özellikle Aydınlanma Dönemi Fransız felsefesi anlaşılmalı ve aktarılmaya çalışılırken, ikinci yarısında, materyalizm, deizm, ateizm, panteizm, pozitivizm, liberalizm, determinizm, individualizm, evölüsyonizm (Lamarckçı, Darwinci, Sosyal) gibi akımlar ön plana çıkmıştır.⁷ Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde, özgür düşünce

1 Robert Nisbet, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, 3. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2020, s. 476.

2 Peter Watson, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, 8. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 916.

3 Sigmund Freud, *A General Introduction to Psychoanalysis*, New York: Garden City Pub. Co., 1943, s. 252.

4 Peter J. Bowler, *The non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1988, s. 174.

5 Kenneth Bock, "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Yay. Haz. Mete Tunçay, Aydın Uğur, 3. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014, s. 98.

6 Bock, "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", s. 61.

7 Remzi Demir, *Philosophia Ottomana: Osmanlı Felsefesi*, Birleştirilmiş Yeni Baskı, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2018, s. 406-407.

ve neşir ortamının doğmasıyla biyolojik evrim düşüncesiyle sınırlı kalınmamış; ilerleme, gelişme, modernleşme kuramlarına da ilgi artmıştır.

Herbert Spencer (1820-1903) da Osmanlı aydınlarınca ilgiyle takip edilen isimlerden biri olmuştur. Anlaşılır yazım tarzı ve olgu ve olayları daha geniş bir perspektiften ele alışıyla XIX. yüzyıl düşün ve bilim dünyasında öne çıkan Spencer, evrim fikrini biyoloji biliminin ötesine taşıyarak insanlık tarihinin tüm seyrini ele alıyormuş gibi görünen kapsamlı bir teori ortaya koymuştur. Aynı zamanda başlangıçta bireysel organizmanın olgunluğa doğru gelişimini belirtmek için kullanılan “evrim” terimini modern anlamda popülerleştiren kişidir.⁸ Spencer’ın evrim ve ilerleme fikrinin, sosyoloji, psikoloji, eğitim, kültür ve politika üzerindeki etkilerini formüle etmeye çalıştığı eserleri de Osmanlı aydınları tarafından değerli bulunmuş ve ivedilikle tercüme edilip okuyucuyla buluşturulmak istenmiştir.

Bu makede de Spencer’ın Darwin’i önceler şekilde, evrimin temel prensiplerini tartıştığı, ilerlemenin genel kanununu ortaya koyduğu önemli makalesi “Progress: Its Law and Cause” konu edilecektir. Spencer’ın 1857’de yayımladığı bu makale 1919 gibi erken bir tarihte “Terakki: Kanunu ve Sebebi” başlığıyla Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Çalışmamızda söz konusu metnin transliterasyonu paylaşılacak ve I. Meşrutiyet Dönemi’nden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreçteki ilerleme algısı ekseninde Osmanlı aydınlarının Spencer’a olan ilgilerinin nedeni tartışılmaya çalışılacaktır.

I. Birinci Meşrutiyet’ten XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine: Osmanlı Aydınlarının “Terakki” Algısı

Batı, XVI. yüzyılda yeniden doğuşu deneyimlerken Osmanlılar, her şeyde en ileri oldukları yanılgısına düşerek değişmek değil muhafaza etmek kaygısına düşmüşlerdir.⁹ Bu konservatif düşüncenin altında yatan bir diğer neden ise düzenin ilahi iradede kaynaklandığı ve sonsuza kadar devam edeceği inancı olmuş, gerçekliğin önüne bir perde gibi inen bu inanç, düzeni günün şartlarına uygun şekilde değiştirmenin önemi ve gerekliliğini görmeye de engel olmuştur.¹⁰ Bilgiyi de edinilip saklanacak, gerekirse getirtilecek bir şey olarak gördüklerinden edindikleri bilgiyi geliştirme zahmetine girmemişlerdir.¹¹ Neredeyse üç yüzyıl devam eden bu durum gelenek karşıtı, bilinçli ve istemli modernleşme sürecine girme isteğiyle değişmiş; yenilik, gelişim ve ilerlemenin tek anahtarının Batı’da olduğu düşünülmüş ve Batılılarla sürekli temas halinde olabilmek için gerek bireysel gerek siyasi girişimlerde bulunulmuştur. Dil ve bilim öğrenme mecburiyeti fark

8 Bowler, *The non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*, s. 40.

9 Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 6. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2017, s. 96.

10 Kemal K. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 42.

11 Bernard Lewis, *Hata Neredeydi?*, Çev: Murtaza Özeren, 2. Baskı, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020, s. 52.

edilmiş “öteki”ne olan algı ve tavırda değişikliğe gidilmiştir. II. Mahmut Dönemi (1808-1839) reformları ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilerleme ve modernleşmenin yönünü belirleyen yenilikler olmuştur ancak bunları da askerî baskıların, ekonomik emperyalizmin ve açık sömürünün bir ürünü olarak okumak mümkündür.¹² Berkes'e göre de, XVIII. yüzyılın başlarından XX. yüzyıl başlarına dek Osmanlı sisteminin ilkeleri birer birer aşınmıştır: ‘Tanrı düzeni’ kavramı yerine ‘doğa düzeni’ kavramı; toplumun dışında ve üstünde devlet anlayışı yerine hukuk devleti anlayışı; ‘denge’ kavramı yerine ‘devrim’ kavramı ve ‘gelenek’ kavramı yerine de ‘ilerleme’ kavramı gelmiştir.¹³

XIX. yüzyıl sonları ise H. İnalçık'a göre, Batıcı laik okullarda eğitim olarak pozitif bilimlerle tanışmış, her türlü fikir, teori ve ideolojiyi serbestçe tartışabilen ve değişim isteyen aydınların Cumhuriyet ideolojisinin temelini attıkları bir dönem olmuştur.¹⁴ Ancak siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel bir darboğazın yaşandığı bu yıllarda bekâ sorununa çözüm olarak modernleşmenin, tekâmül ve terakkinin gerekliliğini kabul eden aydınlar, bunun nasıl ve ne yönde olması gerektiği konusunda ise uzlaşmamış görünmektedir. Duyulan gelişme ve ilerleme ihtiyacı karşısında zamanın en ileri medeniyeti olan modern Batı örnek alınmış ancak Atatürk'e kadar geleneksel toplumun mukavemeti sebebiyle modernleşmenin sadece teknolojiye ve usulde mümkün ve arzu edilir bir şey olduğu görüşü hâkim olmuştur.¹⁵ Buna rağmen bilim ve teknolojinin toplumsal amaçlara hizmet etmesi gerektiği yönündeki görüş Osmanlı modernleşme düşüncesi içinde kendine yer bulamamış, teknolojik gelişmeler devlete fayda sağladıkları ölçüde kabul edilmiştir. Sosyal ve ekonomik değişimin etkileri, geleneksel siyasi ilişkilerin süregelmesi için göz ardı edilmiştir.¹⁶

Batı'da ilerleme fikri, geçmişin sentezini ve geleceğin kehanetini içeren bir teori olarak işlev görmüş; insanlığın belirli ve arzu edilir bir doğrultuda nihayetsiz bir şekilde adım adım yol alacağı çıkarımını temel alan bir tarih yorumuna dayandırılmıştır.¹⁷ Jön Türk düşünce geleneğinde ise ilerleme, pozitivist dünya görüşü içinde konumlandırılmış ve “düzen” ile ilişkili olarak ele alınmıştır. İlerleme ya da gerilemenin ölçütü ise Batı medeniyeti olarak kabul edilmiştir. Kemalizm ise düzeni “milli bütünlük” fikriyle temellendirmiş, terakki olarak kavranan toplumsal değişim sürecinde bu birlik ve bütünlüğün korunmasını hedeflemiştir.¹⁸

12 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 84.

13 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 22. Baskı, İstanbul: YKY, 2016, s. 33.

14 İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s. 58.

15 İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s. 95.

16 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 163-164.

17 J. B. Bury, *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, 1st Ed., New York: Dover Publications, 1955, s. 5.

18 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 160-162.

İnalcık'ın dönemlendirmesine göre "Türk Aydınlanma Çağı" olarak kabul edilebilecek 1890-1914 yılları arasında ve iki dünya savaşı arası dönemde ilerlemenin halledilmesi gereken bir mesele olarak ele alındığı ve üzerine çokça yazılıp çizildiği görülmektedir. Terakki kavramı söz konusu yıllarda popüler bir sözcük haline gelerek sıklıkla kullanılmış ve bu kavram düşünce tarihi ve modernleşme kapsamında ele alınmıştır.

Osmanlı aydınları ilerleme fikrinin kökenini, sebebini ve sonuçlarını tartıştıkları, Batı'nın kaydettiği ilerlemeyi sorguladıkları, kendi toplumlarında ilerlemenin karşılığını bulmaya çalıştıkları yazılar kaleme almışlardır. İslam'ın ilerlemeye engel yahut destek olup olmadığı hususunda tartışmalara girişmiş, ilerlemenin dil ve düşüncedeki değişimle bağlantısını kurmaya çalışmış, 'Millet terakki etmek istiyor mu?', 'İlerleme nasıl sağlanır?' gibi sorulara yanıtlar aramış ve ilerlemenin doğası hakkında fikir yürütmüşlerdir.¹⁹ Bu hususta öne çıkan üç ismin görüşlerini kısaca ortaya koymak faydalı olacaktır.

Öyle görünmektedir ki, Hoca Tahsin Efendi (1811-1881), terakki konusunu kapsamlı şekilde ele alan ilk isimdir. *Mecmua-i Ulûm* dergisinin ikinci cildinin beşinci sayısında yer alan 1297 (1880) tarihli "Tarih-i Terakki" başlıklı yazısında amacının terakkinin bazı ilmî ve genel bahislerini bir araya getirip ortaya koymak olduğunu belirtmiştir.²⁰ Terakkinin bir kanununun olmasını caiz ve mümkün gören Hoca Tahsin Efendi, henüz üzerinde uzlaşmış ve hükme varılmış bir kanunun olmadığını da okuyucunun dikkatine sunmuştur.

İlk uygarlıklardan başlayarak XIX. yüzyıla kadar geçen sürede düşüncedeki, sanattaki, edebiyattaki, dindeki, felsefedeki gelişmeleri serimleyerek ilerleme fikrinin gelişim seyrini ortaya koyan Hoca Tahsin Efendi, Ortaçağ'da terakki fikrinin olgunlaşmasını sağlayacak şartların ve sebeplerin uygun olmadığını vurgulayarak ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde Descartes, Bacon, Pascal gibi büyük filozofların sayesinde bu fikrin teceddüd ettiğini belirtmiştir. Ona göre, kaba ve eski sufi kıyafetlerden soyunarak tahkikat kaftanı giyen bu filozoflar bütün ilmî araştırmalarında terakki fikrini kendilerine kılavuz edinmişler, sonraki asırlarda bu fikrin bir kanun-ı küllî hükmünde kabul edilmesinde etkili olmuşlardır.²¹

19 Bu hususların tartışıldığı makalelerden bazıları şunlardır: Musa Kazım, "İslam ve Terakki", *İslâm Mecmuası*, 1329, c. 1, sy. 1, s. 1-6; c. 1, sy. 2, s. 34-36; c. 1, sy. 3, s. 75-77; Celal Nuri, "İslâmiyet Mâni'-i Terakki midir?", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 1336, c. 4, sy. 88, s. 1037-1041; c. 5, sy. 89, s. 1053-1056; c. 5, sy. 90, s. 1069-1072; c. 5, sy. 91, s. 1085-1088; Mustafa Sabri, "Terakki Edelim, Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla...", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, 1335, c. 17, sy. 431-432, s. 113-115; Milaşi İsmail Hakkı, "Milletlerin Terakkisinde Elifbanın Hissesi", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, 1335, c. 17, sy. 431-432, s. 119-122; Ali Kami, "Terakki ve Taklid", *İçtihad*, 1330, c. 5, sy. 104, s. 67-70; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Terakki ve Tekâmül", *Hikmet*, 1328 [1327], c. 2, sy. 56, s. 2-3; Ahmed Rasim, "Fikr-i Terakki", *Maarif*, 1270, c. 1, sy. 8, s. 117-118; M. Sadık, "Terakki-i Lisan ve Terakki-i Fikir", *Maarif*, 1309, c. 5, sy. 114, s. 150-152.

20 Hoca Tahsin Efendi, "Tarih-i Terakki", *Mecmua-i Ulûm*, 1297, c. 2, sy. 5, s. 353.

21 Hoca Tahsin Efendi, "Tarih-i Terakki", s. 357.

Hoca Tahsin Efendi, okuyucularını Batılı filozofların yaptığı gibi akli ve iradeyi yol gösterici olarak kabul etmeye davet ederek makalesini sonlandırmıştır. Ona göre, ilerlemek doğayı kontrol altına almak ve ona üstün gelmektir. Bu kıskırtıcı düşünceye rağbet etmek gerekir ki ilerleme aynı zamanda hepimiz için kutsal bir vazifedir. Bize düşen sahip olduğumuz ilerleme potansiyelini açığa çıkarmak için çabalamaktır.²²

İlerlemeyi kutsal bir vazife addetmesi Hoca Tahsin Efendi'nin İslamiyet'i ilerlemeye bir engel olarak değil teşvik edici bir unsur olarak gördüğünü söylememizi de mümkün kılmaktadır. Şemseddin Sami Bey de bir yazısında hayranı olduğu Hoca Tahsin Efendi'nin din hususunda derin mevzulara girmekten çekinmediğini belirtmiştir.²³ Onun, İslamiyet'i medeniyet ve terakkiye ulaştıracak en emin yol olarak gördüğünü, bu düşüncesini de hadis, ayet, şer'i hükümler aracılığıyla ispat ettiğini, bunun aksi görüşlere sebep olan şeyin de cahil mutaassıpların İslam'ın gerçeklerinden ve Kuran'ın hükümlerinden bîhaber olarak şeriatça yasaklanmış bazı düşünceleri İslam'a isnat etmeleri olduğunu vurguladığını yazmıştır.²⁴

Aynı şekilde Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) de terakki konusunu ilk işleyenler arasındadır. İlk olarak 1886-1890 yılları arasında *Tercümân-ı Hakikât* gazetesinde yayımlanan bazı yazılarının kitap haline getirilmesiyle oluşturulmuş *Musahabât-ı Leylîye* (1306/1890) adlı eserinin on dördüncü musahabasını bu hususa ayırmıştır. Burada terakkinin yirmili yaşlarında bir genç ile ellili yaşlarındaki biri için farklı anlamlar ifade ettiğini yazan Ahmed Midhat Efendi'ye göre, gençler, terakki sözcüğünün bile alışılmadık ve yeni olduğu zamanları hayal dahi edemezken yaşlılar, 20-25 senelik bir müddet zarfında bizde husûle gelmiş bulunan terakki ile bu kelimenin asıl hikmeti arasındaki ilişkiyi pek de takdir edemezler.²⁵ Ahmed Midhat ayrıca, gençlerin radikal liberalist (külliyyet ve ifrat derecesinde terakkiper), yaşlıların ise retrograd (ifrat derecesinde muhafazakâr) olduğunu vurgulayarak ilerlemenin fikir ayrılıklarının artması nispetinde zorlaşacağını belirtmiştir. Ona göre, yirmi sene önce okuryazar olmak yeterli iken şimdi birçok lisan ve fen bilmek önem kazanmış, hangi ilmi hangi dilde yaptığın bile belirleyici olmaya başlamıştır.

Spencer gibi ilerlemenin bir zorunluluk olduğunu dile getiren Ahmed Midhat Efendi, terakkinin isteğe bağlı olmadığını, gerek bireysel gerek toplumsal olarak çağın koşullarının gerektirdiği şekilde davranmanın kaçınılmaz olduğunu, şartların o insanı yahut o milleti değişime zorlayarak ilerlemeyi gerekli kılacağını

22 Hoca Tahsin Efendi, "Tarih-i Terakki", s. 370.

23 Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta Dergisi*, sy. 5, 1298 (1881), s. 72-76.

24 Demir, *Philosophia Ottomana: Osmanlı Felsefesi*, s. 461.

25 Ahmed Midhat, *Musahabât-ı Leylîye*, On Dördüncü Musahaba, "Terakki" (İlk defa olarak Tercümân-ı Hakikât'te tefrika edildikten sonra kitap şeklinde dahi Kırk Anbar Matbaası'nda basılmıştır.), İstanbul, 1306, s. 2-3.

vurgulamıştır.²⁶ Bu anlamda ilerlemeyi, bireyin ve buna mukabil toplumun gelişmesi ve kalkınmasıyla bir tutmuş görünmektedir. Diğer eserlerinde olduğu gibi Doğu-Batı medeniyetlerini karşılaştırma yoluna giderek bu fikre vardığını söylemek mümkündür. Zira 1889'da resmî görevli olarak Stockholm'de Oryantalistler Kongresi'nde bulunmuş ve kongre bitiminin ardından yaklaşık üç buçuk aylık bir Avrupa seyahatine çıkmıştır. Gezisi sırasında gördüklerini ve yaşadıklarını da daha sonra yayımlamış ve Avrupa'nın bilim ve teknolojisine hayretini ve hayranlığını gizleyememiştir.²⁷

İlerlemeyi konu edinen bir diğer önemli eser ise Mustafa Şekip Tunç'un (1886-1958) *Terakki Fikri: Menşei ve Tekâmülü* (1928) başlıklı eseridir. Eser, ilk olarak *Hayat* dergisinde yayımlanmış yazılardan oluşan bir derleme halindedir. Hoca Tahsin Efendi'nin makalesine benzer şekilde, ilkçağdan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede fikirlerin gelişim seyrini ortaya koyduğu bu eserde Mustafa Şekip, düşünsel gelişmeleri sadece kronolojik olarak vermekle kalmamış her düşüncenin kökenini, etkilediği ve etkilendiği akımları saptayarak bir düşünce soy zinciri oluşturmuştur.²⁸ Psikoloji, pedagoji ve felsefe alanlarında önemli çalışmalara imza atmış üretken bir akademisyen olan Mustafa Şekip, pozitivist olmayan Bergsoncu bir çizgi izlemiş ve muhafazakâr bir değişim anlayışı gütmüştür. Oluşun ve evrimin gerçek anlamına sezgi yoluyla ulaşılabileceğini düşünen Bergson, hayatı, giderek daha karmaşık formlarla gittikçe daha yüksek düzeylere taşıyan içsel bir hamle olarak tanımladığı *élan vital* (*yaşam atılımı*) görüşü sebebiyle hayatın gerçekleştirilmesi gereken bir amacı olduğu düşüncesini reddetmiştir.²⁹ Hayat, sürekli olarak ilerleyen sonsuz bir çeşitlilik; durmaksızın değişen yaratmadır. Bu sebeple mekanik ya da determinist bir evrimden değil yaratıcı bir evrimden söz edilebilir.

Mustafa Şekip'e göre, mekanik kuramların dünyayı olmuş bitmiş, her şeyi verilmiş kapalı bir sistem olarak düşünmeleri ilerleme imkânını ortadan kaldırdığı gibi fertlere tanınan mutlak özgürlüğün bütünü iyiliğine hizmet etmediğini de göstermiştir. Organik dünya görüşünün bireyi bütüne feda ederek hürriyetleri engellediği düşünülse de medeniyetin ilerlemesi için sıkı bir bütüncülük gözetilerek fertlerin yaratıcı ve orijinal olmalarına imkân tanınmalı, bütünü idare edenler müttekâmil ve idealist olmalı, fertler bütünü ve medeniyeti ilerletecek yaratıcı bir ahlak ve siyaseti alışkanlık haline getirmiş bir eğitimle yetiştirilmelidir.³⁰ Böylece Mustafa Şekip ilerlemeci materyalist, idealist, realist felsefeleri eleştirirken

26 Ahmed Midhat, *Musâhabât-ı Leyliye*, s. 4.

27 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015, s. 14.

28 Mustafa Şekip Tunç, *Terakki Fikri*, haz. Osman Bahadır, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2005, s. 16.

29 Ahmet Cevzici, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, Yedinci Baskı, 2017, s. 982.

30 Mustafa Şekip Tunç, "Mekanik ve Organik Davaların Kıymetleri ve Bunlardan Alınacak Dersler", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27.09.1942, s. 2.

kendi ilerleme anlayışını ortaya koymayı başarmış, epistemolojik veya metafizik idealizmden farklı olarak ahlaksal ve siyasal idealizm anlayışına ulaşmıştır.³¹

Osmanlı ve cumhuriyet aydınlarının tekâmül kavramını biyolojik evrime, terakki kavramını ise toplumsal ve kültürel evrime karşılık olarak kullandıklarını ve modernleşme, çağdaşlaşma ile ilişkisi bağlamında ele aldıklarını ve ilerlemenin bireyin özgür iradesiyle eylesmesinden değil, tarihsel ve kültürel bir bütün olarak toplumun iradesinden kaynakladığı düşüncesinde olduklarını söylemek mümkündür. Cumhuriyetin ilanı ve Atatürk Devrimleri ile de değişimin kaçınılmazlığı fark edilmiştir. Yaşanan zihniyet değişikliği, bütün alanlarda değişiklik ve ilerleme isteğini körüklemiştir. Bilimsel zihniyetin topluma canlılık, dinamizm ve değişim getireceğinin ve geleneksel toplumu modern toplumdan ayıran unsurun ilerleme temposu olduğunun aydına varılmıştır.³²

II. Spencer'ın Felsefesi ve Türkiye'ye Girişi

Otodidakt olarak nitelenebilecek olan ve XIX. yüzyıl düşünce ve bilim dünyasının önemli ve oldukça üretken isimlerinden Spencer, sosyoloji, psikoloji, pedagoji, biyoloji ve ahlak alanlarında önemli eserlere imza atmıştır.³³ Ekonomik, toplumsal, kültürel ve dinsel açıdan köklü değişikliklerin yaşandığı Viktorya dönemi İngiltere'sinde çokça tartışılan liberalizm, gelişme, ilerleme, evrim düşüncelerinin izlerini takip edebileceğimiz isimlerdendir. Burke'e göre, Spencer, toplumsal değişimi açıklayan modellerden 'modernizasyon' modeli için iyi bir örnektir. Toplumsal evrim, tedrici ve kümülatif olan bir toplumsal değişimdir ve artan bireyleşme sürecine işaret eder. Değişimin esası endojendir. Bu modelin teorisyenlerinin toplumu geleneksel ve modern olarak iki tipe ayırma eğiliminde olduklarını belirten Burke'e göre, geleneksel toplumlarda insanlar değişimin farkında olmayıp eylemlerini gelenek ve teamüllerle meşrulaştırırlar. Modern toplumda ise insanlar değişimin farkındadırlar ve eylemler ilerleme için meşrulaştırılır. Bu modelde toplumsal değişim, içsel bir gelişme süreci olarak görülür ve kentleşme, laikleşme ve yapısal farklılaşmayla özetlenir. Toplum birbirine bağımlı parçalardan oluştuğundan birindeki değişim diğerinde de değişimi

31 Doğan Özlem, "Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı ve Gelişimi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Bahar, sy. 14, 2005, s. 207.

32 İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s. 100.

33 Spencer'ın kitaplarından bazıları şunlardır: *Social Statics; or, The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed* (1850), *Education: Intellectual, Moral, and Physical* (1854-1859), *Principles of Psychology*, 2 cilt (1855), *First Principles* (1862), *The Principles of Biology*, 2 cilt (1864-1867), *Essays: Scientific, Political, and Speculative* (1868-1874), *The Study of Sociology* (1873), *The Principles of Sociology*, 3 cilt (1876-1896), *The Principles of Ethics*, 2 cilt (1879-1893), *The Man Versus the State* (1884), *An Autobiography*, 2 cilt (1904).

zorunlu kıldığı ve toplumun farklı kesimlerinin aynı hızda değişmeyeceği de göz önünde bulundurulur.³⁴

Toplumsal evrimin modern toplumu ortaya çıkaracak ilerlemeci bir doğası olduğunu düşünen Spencer, toplumu parça ile bütünü birbirisi ile ilişkisi çerçevesinde ele almıştır. O, bir bedende organlar arası işbölümü ve her bir organın kendi işini yapması ile gerçekleşen mükemmel uyum fikrine dayanmış ve toplumda da benzer bir yapının olduğunu düşünmüştür.

Çalışmalarında karşılaştırmalı tarihsel yöntemi ustalıkla kullanan ve olgulara objektif yaklaşmayı ilke edinen Spencer, evrimin ilkelerini doğal seleksiyon da dâhil olmak üzere, insan topluluklarına, toplumsal sınıflara ve bireylere uygulamıştır ve “en uygun olanın hayatta kalması (survival of the fittest)” fikri de ona aittir.³⁵ Spencer’a göre, canlı bir organizma olarak kabul ettiği toplumlar ve bünyesindeki parçalar sürekli bir evrim sürecinden geçerler ve fonksiyonları gittikçe farklılaşır, farklılaştıkça birbirlerine bağımlılıkları ve bütünleşme artar. Bu şekilde basitten karmaşığa, homojenden heterojene, belirsizden belirliye giden bir ilerleme görülür. Spencer, insan topluluklarının yöneten ve yönetilen kısımlarının karmaşık bir evrim geçirmesi sonucu artan iş bölümü vesilesiyle basitten karmaşık medeniyet seviyesine ulaştığını düşünmüştür. Ona göre, temel sosyolojik sınıflandırma da, işbirliğinin güç yoluyla sağlandığı askerî toplumlar ile işbirliğinin gönüllü ve kendiliğinden olduğu endüstriyel toplumlar şeklindedir.³⁶ Askerî toplumlar sanayi öncesi toplumlardır, belirli bir düzen yoktur ve askerî gücü elinde bulunduran toplumsal yapıyı da denetlemektedir. Endüstriyel toplumlar ise bu güç farklılaşarak iktisadî bir hal almış, toplum sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilmiş, statü ve roller karmaşıklaşmış ve barış içinde evrimleşmek benimsenmiştir.

Cemiyet, genel ilerleme kanunu gereğince, yeni sanat ve mesleklerin ortaya çıkmasıyla ve var olanlarda uzmanlaşmanın ve merkezileşmenin artmasıyla homojenlikten heterojenliğe doğru yol alacaktır. Serbest ticaret ve ekonomik rekabet, doğal seleksiyonun sosyal şekilleri olup bunlara karışmak kozmik evrim sürecini bozacak ve ilerlemenin yoldan sapmasına da sebep olacaktır.³⁷

Osmanlı aydınlarının biyolojik evrim kuramıyla eş zamanlı olarak Spencer’ın organik toplum görüşünü ve bununla ilintili olarak evrimci ilerleme anlayışını tartışma konusu yaptıklarını söylemek mümkündür. Spencer’ın toplumları organizmaya benzetişinden, bireysel organizmalar gibi kurumların, cemaatlerin,

34 Peter Burke, *Sosyoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Işık Yayınları, 2019, s. 94-96.

35 Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 209.

36 <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Spencer/The-synthetic-philosophy-in-outline#ref324230>. [Erişim Tarihi 14.02.2022].

37 Stephen F. Mason, *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 387.

milletlerin de evrim geçirdiği ve farklılaşarak bütünleşmeye doğru gidildiği düşüncesinden etkilenmişlerdir. Bedii Nuri, Mustafa Satı, Asaf Nefi, Ahmed Şuayb bu konuya değinen isimlerdendir.

Bedii Nuri *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'ndaki "Hayat-ı İçtimaiyye" başlıklı makale dizisinde "Cemiyet nedir?", "Cemiyet bir uzviyet midir?", "İçtimai organizma biyolojik organizmayla kıyaslanabilir mi?", "Bir cemiyeti karakterize eden nedir?" sorularına cevap aramıştır. Spencer'in "Her bütün onu oluşturan parçaların esasından meydana geliyorsa cemiyet de onu teşkil eden fertlerden ibarettir." düşüncesinde olduğunu yazmıştır. Ancak Bedii Nuri'ye göre bu, cemiyetin fertlerin karakterinden ve mizacından başka bir karaktere sahip olamayacağını iddia etmektir ki bunun yanlış olduğu açıktır. Spencer, canlı varlıklardan meydana gelen bir cemiyetin inorganikten ziyade organik olanla benzer olacağı konusunda haklıdır fakat unutulmamalıdır ki bir cemiyeti teşkil, tavsif ve temyiz eden şey, yalnız onu oluşturan fertler değil, bunların tâbi oldukları tarz-ı içtimaidir. Cemiyet ne kadar sıkı sıkıya teşkil edilmiş ise fertlerin bütünleşmesi de o derece temin edilmiş olur. Yani toplumsal evrim ne kadar ilerlemişse toplumsal varlık da o derece açık, aşikâr olur.³⁸

Bedii Nuri'nin kardeşi Mustafa Satı da doğa bilimleri ile toplumsal bilimler arasındaki şiddetli bağı gösterebilmek amacıyla aynı mecmuaya yazdığı "Uzviyetler ve Cemiyetler" yazısında bütün cemiyetlerin, milletlerin, hükümetlerin uzviyetler gibi doğup yaşayıp öldüklerini belirtmiş ve etnografya ve sosyolojinin araştırmaları ilerledikçe bu fikrin daha da kuvvetlendiğini ve toplumsal organizma (organisme social) teorisinin çıktığını savunmuştur.³⁹ Ona göre, uzviyetler cemiyetlere benzediği gibi cemiyetler de uzviyetlere benzer. Bu benzeyişin derecesini ortaya koyabilmek için etnoloji biliminin değerli verilerinden faydalanmak yerinde olacaktır. Bütün içtimai heyetlerde fertler arasında hem bağımsızlık hem dayanışma vardır, ancak bunun derecesi işbölümünün derecesine bağlıdır. İlkel cemiyetlerde her fert muhtaç olduğu her şeyi kendi kendine tedarik ve imal eder ve toplumsalın içinde olmasının avantajı ise, hayat savaşında kendini savunma kolaylığıdır. İleri cemiyetlerde ise her fert kendi geçimine çok az yarayacak şeylerle uğraşır, ürünlerin ve işlerin mübadelesi sayesinde geçinir ve toplumun her şeyinden çok ve geniş ölçüde faydalanır.⁴⁰

Ahmed Şuayb da fert ve cemiyet arasındaki sıkı bağı vurguladığı "Devlet ve Cemiyet" başlıklı makalesinde toplumların ve kurumların değişimini bireysel

38 Bedii Nuri, "Hayat-ı İçtimaiyye I", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Eylül 1325, sy. 9, s. 7-9.

39 Mustafa Satı, "Uzviyetler ve Cemiyetler", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Ağustos 1325, sy. 8, s. 434.

40 Satı, "Uzviyetler ve Cemiyetler", s. 448.

zihniyetin değişimine bağlı görmüştür.⁴¹ Ona göre, bütün varlıkların evrimini idare eden kanunlar, toplumsal kurumları da idare eder. Değişim hiçbirinde ani olmayıp her nesil tarafından biriktirilen hissedilmez farklılaşmaların sonucudur.⁴²

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde hukuk danışmanlığı ve büyükelçilik görevlerinde bulunan Mehmed Münir (Ertegün) (1883-1944) ise Spencer'dan yaptığı çevirilerle onun görüşlerinin tanınmasında ve geniş bir okur kitlesine ulaşmasında etkili olmuştur.⁴³ Spencer üzerine yazılanları da takip eden Mehmed Münir, Sylvan Drey'in "Herbert Spencer's Theory of Religion and Morality" (1887) başlıklı makalesini 1327'de tercüme etmiştir. Literatüre kazandırdığı Spencer'ın eserleri şunlardır:

Mehmed Münir, *Vaz'-ı Kanunların Hataları*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 (*The Man Versus State*, 1884 kitabında yer alan dört makaleden üçüncüsüdür: "The New Toryism", "The Coming Slavery", "The Sins of Legislators", "The Great Political Superstition").⁴⁴

Mehmed Münir, *Kavanîn-i Tabi'iyeye*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 (*Essays: Scientific, Political, and Speculative*, II. Cilt, 1891, içinde "On Laws in General and The Order of Their Discovery" başlıklı makale).

Mehmed Münir, *Fikrî, Ahlâkî, Bedenî Terbiye*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1340 (*Education: Intellectual, Moral and Physical*, 1854-1859).

III. Metne, Tercüme ve Tercümana Dair

Tekâmülden terakkiye uzanan argümanların en müktedir ve etkili gelişimini Spencer'da izlemek mümkündür.⁴⁵ Çevriyazısını sunduğumuz makalesinde toplumsal evrimi ilerleme ile eşitleyen Spencer'a göre, her ne kadar ilerleme bilinen hakikatlerin ve keşfedilen kanunların sayıca çokluğu olarak kabul edilse de asıl olan bu artan bilgi ile ortaya çıkan içsel değişimlerdir. Değişimi, doğurduğu menfaatlerden ayrı tutarak onun hakikatini, aslını ortaya koymaya çalışan Spencer, evrimin sadece organik hayatın bir mekanizması değil, kültürü de şekillendirici bir

41 Ahmed Şuayb, "Devlet ve Cemiyet", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Kanun-ı Evvel 1324, sy. 1, s. 54.

42 Ahmed Şuayb, "Devlet ve Cemiyet", s. 55-56.

43 Spencer'in tercüme edilen diğer eserleri ise şunlardır: İbrahim Aşki, *Terakkî: Kanunu ve Sebebi*, Dersaadet: Ali Şükrî Matbaası, 1335 (*Essays: Scientific, Political, and Speculative*, c. 2, 1891, içinde "Progress: Its Law and Cause" başlıklı makale) ve Selmin Evrim, *İlk Prensipler I-II*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947 (*First Principles*, 1862).

44 Mehmed Münir parlamenter yönetimler işleyişini anlamak açısından bu makalenin tercümesini elzem gördüğünü belirtmiştir. Ona göre, Meşrutiyet idareimiz henüz çok gençtir ve usul-i meşverette en yaşlı olan kavmin [İngilizlerin] mümtaz düşünürlerinin düşünceleri bizler için çok kıymetlidir. Parlamento kararı ile kanun koymanın incelikleri bizler için üzerinde düşünülmesi zaruri konulardır.

45 Bury, *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, s. 337.

güç olduğunu ve insanlığın ilerleme tarzını yansıttığını vurgulamıştır. Dünyanın ve yaşamın ortaya çıkışından, toplumların ve hükümetlerin oluşumuna, bilimler ve güzel sanatlardaki gelişmelere kadar bu değişim ve farklılaşma sürecinin izlerini görmek mümkündür ki Spencer bu hususu şöyle özetlemiştir:

Çeşitli delillerle gösterilmiştir ki organik gelişme kanunu bütün gelişme, ilerleme ve evrimin kanunudur. Basitten karmaşığa ardışık farklılaşma hareketiyle ilerleme, bu âlemin geri dönüp bakabileceğimiz en eski değişimlerinde şahit olduğu gibi, tümevarım yoluyla ispat edebileceğimiz en yeni değişimlerinde de aynen görülür. Bunun gibi dünyanın jeolojik ve iklimik evriminde; yeryüzünde herbir organizmanın gelişiminde; organizmaların türlerinin çoğalmasında; ister medenî fert ister bütün kavimler göz önüne alınsın bütün insanlığın evriminde; hem siyasî hem dinî ve iktisadî düzen yönüyle cemiyetin evriminde; günlük hayatımızda çevremizi oluşturan insan faaliyetinin sayısız bütün faydalı ve soyut ürünlerinin evriminde dahi görülür. Bilimin derine inebileceği en uzak geçmişten dünkü değişime kadar ilerleme diyebileceğimiz şey homojenin heterojene dönüşümünden ibarettir.⁴⁶

Kozmolojik, jeolojik, organik, sosyal, ekonomik, bilimsel ve sanatsal ilerlemelerin ortak bir düzen uyarınca olduğunu düşünen Spencer, "Her etki edici kuvvet, birden fazla değişim meydana getirir." ilkesini genel kanun olarak ortaya koymuştur. Spencer için ilerleme, tesadüf değil bir zorunluluktur ve insan kaçınılmaz şekilde mükemmelleşecektir.⁴⁷

Farklılaşarak ilerleme başlangıçta basit ve homojen olarak bulunan toplumsal bütünde de açık biçimde izlenebilir. İlk hâkim ve mahkûm şeklinde bir yapı arz eden toplumsal bütün söz konusudur. Hâkim kısım da dünyevi ve dinî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ardışık farklılaşmalar ve asırların geçmesi sonucu bunlar karmaşık politik ve dinî organizasyonlar halini almışlardır. Bunun dışında bir de mülki ve dinî kanunlarla düzenlenemeyecek ikincil farklılaşmalar, adetler, adablar, törelerden oluşan muğlak bir bütün daha meydana gelmiştir. Böylelikle bütün milletler artan heterojenlik sonucu hem diğerlerinden hem de kendi içlerinde belli sınıflara ve kısımlara ayrılarak farklılaşırlar. Bu karmaşık evrim süreci, bu ilerleme her ferdi başlı başına aynı işi yapan vahşi bir kabileden başlayarak fertleri çeşitli şekillerde iş gören medeni cemiyet ile son bulur ve bir işçi sınıfı kâim olur. Cemiyetin bu endüstriyel düzeninde homojenden heterojene doğru gerçekleşen bu ilerlemenin daha yüksek safhalarında ise bütün insan türü iktisat bakımından birleşecektir.⁴⁸

46 Herbert Spencer, *Terakki: Kanunu ve Sebebi*, müt. İbrahim Aşkı, Dersaadet: Ali Şükri Matbaası, 1335, s. 44.

47 Herbert Spencer, *Social Statics; or The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*, New York: D. Appleton and Company, 1888, s. 80.

48 Spencer, *Terakki*, s. 22-24.

Metne dair ilgi çekici başka bir nokta ise, Spencer'ın onu, Darwin'in anıtsal eseri *Türlerin Kökeni*'nden yaklaşık iki yıl önce kaleme alması ve onu önceleyen fikirleri içermesidir. Spencer bu makalesinde, şeylerin şu an oldukları hallerine nasıl geldiklerini bilmeden onların ne olduklarına dair gerçek bir anlayışa sahip olamayacağımız düşüncesinden hareket ederek yaşamın, insanın, zihnin, dilin, sanatın, edebiyatın, bilimin, ahlakın ve kurumların sürekli ve kademeli gelişimini ortaya koymuş, kapsamlı bir felsefi sistem geliştirmiştir. Evrim fikrini, biyolojinin ötesine taşımış ve insanları geleneksel değerleri yeniden düşünmeye sevk etmiştir.

Dolayısıyla bu tercüme, düşünce ve bilim tarihi literatürümüz için önem arz etmektedir. Zira evrim kuramları ve özellikle Darwin'in görüşlerinin hararetle tartışıldığı yıllarda farklı ve daha geniş bir bakış açısının keşfi olarak karşımıza çıkmış ve sadece organik olarak değil ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi olarak da bir değişim ve evrim sürecinin yaşandığına dikkatleri çekmiştir. Toplumsal değişimin yoğun yaşandığı bir dönemde böylesi durumların bir kanunu takip ediyor olması düşüncesi ve olası sonuçlarının ortaya konulmuş olması aydınlarımız için bir nebze de olsa yol gösterici olmuştur. Bu metni paylaşarak da karşılaşılan sorunların bilimsel ve felsefi temelde ele alınıp tartışıldığını, geniş bir perspektiften olaylara bakıldığını ve çağı yakalamak ve modernleşmek adına her türlü kaynaktan istifade edildiğini göstermek amaçlanmıştır.

Mütercimimiz İbrahim Aşkî Efendi'nin (1873-1977) hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Öğretmenliğini yaptığı Necip Fazıl Kısakürek'in *O ve Ben* (1975), *Kafa Kâğıdı* (1984) gibi otobiyografik eserlerinde kendisinin bahsi geçmektedir. İbrahim Aşkî Bey, 1891 yılında Mekteb-i Bahriye-i Şahane'den makine mühendisi olarak mezun olmuş, bu okulda ve Heybeliada Bahriye Mektebi'nde uzun yıllar öğretmenlik yapmıştır. İngilizce, Arapça ve Farsça bilen İbrahim Aşkî tasavvuf edebiyatıyla ve şiirle yakından ilgilenmiştir.⁴⁹

İbrahim Aşkî'nin eserleri ise şunlardır:

Tasavvuf Makamı (1955) (İbn Arabî'den tercüme), *Mektep Terbiyesi* (1914), *İngilizceden Tercüme Numuneleri* (1916), *Çocukların Şiir Defteri* (1917), *Edebiyat Ders Hülâsaları* (1921-1922), *Fuzuli Hakkında Bir İki Söz* (1922), *Terbiye İşi* (1940).

İbrahim Aşkî Bey'in Spencer tercümesi, her ne kadar kendi çizgisinin dışında bir esermiş gibi görünse de bu eserini aldığı eğitimin bir yansıması olarak okumamız mümkün görünmektedir. Kısakürek'in belirttiğine göre, İbrahim Aşkî Bey, İngiltere'de yüksek matematik eğitimi almış, edebiyat, felsefe, matematik, fizik gibi bilimlerin en derinine inebilmiş ancak birkaç risaleden başka bir şey yayımlamamıştır.⁵⁰

49 Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulvahap Davran, "İbrahim Aşkî Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek Lisans tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

50 (Kısakürek'ten aktaran) Davran, "İbrahim Aşkî Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri

Terakkî: Kanunu ve Sebebi başlıklı tercüme eseri ise Dersaadet Ali Şükrî Matbaası basımıdır. 87 sayfa olup Osmanlıca baskının editörünün giriş yazısıyla başlamaktadır.

Spencer'in ilk olarak 1857'de⁵¹ sonra 1881'de⁵² genişleterek ve son olarak 1891⁵³ tarihli kitabının ilk cildinde yayımladığı "Progress: Its Law and Cause" başlıklı makalenin tercümesi olan bu metinde İbrahim Aşkı Bey'in 1891 tarihli baskıyı temel aldığını, diğer baskılarla yaptığımız karşılaştırmalı okumamız sonucu söyleyebilmekteyiz.

Öyle görünmektedir ki, mütercim, metinde geçen bazı kurumları isim vermeden tercüme etmiştir. Şöyle ki: *British Museum* ve *Sydenham Exhibits*, sadece müze olarak; *Illustrated London News*, resimli gazete şeklinde; *Railways Times* da şimendifer gazetesi olarak çevrilmiştir.

Spencer'in isim vererek yaptığı atıflarda da mütercim, kişi isimlerini belirtmemiştir. Örneğin; orijinal metinde "Von Baer tarafından formüle edilen organik gelişme kanunu, bütün gelişmelerin kanunudur." cümlesi, isim vermeden çevrilmiş; "Almanlar tarafından bu soru cevaplanmıştır." cümlesinde Almanlar kısmı zikredilmemiştir. Benzer şekilde "...yeni eleştiri doktrinlerinin karmaşık sonuçlarını, Mr. Ruskin'inkilerde olduğu gibi, etkilerinin çoğalmasını göstermek bakımından ayrı ayrı mütalaa edebiliriz." cümlesinde söz konusu isim anılmamıştır.

Bazı terimlerin tercümesinde de farklı karşılıklara rastlamaktayız. Örneğin, "human races" *insan ırkları* olarak değil, *kavim* olarak tercüme edilmiş, Latince kalıplaşmış bir terim olan "petitio principii"nin de kendisi değil açıklaması yer almıştır. "Physiological language" ifadesi de *ilm-i hayat lisanınca* olarak tercüme edilmiş; ancak *ilm-i hayat* daha çok *biyoloji* bilimi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Aynı şekilde antropolojinin karşılığı olan *ilm-i beşer* terimi de "Etnoloji" teriminin karşılığı olarak çeviride kullanılmıştır.

IV. Terakkî: Kanunu ve Sebebi

İki Söz

Yalnız hayât-ı beşeriyede değil, bütün hayât-ı kâinatda her dem cârî ve hüküm-rân bir hâdise vardır ki o da terakkî ve tekâmüldür. Son seneler zarfında cihet-i maddiyye ve maneviyyesi yekdiğerine merbûten yürüyen bu hâdise-i esâsiyye-i kâinat, en derin düşünceli ulemânın nazar-ı dikkatini celb etmiş ve

Üzerine Bir İnceleme", s. 11-12.

51 Herbert Spencer, "Progress: Its Law and Cause", *The Westminster Review*, c. 67, American Edition, New York: Leonard Scott & Co., January-April 1857, s. 244-267.

52 Herbert Spencer, "Progress: Its Law and Cause; With Other Disquisitions, viz.: The Physiology of Laughter, Origin and Function of Music, The Social Organism, Use and Beauty, The Use of Anthropomorphism", *Humbolt Library of Popular Science Literature*, New York: J. Fitzgerald, January 1881, s. 233- 285.

53 Herbert Spencer, "Progress: Its Law and Cause", *Essays: Scientific, Political & Speculative*, c. 1, Library Edition, London: Williams and Norgate, 1891, s. 8-62.

lâyık olduğu dikkat ve derinlikle tetkik ve tefahhus edilmiş olduğu halde henüz memleketimizde “kuru bir lafz-ı terakkî”nin bile mana ve medlûlü maalesef derk ve müşahede olunamamıştır. Binâenaleyh bütün cihân-ı medeniyet mütefekkirlerinin ser-tâcı olan meşhur Herbert Spencer’ın “Terakkî” adlı eserini lisanımıza tercüme ettirerek tab’ etmeyi önümüzde uzanıp giden sellem-i terakkîyâtın ilk kademesi addeyledik.

Terakkî ne demek olduğunu anlamadan terakkîy[le] uğraşmak hatasının netâyic-i elem-âlüdi sinîn-i maziyyemizi siyah bir setre ile gölgelendirmiyor mu?

Tâbi’

Terakkî: Kanunu ve Sebebi

Terakkînin umûmiyyetle anlaşılan manası sabit ve mahdûd değildir. Bazen bir milletin efrâdının adetçe ziyâdeleşmesi yahut sakin olduğu memleketin vüs‘at kesb etmesi gibi sadece bir büyüme manasını ifade eder yahut mesela ziraatın yahut sanayinin terakkîsinden bahsedilirken mahsûlât-ı mâddiyyenin miktarı murâd edilir. Bazen bu mahsûlâtın keyfiyyetçe yüksekliği düşünülür; bazen de bunların husûlüne hizmet eden usûl ve alâtın tecdîd veya ıslâh edilmiş olduğu mülâhaza edilir. Kezalik terakkîyât-ı ahlâkiyye yahut aklıyyeden bahsettiğimiz vakit bu terakkîyi izhâr eden ferdin yahut halkın ahvâlini düşünürüz yahut ilmin ve sanatın terakkîsinden bahsedildiği vakit efkâr ve ef‘âl-i beşeriyyenin bazı mücerred neticeleri göz önüne getirilir. Ma‘mâfih terakkînin bu umûmî manası yalnız müphem değil belki bir dereceye kadar yanlıştır. Çünkü [3/4] bu mana terakkînin hakikatinden ziyâde fûru‘unu, aslından ziyâde gölgesini ihtivâ ediyor. Çocuğun büyüyüp adam olurken, vahşinin tahsil edip meselâ feylesof oluncaya kadar aklen gösterdiği terakkî, umûmiyyetle bilinen hakikatlerin ve öğrenilen kanunların adetçe ziyâdeliğinde[n] ibaret addolunur. Hâlbuki asıl terakkî, bu ziyâde malumat ile zâhir olan tahavvülât-ı dâhiliyyeden ibarettir. Kezalik, terakkîyât-ı medeniyye, nâsın ihtiyaçlarını tatmin için icap eden eşyânın adeden ve nev‘en ziyâdeliğinden, emniyet-i mâl ve canın ziyâdeliği ile serbestî-i hareketin genişliğinden ibaret farz edilirse de iyi düşünülüp anlaşıldığı halde asıl terakkî-i içtimâî, cemiyet-i medeniyyenin yapısında yahut çatısında vukua gelen bu neticeleri peşinde getiren tahavvülâtтан ibarettir. Vâkıa terakkî mefhumunun zihinlerde böyle yerleşmesi, eseri ve neticesi itibariyledir; yani bu tahavvülât yahut hâdisât-ı mahzâ refâh-ı beşere taalluku cihetiyle nazar-ı mütâlâaya alınır; yahut yalnız refâh-ı umûmiyi doğruca yahut dolayısıyla yükseltmeye çalışan tebeddülât, terakkî addolunur ve tebeddülât-ı mücerred halkın saadetine hâdim olduğu için terakkî diye yâd edilir. Hâlbuki terakkîyi doğru anlamak için bu tebeddülâtın tevliid ettiği menâfi‘den ayrı olarak aslını, hakikatini öğretmeliyiz. Mesela küre-i arzda ilm-i tabakât nokta-i nazarından mütevâliyen vâki‘ olan takallübâta, arzı tedricen benî-Âdem’e elverişli mesken yapmış olan tebeddülât [4/5] nazarıyla bakmaktan fâriğ olarak bu

tebeddülâta müşterek hal ve sıfatı yani bu tebeddülâtın tâbî' olduğu kanunu tayin etmeye çalışmalıyız; sair yerlerde de hatt-ı hareketimiz böyle olmalıdır. Öyle ise şimdi terakkî ile beraber vâkî' olan halleri ve bunun fâideli neticelerini mütâlaadan sarf-ı nazar ederek bizzat terakkînin ne olduğunu araştıralım.

Uzviyâtın tarîk-i tekâmüllerinde münferiden izhâr ettikleri terakkînin mâhiyyeti anlaşılmıştır. Wolff, Goethe, Von Baer gibi zâtların tetkikâtı neticesinde şu hakikat zâhir olmuştur ki bir tohumun ağaca yahut bir yumurtanın hayvana doğru seyr ü tekâmülü esnasında vukua gelen müteselsil tahavvülât, mütecânîs yapıdan gayr-ı mütecânîs yapıya doğru ilerlemekten ibarettir. Her tohum, safha-i ibtidâiyyesinde hem nesc hem terkîb-i kimyevî cihetiyle tamamıyla muntazam bir maddeden ibarettir; bunun tekâmüle doğru attığı ilk adım birbirinden farklı iki parçaya ayrılmıştır; yahut ilm-i hayât lisânınca "teferruk" hâdisesini göstermiştir ki tohum evvelce mecmu' yani cem' halinde iken bilâhare fark haline geçiyor yahut kapalı iken açılıyor (inkişâf ediyor). Ba'dehû bu tefrîk eden parçalar da birbirinden farklı kısımlara ayrılmaya başlar ve bu ikinci, üçüncü... yani tâlî teferruklar dahi tedricen aslîsi gibi taayyün eder. Bu muamele mütemadiyen tekerrür ederek gittikçe büyüyen rüşeymin her uzvunda, her kısmında birlikte devam edip gider. İşte böyle nihaysiz teferruklar neticesi olarak kemâlini [5/6] bulmuş hayvan yahut nebât dediğimiz a'zâ ve ensice mecmuâ-i mürekkebesi husûle gelir. İşte bilâ-istisnâ bi'l-cümle uzviyâtın tercüme-i hayatı böyledir ve her türlü itirazın fevkinde sabit olmuştur ki terakkî-i uzvî mütecânîsten gayr-ı mütecânîse doğru ilerlemekten ibarettir.

Şimdi evvelâ şunu göstermek istiyoruz ki terakkî-i uzvî kanunu, bütün terakkîyâtın tâbî olduğu kanundur; gerek küre-i arzın tekâmülünde, gerek yer-yüzünde hayatın zuhûr ve inkîşâfında, gerek cemiyetin, hükümetin, sanayinin, ticaretin, lisan ve edebiyat ile ilim ve sanatın tarihçelerinde birbirini müteakip teferruklar vuku'uyla basitten mürekkebe doğru hep bir hareket, hep bir seyr ü tekâmül câridir. İzleri belli belirsiz en kadîm takallübât-ı âlemiyyeden medeniyetin en yeni hâdis olan eserlerine gelinceye kadar göreceğiz ki terakkî dediğimiz şey hakikatte mütecânîsten gayr-ı mütecânîse geçmekten ibarettir.

Şimdi sehâb-ı muzî faraziyyesi doğru olduğuna göre, manzûme-i şemsiyenin mâhiyyeti bu kanunu izah için bize bir misal olacağını göstermek için farz edelim ki Güneş ve seyyarelerin mürekkebe olduğu madde, bir vakit seyyâl ve münteşir bir halde idi; cevher fertlerinin cezb veya incizâbından tedricî bir tekâsüf yâhûd temerküz husûle geldi. Sehâb-ı muzî faraziyyesine göre, [6/7] manzûme-i şemsiye hâl-i tevellüdünde imtidâdî gayr-ı mahdûd ve takriben mütecânîs bir vâsıta yahut vasat suretinde mevcut idi; bir kütle ki kesâfet ve sühûnet vesair evsâf-ı tabîiyyece hemân mütecânîs idi. Eczâsının derlenip toplanması yahut tecemmu' etmesi cihetinde vuku' bulan ilk tahavvül, bu kütle için dâhili ile hârici beyinde kesâfet ve sühûnetçe bir fark husûle getirdi. Hâriçteki yani muhîtteki eczânın merkeze

doğru çekilmesiyle beraber vâki' olan hareketler neticesi olarak o kütle bir merkez etrafında muhtelif süratlerle devretmeye başladı. Bu teferruklar adet ve derece itibariyle mütemâdiyen ziyâdeleşerek nihâyet şimdi bildiğimiz Güneş, seyyareler ve peykler hey'et-i mürettebesi vücuda geldi. Bir hey'et ki a'zâsı beyinde yapı yahut bina ve hareket cihetleriyle hayli fark vardır. Güneşle seyyareler hacmen, veznen birbirinden azîm derecede muhtelif olduğu gibi bir seyyare ile diğeri beyinde ve seyyareler ile peykleri beyinde de tâlî farklar vardır. Kezâlik, Güneş'in manzûme-i erkânına nazaran hemân sabit olması ile seyyarelerin havl-i şemsde azîm süratle devretmesi de göze çarpar ihtilâflardır. Sonra seyyarelerin müddet-i devirleri beyinde ve bunların basit devirleriyle hem seyyareleri hem Şems etrafında devreden peyklerin bu muzâaf devirleri arasında tâlî derecede ihtilâf vardır. Bir de Güneş ile seyyareler beyinde hararet cihetiyle de büyük fark olduğu gibi [7/8] seyyareler ile peyklerinin harâret-i mahsûsaları ve bunların Güneş'ten almakta oldukları hararetin miktarı da muhtelif addolunabilir. Bu müteaddid farklara ilaveten seyyareler ile peyklerinin birbirinden ve merkezlerinden olan bu'dları, mahreklerinin ve mihverlerinin meyilleri, mihverleri üzerindeki devir müddetleri, vezn-i izâfileri, bünye-i hikemiyye yâhûd terkîb-i tabiiyyeleri muhtelif olduğunu da göz önüne getirirsek manzûme-i şemsiyyenin, tekevvün ettiğini farz ettiğimiz sehâb-ı muzî maddesindeki takrîbi kemâl derecesinde mütecânisliğe nazaran ne büyük bir gayr-ı mütecânislik gösterdiğini görürüz.

Bu farazi misalden –ki umumî ispatımıza bir tesir yapmaksızın kıymeti ne ise öyle telakkî edilmelidir– daha muayyen bir sûret-i istidlâle geçelim. Tabakât ve hikmet ulemâsı umûmiyyetle kabul etmiştir ki küre-i arz bir vakit erimiş bir madde kümesi idi. Eğer hakikat böyle ise arz o vakit kıvam yahut kesâfet cihetiyle bi'n-nisbe mütecânis olduğu gibi hararetili cism-i seyyallerin eczâsının hareket ve deverânı sebebiyle sühûnet cihetiyle de nispeten mütecânis olmak lazım gelir; bir de su ve hava unsurlarından ve yüksek hararetlerde sühûletle gaz halini kesb etmeye müstâid sâir bazı unsurlardan mürekkebi bir havâ-yı nesîmi ile muhât bulunması icap eder. Sonra intişâr tarikiyle –ki bu hâdise hâlâ hissedilemeyecek bir derecede devam etmektedir [8/9] ve o vakit şimdikinden pek ziyâde seri' olmakla beraber belli başlı bir tahavvül hâsıl etmek için bi'z-zarûre pek uzun müddet geçmiştir– tedricen soğumak neticesi olarak hararetini en ziyâde neşr edebilen kısım yani sath katlaşmıştır. İşte bu suretle teşekkül eden kısr yani kabuk ilk göze çarpan teferruk eseridir. Ba'dehu teberrüd devam eder. Bi'n-netice o kısrın tedricen sihanı ziyâdeleşir ve havada bulunan unsurların o bürûdette temeyyü' yahut tasallüb etmesi kâbil olanları teressüb etmeye başlayarak bu miyânda buhar halinde bulunan suyun da tekâsüfü vâki' olur. İşte ikinci câlib-ı nazar teferruk da böyle zuhûr eder; bu tekâsüf evvelâ veya en ziyâde sathın en soğuk yerlerinde yani kutuplarda vâki' olacağından bu suretle yeryüzü coğrafya nazarında ilk farkı göstermeye başlar. Bu mütemâdi gayr-ı mütecânislik misâllerine –ki malum hikmet kanunlarından istihraç edilmiş olmakla beraber az çok farazi

addolunabilir– tabakâtü'l-arz ilmi istikrâ tarîkiyle ispat edilen bir hayli misal ilave etmektedir. Tetkikat gösteriyor ki arz kısmını teşkil eden tabakât-ı rüsûbiyenin tekessürü yüzünden gittikçe gayr-ı mütecânis oluyor; kezalik bu tabakâtın terkihi cihetiyle gayr-ı mütecânisliği ziyâdeleşmektedir. Çünkü rüsûbî tabakaların yeni olanları eskilerin enkazından mürekkeb olduğu için onların havî olduğu maddelerin de ihtilâtıyla birçoğu pek ziyâde [9/10] mürekkeb bir hale gelir. Bir de küre-i arzın henüz müzâb halindeki nüvesinin zarfına icrâ-yı tesir etmesiyle dahi gayr-ı mütecânislik pek ziyâde büyür; zira bu tesir sebebiyle birçok müte-nevvi' sühûr-ı nâriyye peydâ olduktan mâada tabakât-ı rüsûbiyye, ufkiye nazaran muhtelif derecelerde meyilli vaziyetlere girer ve tabakalarda fâsılalar ve maden damarları teşekkül eder ve nihâyetsiz bir değıştirmeler ve intizamsızlıklar vuku' bulur. Yine tabakât ulemâsı bize öğretiyor ki arzın sathı irtifa cihetiyle gittikçe muhtelif yahut müteferrik olmaktadır; dağ silsilelerinin en eskisi en küçüğüdür ve And ile Himalaya en yenileridir. Diğer taraftan aaleb-i ihtimâl ile deniliyor ki bahr-i muhîtlarin ka' rında da mütenâzır bir tebeddül vâki' oluyor. Hâsılı bu fasılasız teferruklar neticesi olarak görüyoruz ki küre-i arzın havaya ve ziyaya maruz sathının büyükçe bir kısmı yoktur ki coğrafyaca şekil, ilm-i tabakâtça bünye ve kimyaca terkîb cihetleriyle diğer bir kısmına benzesin; bi'l-âkis bu evsâf ekseriyâ bir milden bir mile değışir. Bununla beraber iklimlerde de bir teferruk devam edip gitmektedir. Arz ne süratle teberrüd ve kırsı da ne süratle tasallüb ettiyse Güneş'e ziyâde müteveccih kısmıyla az müteveccih kısmı beyinde de sühûnetçe takdir edilebilecek bir fark gözüktü ve teberrüd devam ettikçe bu farklar daha ziyâde tebârüz ederek nihâyet daima kar ve buzla mestur yerler ile yazı kışı münâvebe ile gelip giden ve urza [10/11] göre birer müddet devam eden memleketler ve his olunabilecek bir fark göstermeksizin yazı yine yaz takip eden memleketler beyindeki câlib-i nazar ihtilaflar sûretinde zâhir oldu. Bu esnada kırsı-ı arzın bazı yerlerinin müteaddid ve muhtelif irtifa ve inhitâtları karaları ve suları şimdi gördüğümüz gibi gayr-ı muntazam bir surette tertip ederek iklimde urzun icâbâtından ziyâde tebeddülâtı müceb olmuştur. Kezalik yeryüzünde vâki' irtifa farklarının ziyâdeliği iklimi hayli değıştirmiş ve bazı yerlerde câmid, mu'tedil ve hâr iklimleri bir iki mil dâhilinde cem' etmiştir. Bu ihtilâfların netice-i umûmiyyesi şudur ki her memleketin kendine mahsûs ahvâl-i iklimiyyesi olduktan başka bir memleketin her bir köşesi de bünye, şekil ve toprakça olduğu gibi âb ve havaca dahi birbirinden farklıdır. İşte kırsının ahvâl ve âsârını henüz ne coğrafya ve tabakât ne de ma'deniyât ve ilm-i hava âlimlerinin ta'dâd edemediği şu gördüğümüz arz ile bunun tekâmülde menşei olan küre-i müzâbe arasındaki gayr-ı mütecânislik farkı böyle pek büyüktür.

Şimdi nazarımızı arzın üzerinde yaşamış ve yaşayan nebât ve hayvanlara atfettiğimizde vâki' ve malumların fıkdanından dolayı bir dereceye kadar müşkül mevkide bulunacağız. Her mevcûd-ı uzvînin basitten mürekkebe geçmek suretiyle tekâmül ettiği hakikaten ilk sabit olan hakikattir ve mâzide mevcut olan

uzviyâtın da aynı suretle kemâl [11/12] bulduğu bir neticedir ki hiçbir fizyoloji âlimi bunu istihrâc etmekte tereddüt etmez. Lâkin münferit sûret-i hayâtîyelerden umûmiyyet itibariyle hayata geçtiğimiz halde acaba tezâhürât-ı hayatın hey'et-i mecmuâsında aynı kanun cârî midir? Ve şimdiki nebât ve hayvan eskilerden ziyâde bünyece gayr-ı mütecânis midir? Ve arzın hâl-i hazırda mecmuâ-i nebâtîyye ve hayvânîyyesi mâzininkinden daha gayr-ı mütecânis midir? diye tahkike giriştiğimiz vakit bunu ispat edecek emâre ve deliller o kadar cüz'î ve müteferrik bulunur ki verilecek her bir hüküm daima münâzaun fih olur. Sath-ı arzın beşte üçü su ile örtülü olduğundan ve yeryüzünün büyük bir kısmı tabakât ulemâsı görmediğinden veya göremediğinden ve mütebâkî yerleri muayene ve tetkik nâmına ancak bir defa bakılıp geçildiğinden ve İngiltere gibi en ziyâde bilinen yerleri dahi pek nâkıs surette keşfedilmiş olup hatta şu dört sene zarfında bu âna kadar meçhul kalmış olan bazı yeni tabakât keşfedildiğinden hayat-ı arzın bir vakit malumunda hangi mahlûkların mevcut veya mefkûd olduğunu kat'iyetle bilmek bizim için mümkün değildir. Uzviyâtın aşağı mertebelerinde bulunan birçoğunun kolay ve çabuk helâk olup gittiğini ve müteaddid tabakât-ı rûsûbiyyenin istihâle ettiğini ve diğerleri arasında büyük fâsılalar yani boş yerler bulunduğunu mülâhaza edersek istihrâc ve hükümlerimize itimat etmemek için fazla sebepler zâhir olur. Bir taraftan evvelce [12/13] bulunmadığı zannedilen tabakâta zü'l-fikarât bakayâsının mükerreren keşfedilmesi ve yalnız balık var zannolunanlarda zâhifelerin bulunması ve zâhifelerden yüksek mertebede hiçbir mahlûkun bulunmadığına hükmedilen tabakalarda memeli hayvanların bulunması bu bâbda menfî delilin kıymeti ne kadar cüz'î olduğunu günden güne irâe etmektedir. Diğer taraftan en iptidai ve en kadîm olan veya öyle görünen bakayâ-yı uzviyyenin keşfedilmiş olduğu fikrinin butlânı dahi aynı derecede zâhir olmaktadır. En eski bilinen suhûr-u rûsûbiyyenin nâr-ı merkezî tesiriyle büyük tahavvüllere uğradığı ve daha eskilerinin büsbütün değiştiği inkâr edilemeyecek bir hakikat oluyor. Şimdi bizce malum olandan daha kadîm yani daha evvel teşekkül etmiş tabakât-ı rûsûbiyyenin ateşten eriyip gittiği bir hakikat olarak kabul edildiği takdirde şu da kabul edilmek icap eder ki tabakât-ı rûsûbiyyenin geriye doğru ne kadar uzun müddet böyle ihrâk ve tahrip edilmiş olduğunu tahmin edemeyiz. Meselâ “Paluzoik [Paleozoic]” (kadîm zî-hayât) unvanı, malum olan en eski müstehâseli tabakalara verildiği halde ispatı lazım geleni sabit göstermek gibi bir butlânı hâvi olur ve aksini gösterecek bir şey bilmediğimiz için arzın tarih-i hayatının belki son birkaç safhası bize kadar gelebilmiştir. Binâenaleyh menfî ve müspet iki tarafta da delilimiz kat'î değildir. Ma'mâfih şunu [13/14] mülâhazadan kendimizi alamayız ki vâkî' ve malumlar az ve eksik olmakla beraber yekûnen düşünülüşü takdirde daha ziyâde gayr-ı mütecânis uzviyâtın daha muahhar edvâr-ı arziyyede tekâmül etmiş olduğunu ve umûmiyyetle hayâtın zaman geçtikçe daha gayr-ı mütecânis surette zâhir olduğunu gösteriyor gibidir. Meselâ, en eski hayat devri addolunan devr-i sâlisde zü'l-fikarâtın birini izâh-ı madde için ele alalım. Malum olan en eski zü'l-fikarât

bakayâsı balıklarındır ve bunlar zü'l-fikarâtın en mütecânis nev'idir. Bundan daha muahhar ve daha gayr-ı mütecânis zâhifeler ve ba'dehu yine daha muahhar ve gayr-ı mütecânis kuşlar ve memeliler gelir. Denilse ki nehir ağzı teressübâtı müstesna olmak üzere devr-i sâlis terâkümâtında, o devirde bulunması muhtemel zü'l-fikarât-ı berriye bakayâsı mevcûd olduğuna pek ihtimal verilemez; buna şöyle cevap veririz ki biz burada yalnız belli başlı vâki' ve malumları olduğu gibi yalnız zikrediyoruz. Ma'mâfih böyle bir itirazdan kurtulmak için yalnız memeli sınıfını ele alalım. Malum olan en eski memeli hayvan müstehâsesi bu sınıfın en aşağı mertebesinde bulunan cüssesi küçük keseli hayvanlarıdır ve bi'l-akis memelilerin en yüksek mertebesini hâiz olan hayvan yani insan dahi en yenidir. Bütün zü'l-fikarâtın gittikçe gayr-ı mütecânislik kesb ettiğine delâlet eden emâreler pek kuvvetlidir. Devr-i sâlis zü'l-fikarâtının –ki bildiğimize göre kâmil balıklardan ibarettir– kesîrû'l-envâ [14/15] zâhifeleri, kuşları, memelileri hâvî olan muahhar zü'l-fikarâttan daha az gayr-ı mütecânis olduğunu gösteren delile karşı evvelce yaptığımız gibi şu cevabı veririz ki devr-i evvelin nehr-i munsabbı terâkümâtı bulunabilse belki zü'l-fikarâtın diğer sınıflarını hâvidir. Lâkin devr-i sâlisin zü'l-fikarât-ı bahriyyesi kâmil kıkırdaklı balıklardan ibaret olduğu halde daha muahhar devirlerin zü'l-fikarât-ı bahriyyesinin müteaddid kemikli balık nev'lerini hâvî olması ve binâenaleyh muahhar yâhûd yani bahrî zü'l-fikarâtın malum olan en eskilerden daha gayr-ı mütecânis bulunması keyfiyeti cevapsız ve te'vîlsiz kalır; kezalik devr-i sâlis teşekkülâtında, devr-i sâni teşekkülâtında bulunduğundan ziyâde nev'den ve sınıftan memeli hayvan bakayâsı görülmesi de böyle izah edilemez bir hakikattir. Yalnız devamıza en muvâfık ahvâli istihrac etmek istersek Doktor Carpenter'in [William Benjamin Carpenter (1813-1885)] fikrine tebâiyyet edebiliriz ki mûmâ-ileyh bu bâbda şöyle diyor: "İlm-i müstehâsâtın hakâyık-ı umûmiyyesi şu itikada müsait gibi görünür ki şimdi küre-i arzı dolduran suver-i uzviyyeden her birinin hayât-ı ferdiyyesinde olduğu gibi bu âlemin bütün hayât-ı umûmiyyesinde de aynı tertip cârî olduğu seçilebilir." yahut Profesör Owen'in [Richard Owen (1804-1892)] şu hükmünü kat'î diye dermiyân edebiliriz; mûmâ-ileyhin kavlince her bir sınıf mahlûkun kadîm numûneleri yenilere nazaran enmuzeç ittihâz edilen sûret-i umûmiyyeden ayrı [15/16] ayrı daha az fark ediyor, yani bütün sınıfta müşterek olan şekli-i esâsiyye daha az gayr-ı müşâbih bulunuyor ve bu suretle daha az mütecânis bir sınıf mahlûk oluyor. Lâkin bu bâbda en ziyâde hürmet ettiğimiz sâhib-i salâhiyet zâatın –ki elde edilen delâil henüz şöyle veya böyle bir hüküm vermemize kâfi derecede kavî olmadığı fikrindedir– re'yine hürmeten bu meseleyi böyle açık bırakmakla iktifâ ediyoruz.

Küre-i arzın tarih-i hayâtisinde mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru bir hareket zâhir olup olmadığı, en ahîr ve en gayr-ı mütecânis mahlûk olan beşerin terakkisinde kâfi bir vuzûh ile görülmektedir. Bunun gibi doğrudur ki arzın zevîl-hayât ile canlandığı devir zarfında uzvî-i beşer, mensup olduğu nev'in medenî sınıfları arasında daha ziyâde gayr-ı mütecânis olarak büyümüştür ve bu nev',

hey'et-i mecmûasıyla, ırklara teşâub ve bunlar da birbirinden teferruk etmek [16/17] suretiyle gittikçe mütezâyid bir gayr-ı mütecânislik göstermektedir. Bu kaziyyelerden birincinin ispatı sadedinde şu keyfiyeti zikrederiz ki el ve ayakların sâir a'zâya nispeten büyümesinde medenî adam, meşîmeli memeliler sınıf-ı umûmîsinden, mertebesi dûn ırklardan ziyâde ayrılır. Avustralyalıların ekseriyâ beden ve kolları iyi büyümüş olduğu halde ayakları pek küçüktür ki bu suretle arka ve ön ayakları arasında cesâmetçe pek az fark olan şempanze ile gorilla maymunlarını hatırlatır. Fakat Avrupalı'da bacakların daha uzun ve kalın olması göze çarpar ki ön ve art ayaklar daha gayr-ı mütecânis demektir. Bundan başka kafatası kemikleriyle vech kemikleri beyindeki nispetin daha ziyâde olması da aynı hakikati izah eder. Ale'l-umûm zü'l-fikarâta terakkî, amûd-ı fikarîde ve ale'l-husûs kafasını teşkil eden kıt'alarda mütezâyid bir gayr-ı mütecânislik ile zâhirdir: Mertebesi yüksek olan hayvânât-ı fıkariyye, dimağı muhâfaza eden kemiklerin nispeten büyük hacimde olmasıyla vechleri teşkil eden kemiklerin bi'n-nisbe küçük hacimde olmasıyla tefrik olunur. İşte beşerde diğer mahlûkata olduğundan ziyâde kuvvetli olan bu sıfat-ı mümeyyize Avrupalı'da vahşiden ziyâde kavidir. Bundan mâada medeniyetin izhâr ettiği kuvve-i akliyenin vüs'at ve tenevvü'ce fâikiyetini mülâhaza ederek istidlâl edebiliriz ki medenî gayr-ı medenîden daha mürekkeb yahut gayr-ı mütacanis bir cümle-i asabiyye mâliktir ve fi'l-hakîka medeniyetin asıl [17/18] dimağıyla alttaki ukdeler beyindeki nisbetin ziyâdeliğinde ve kezalik kıvrımlarının tenâzurdan daha ba'id olmasında bu hakikat bir dereceye kadar zâhirdir. Eğer meseleyi daha ziyâde tenvîr etmek lazımsa çocuklarımıza müracaat ederiz. Avrupalı'nın çocuğu ile medeniyetçe mertebesi dûn kavimlerin büyükleri arasında bazı câlib-i dikkat nokta-i müşâbeheler vardır: burnun köprüsünün basıklığı, kanadının düzlüğü ve deliklerinin iki tarafa ve dışarıya açık olması, dudakların şekli, cebhe kemiğinde hava keseciği (ceyb) olmaması, gözlerin arasının ziyâde olması ve bacakların küçüklüğü gibi. Şimdi bu sıfatların yetişmiş bir Avrupalı evsâfına munkalib olmasını müceb olan inkişâf ve tekâmül muâmelesi, rüşeymin mukaddemki tekâmülü esnasında mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru vâki' olan tahavvülün mâ-ba'dı olduğundan –ki bunu her bir müşerrih kabul eder– vahşî kavimlerin aynı evsâfının medenîlerinkine munkalib olmasını müceb olan muvâzî inkişâf ve tekâmül muâmelesi dahi mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru olan tebeddülün mâ-ba'dı olmak lazım gelir. İkinci kaziyye yani nev'-i beşerin hey'et-i mecmûasıyla gittikçe gayr-ı mütecânis olması keyfiyeti izaha hâcet göstermeyecek derecede bedîhîdir. İlm-i beşere dâir her kitap beşeri ırklara, kısımlara ve şubelere taksim ederek bu kaziyyeyi ispat etmektedir. Hatta ebnâ-yı beşerin birkaç münferit asıldan teşâub etmiş olduğu faraziyyesini kabul [18/19] etsek bile şu keyfiyet sahîhdir ki bu asılların her birinden şimdi gayet muhtelif birçok kabîleler zuhûr etmiştir ve bunlarda ilm-i lisânın delâletleriyle ispat edildiği üzere ırk, hey'etiyle şimdi eskisinden daha az mütecânisdir. Buna misal olarak şu bir iki asır zarfında zuhûr etmiş yeni bir millet vardır ki o da

İngiliz-Amerika'dır. Eğer müşahede ve hikâye edenlerin ta'rifâtına itimat edersek an-karîb Avustralya'da dahi böyle yeni bir kavim husûle gelecektir.

Şekl-i ferdîde beşeriyetden sûret-i içtimaiyyede beşeriyete geçtiğimizde bu kanûn-i umûmînin daha mütenevvî' olarak temsil edildiğini görürüz. Mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru tebeddül, hey'etiyle medeniyetin terakkisinde meşhûd olduğu gibi her milletin terakkisinde de görülür ve el'ân mütezâyid bir suretle devam etmektedir.

Mevcut vahşî kabilelerde gördüğümüz gibi cemiyet, en birinci ve en dün mer-tebesinde, aynı kuvvet ve hizmetlere sahip efrâdın mütecânis bir tecemmu'ndan ibaret olup hizmetler beyninde yegâne bir fark varsa o da erkek ile dişi farkından mütevelliddir. Her erkek muharip, avcı, balıkçı, aletçi ve yapıcıdır ve her kadın aynı ağır işlerle meşguldür. Lâkin tekâmül-i içtimâinin ilk safhalarında hâkim ile mahkûmun, âmir ile memurun ayrılması gibi iptidai bir fark zuhûr etmiştir. Hatta bazı kabile riyasetleri, müteferrik göçebe aileleri [19/20] birleşip yine gö-çebe bir kabile şekline girdiği vakit yani o ilk adımda vücut bulmuş gibidir. Bir hayvan sürüsünde veya çocuk kümesinde görüldüğü gibi vahşiler cemiyetinde de en kavî yahut en hilekâr olanların hükmü cârî olur. Ma'mâfih bu hüküm ve hükûmet evvelâ gayr-ı muayyen ve gayr-ı kat'îdir ve kuvvetçe cüz'î dün olanlar da buna iştirâk eder. Ve bununla meşguliyet veya maişet farkı zâhir olmaz: Yani ilk hâkim olan kimse avını kendi avlar, aletlerini kendi yapar, kulübesini kendi yapar ve iktisat noktasından düşündüğümüze göre kabilesinin diğer efrâdından farklı değildir. Yavaş yavaş kabile ilerledikçe hâkim ile mahkûm beyninde fark da gittikçe muayyen ve kat'î olur. Kuvve-i hâkime bir aileye mahsus irsî olur ve bu ailenin reisi kendi ihtiyaçlarını tatmin için bizzat çalışmaktan ferâğât ederek diğer efrâd tarafından hizmet edilir; bu suretle yalnız hükûmet etmek vazifesini deruhde etmeye başlar; aynı zamanda bununla bir tertipte bir nev' hükûmet daha zuhûr etmiştir ki o da "din"dir. Bütün kuyûd ve rivâyât-ı kadîme ispat eder ki en eski hâkimlere ilahî zâtlar nazarıyla bakılmıştır. Bunların hayatlarında söyledikleri sözler ve verdikleri emirler irtihallerinden sonra mukaddes addedilerek taraf-ı Hakk'tan gönderilen halefleri tarafından icrâ edilmiş ve onlar da iltica ve perestiş edilmek üzere sırası gelince millî mabede nakil [20/21] ve ikâme edilmiştir ki bun-ların en kadîmi Rabb-ı Âzam ve Bâkîsi ona tâbi' ilahlardır. Bu iki hükûmet (yani mülkî ve dinî) bir müddet birbirine ziyâdesiyle merbût olarak yaşadı. Hükümdâr asırlarca reis-i ruhânîlik etti ve me'mûrîn-i ruhâniyye de hânedân-ı saltanat a'zasından oldu. Asırlarca müddet ahkâm-ı diniyye az çok nizâmât-ı mülkiyyeyi muhtevî oldu ve nizâmât-ı mülkiyye de az çok dinin müsâdesiyle oldu; hatta en müterakkî milletlerde dahi bu iki âmil-i idare birbirinden hiçbir suretle tamamıyla ayrılmamıştır. Bunlarla esasta iştirâk fakat ba'dehu tedricen tebâüd eden diğer bir fâil-i hâkim vardır ki o da resm ü teâmüldür. Bütün unvânlar aslen hükümdâr-ı ilâhînin isimleridir; ba'dehu Hakkın ve hükümdârındır; ba'dehu yüksek rütbeli zâtlarıdır ve nihâyet bazıları avâm beyninde müsta'meldir. Kezâlik her nev' nidâ

ü hitâb evvelâ esirin galibe veya tebaanın insanî yahut ilâhî matbua gösterdiği tâat ve teslimiyet manasını müfid olup bu ifadeler bilâhare sâhib-i rütbe âmirlere hitâben isti'mâl edilerek tedricen beyne'n-nâs mükâleme zeminine inmiştir. Bi'l-cümle selâm ve ihtirâm hareketleri bir vakit hükümdarın önünde gösterilen teslimiyetler idi ve onun irtihalinden sonra ona ibadet maksadıyla icrâ edilirdi. Sonra taraf-ı Hakk'tan gönderilen bu ailenin diğer erkânı da aynı suretle selamlandı ve böyle yavaş yavaş umûma mâl oldu. İşte aslında mütecânis [21/22] olan hey'et-i içtimâiyye hâkim ile mahkûm gibi iki kısma teferruk edince hâkim kısım da iptidai olarak dinî ve dünyevî yani kilise ve devlet suretinde ikiye ayrıldı ve aynı zamanda bu ikisinden, yevmî muâmelemizi idare eden ve daha az muayyen olan bir nev' hükûmet daha ayrılmaya başladı ki merâsim ve teşrifâtın ibaret olan bu hükûmetin de kendine mahsûs bir şekl-i muayyeni yok değildir.

Bunların her biri dahi bi'z-zât mütevâlî teferruklara maruzdur ve nihâyet asırların mürûruyla gayet muğlak bir tertîb-i siyâsî yahut cümle-i merâtib-i resmîyye vücuda gelmiştir ki hükümdâr, vükelâ, zâdegân, havâs ve avâm, şu'be-i idâreleriyle, mahkemeleriyle, tahsil merkezleriyle, belediye hey'etleriyle hâsılı her biri az çok mürekkeb cemâatleriyle buna dâhildir. Bunun yanında da yine gayet muğlak bir cümle-i merâtib-i diniyye vücuda gelmiştir ki en yüksek makamdan en küçük hademeye ininceye kadar birçok eshâb-ı rütbeyi hâvîdir. Kezalik cemiyetçe ileriye sürülen ve beyne'n-nâs kanûn-ı mülkî ve dinî ile tanzim edilemeyecek ma'lûmât-ı fer'îyyeyi idâreye hizmet eden âdât, âdâb, usûlden mürekkeb diğer muğlak cümle daha teşekkül eder. Bir de şunu zikretmek lâzımdır ki her milletin hükûmet makinesindeki bu mütezâyid gayr-ı mütecânislik ile beraber muhtelif milletlerin hükûmet makînelerinin hey'et-i mecmûasında da bir mütezâyid gayr-ı mütecânislik vardır; yani bütün milletler usûl-i siyâsiyye ve teşri'îyye, i'tikâdât, [22/23] mebânî-i diniyye, âdât ve âdâb-ı teşri'îyye cihetleriyle birbirine az çok gayr-ı müşâbihdir. Aynı zamanda bizce daha ma'rûf bir ikinci teferruk vâkî olmaktadır. Yani bütün cemiyet muayyen sınıflara ve kısımlara ayrılır. Milletın hâkim olan yani hükûmet eden kısmı yukarıda tafsîl edildiği üzere mürekkeb bir tekâmül geçirdiği gibi hükûmet edilen kısım da aynı derecede mürekkeb bir tekâmül geçirmektedir ve bunun neticesi olarak müterakkî milletlerde görülen büyük inkisâm-ı a'mel husûle gelmiştir. Bu terakkîyi ilk safhalarından doğru takip etmek yani meselâ Şark milletlerindeki kadîm sınıf taksîmâtından ve Avrupa'nın esnâf cemiyetlerinden başlayıp metâyı vücuda getirmek, tevzî' etmek için mevcut tertîbât-ı mükellefeye kadar zikretmek lâzım değildir. Bu terakkî bir tekâmüldür ki her ferdi başlı başına aynı ef'âli icrâ eden bir vahşî kabileden başlayarak efrâdi birbirine muhtelif suretlerle iş gören bir medenî cemiyet ile nihâyet bulur ve bu tekâmül sebebiyle bir metânın münferid yapıcısı yerine bir amirin eli altında birleşen ve o metânın muhtelif kısımlarını yapan bir amele kümesi kâim olur. Lâkin cemiyetin bu tertîb-i snâ'îsinde mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru vuku' bulan bu terakkînin diğer ve daha yüksek safhaları vardır. Muhtelif sınıftan

amele arasında vâki' bu taksîm-i a'mâlda bir hayli terakkî husûle geldikten birçok zaman sonra dahi cemâatin birbirinden [23/24] gayet uzak kalmış kısımları beyinde taksîm-i a'mâl pek cüz'î veya büsbütün mefkûd olabilir. Memleketin her bir kısmındaki halk, aynı işlerle meşgul olmak cihetiyle milletin hâli nispeten mütecânis gider. Lâkin yollar ve diğer vesâit-i nakliyye müteaddid ve iyi olduğu vakit memleketin muhtelif yerleri muhtelif hizmetler der-uhde etmeye ve bu vechile birbirine bağlanmaya başlar. Pamuk dokuma bir yere mahsus olur, yün kumaş imali de başka bir yere münhâsır olur ve ipekli şeyler bir yerde temerküz eder, şerit ve kurdele diğer bir yerde; çorap bir yere kundura başka bir yere yerleşir. Çanak çömlek, çatal bıçak ayrı ayrı vatan sahibi olur. Nihâyet her mevki başlıca yaptığı iş ile sâir mevkilerden az çok temeyyüz eder. Bu taksîm-i a'mâl yalnız bir milletin muhtelif kısımlarında kendini göstermekle kalmayıp belki muhtelif milletlerde de vâki' olur. Serbestî-i ticaret sayesinde gittikçe tezâyüd etmekte olan mübâdele-i emtia tedricen her milleti az çok bir işe tahsis etmek kuvvetini âkabet gösterecektir. İşte efrâdînin hizmetleri cihetiyle tamamen değilse de tamama yakın mütecânis olan bir vahşî kabileden bed' ile bu terakkî bütün nev'-i beşerin iktisat cihetinden birleşmesine doğru gitmiştir ve el-ân gitmektedir ki her milletin kendine ayrı bir hizmet tayin edip münhasıran onunla meşgul olması ve her milletin mevzîi kısımları tarafından ayrı hizmetler der-uhde edilmesi, her şehirde muhtelifü'n-nev' [24/25] yapıcı ve satıcılar tarafından ayrı ayrı işler görülmesi ve her bir metâyı yapmak üzere birleşen amelenin ayrı ayrı hizmetler der-uhde etmesi sebebiyle gittikçe millet gayr-ı mütecânis olmaktadır.

İşte uzviyet-i içtimâiyenin tekâmülü gibi açık bir misal ile izah edilen bu kanun, efkâr ve ef'âl-i beşeriyenin ve bütün mahsûlâtının tekâmülünde de aynı açıklıkla tezâhür eder ki o efkâr ve ef'âl ister mukayyed veya mücerred ister hakîkî veya hayalî olsun. İlk misal olmak üzere lisanı ele alalım.

Lisanın mertebeye en dûn sureti nidâdır ki hayvânât-ı sâfilede olduğu gibi bu tarîk ile tek bir ses bütün bir fikri müphem olarak nakleder. Lisân-ı beşerin öteden beri yalnız nidâlardan ibaret ve binâenaleyh aksâm-ı kelâm itibariyle sûret-i kat'îyyede mütecânis olduğunu gösterecek delil mefkûddur. Ma'mâfih lisan geriye doğru takip edilerek bir vakit aksâmı yalnız isimlerle fi'lerden ibaret bir şekl-i basitte bulunduğu sabit bir hakikattir. Bu erkân-ı asliyyeden diğer aksâm-ı kelâmın tedricen tekessür ettiğini -fi'lerin müteaddî ve lâzime isimlerin mücerred ve mukayyede teferruk ettiğini- fi'lerde sîga, zaman, şahıs; isimlerde adet ve hâlin zuhûra geldiğini -yardımcı fi'lerin, sıfatların, hâllerin, zamirlerin, edatların teşekkül ettiğini -medenî kavimlerin dakîk mana farklarını ifâde ettikleri aksâm-ı kelâmın, mertebe, cins ve nev' ve sınıflara ayrıldığını mülâhaza [25/26] edersek mütecânisten gayr-ı mütecânisliğe doğru tebeddül ettiğini görürüz. Lisanın tekâmülünü, bir asıldan müştakk kelimelerin birbirinden tebâüdü nokta-i nazarından dahi takip edebiliriz. İlm-i lisân hayli müddet evvel şu hakikati göstermiştir ki bütün lisanlarda kelimeler, sınıflara taksim olunabilir ve her bir

sınıfın efrâdı iştikâk tarîkiyle birbirine bağlıdır. İptida bir asıldan zuhûr etmiş olan isimler bilâhare daha ziyâde farklı diğer birçok isimlere asıl olur. Bu suretle müştakk kelimeler yapmak ve mürekkeb isimler teşkil etmek için muntazam bir usûl teessüs ederek onun yardımıyla sonunda bir asıldan öyle bir kelime kümesi hâsıl olur ki telaffuz ve manalarının gayr-ı mütecânisliğine nazaran aralarında karîb bir münasebet bulunduğu mübtediler için inanılır şey değil görünür. Hâlbuki sâir asıllardan da böyle müştakk ve mürekkeb kelimeler vücuda gelir ve nihâyet meselâ altmış bin yahut daha ziyâde muhtelif şekil ve savtta ve o kadar muhtelif eşyâ, sıfat ve ef'âle delâlet etmek üzere muhtelif manada kelimelerden mürekkeb bir lisân vücûda gelir. Umûmiyyetle lisan, mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru ve diğer bir tarîk ile daha hareket eder ki o da lisanların tekessür etmesidir. Şimdi ister bütün lisanlar bir anadan doğmuş olsun yahut bazı lisan ulemasının düşündükleri gibi ister iki ve daha ziyâde asıldan teşâub etmiş olsun şu nokta zâhirdir ki meselâ Hint-Avrupa lisanları [26/27] gibi büyük lisan kümeleri bir ana babadan doğmuş olduğundan mütemadiyen birbirinden tebâüd etmek suretiyle mütemeyyiz olmuştur. Yeryüzüne dağılmak sayesinde efrâd kümeleri teferruk ederek kavimler teşekkül ettiği gibi yine bu intişâr sayesinde nutk ve lisan teferruk ve temeyyüz etmiştir. Hatta bu hakikat, her bir millet ve memleketin birbirinden ayrı yerlerinde ayrı ayrı şiveler teşekkül etmesi keyfiyyetiyle daha ziyâde vuzuh kesb eder. Hâsılı lisanın terakkîsi, hem bütün lisanların tekâmülünde hem sınıf sınıf kelimelerin teşekkül ve tekâmülüyle aksâm-ı kelâmın tekâmülünde cârî olan kanûn-ı umumîye tevâfuk eder.

Lisân-ı tekellümden lisân-ı tahrîre geçerse aynı manaya delâlet eden bazı hakikatlere müsâdîf oluruz. Lisân-ı tahrîr resim ve heykeltraşlık ile beraber doğmuş olup bidâyette bu üçü mimarlığın lahikaları idi. Ve bütün hükûmetlerin şekl-i ibtidâisi –ki hükümet-i ilâhiyyedir– ile doğrudan doğruya alâkadar idi. Şu esnada meselâ Avustralyalılar ile Cenûbî Afrika kabileleri müteferrik bazı akvâm-ı vahşîyenin, belki mukaddes mahal addettikleri mağara duvarlarına şahıslar, vak'alar nakşetmeye mâil olduklarını yalnız zikredip Mısırlilere geçecegiz. Asurîlerde olduğu gibi kadîm Mısırlilerde de ma'bûdun mabedi ile hükümdârın sarâyını –ki hakikaten bunlar evvelce aynı şey idi– tezyîn için duvarlara boyalı resimler yapmak âdeti vardı ve devletin resmî alayları ile dinî âyınlar gibi bunlar da [27/28] böyle hükûmetçe merâsimden ve âdattan idi. Bunlar diğer bir cihetle de merâsim-i hükûmetten ma'dûd idi. Çünkü o nakşlar, ma'bûda ibâdetleri, ma'bûd hükümdârın zaferlerini, tebaasının ubûdiyyetini, âsilerin mücâzâtını irâe ediyordu. Kezalik halkın esrâr-ı mukaddeseden telâkki ettikleri bir sanatın mahsûlü olduğu için dahi nakşlar merâsim-i devletten ma'dûd idi. İşte böyle resim ile göstermek âdetinin cârî ve muhkem olmasından, yalnız cüz'î değışmiş bir surette olarak resim ile yazı yazmak işi zuhûr etti ki böyle yazı Şimâlî Amerika halkında, o kıta keşfolunduğu vakit mevcut idi. Bizim kendi lisân-ı tahrîrimizde şimdi dahi vuku' bulmakta olan ihtisârlara mümâsil ihtisârlarla bu resimli şekillerin

en ziyâde tekerrür edenleri mütemadiyen basitleştirilmiş ve nihâyet bir küme-i remz yahut işaret husûle gelmiştir ki bunların kısm-ı a'zamı makâmına kâim oldukları eşyâya uzaktan uzağa benzerdi. Mısırlilerin hiyeroglif yazısının böyle zuhûr ettiği neticesini şu keyfiyyet de teyit eder ki Meksikalıların resim yazıları ideograf şekillerinden mürekkeb aynı sınıftan bir lisan tevliid etmiştir; Mısırliler beyninde olduğu gibi Meksikalılar arasında dahi bu işaretler taklidî ve remzî olmak üzere cüz'î bir mertebede ikiye ayrılmış ise de aynı yazıda ikisi de beraber isti'mâl edilir. Mısır'da lisân-ı tahrîr bir teferruk daha görüp bundan (mukaddes ve âdi) iki lisan [28/29] doğmuştur ki ikisi de asıldan (hiyeroglif) iştikâk etmiştir. Aynı zamanda görürüz ki ism-i hâssları ifade için –ki bunlar başka surette ifade edilemez– kymet-i savtiyyeyi hâiz işaretler kullanılmıştır. Ve Mısırlilerin asla mü-kemmel elifba yazısı vücuda getiremedikleri iddia edilmekte ise de şüphe edilemez ki ara sıra ideograf işaretlerinin yardımıyla isti'mâl edilen bu işaret-i savtiyyelerin bir elifba cümlesinin tohumları olduğuna güç şüphe edilir. Hiyeroglif yazısından bir kere ayrıldıktan sonra bi'z-zât bu elifba yazısı muhtelif teferruklar görmüş ve muzâaf elifbalar hâsıl olmuştur. Ma'mâfih bunların kısm-ı a'zamı arasında az çok bir rabta bulunduğu seçilebilir. Her medenî millette bir takım sesleri irâe etmek için muayyen maksatlarla kullanılan takım takım işârât-ı tahrîriyye vücûda gelmiştir. Nihâyet yazıdan tab' yani basma teşâub etmiş ve bu da bidâyeten yek-nesak iken birçok yeni şekiller ahzeylemiştir.

Lisân-i tekellüm ilk safha-i terakkilerden geçmekte iken bunun aslını muhtevî olan duvar nakışları yapmak sanatı da resim ile heykeltıraşlığa ayrılmıştır. Nakşedilen ma'bûdlar, hükümdârlar, adamlar ve hayvânlar fi'l-asl etrafı çizgi ile oyulmuş ve boyanmış idi; resimlerin kısm-ı a'zamında hudud çizgileri o kadar derin olur ve bunların tahdit ettiği şeyin yani resmin başlıca yerleri o kadar müdevver ve bariz görülür ki adeta oyma resim ile [29/30] kabartma resim arasında husûsi bir eser-i sanat teşkil eder. Fi'l-hakîka bazı yerlerde kabartmaya doğru bir terakkî görülür. Şöyle ki çizgileri oyulmuş şekillerin arasında kabarıp kalan yerler kalem ile oyulup çıkarılarak şekiller de uygun bir surette boyanır ve böylece boyalı bir kabartma husûle gelir.

Asurî âsâr-ı mi'mârîyesinde bu üslûb-ı sanat daha yüksek bir mertebe-i kemâle isâl edilmiş yani irâe edilen şahıslar ve şeyler, yine vahşîyâne bir surette boyanmış olmakla beraber daha ziyâde sıhhat ve tafsîlât ile hak edilmiştir ve büyük kapı yollarının köşelerinde bulunan kanatlı arslan ve boğa resimlerine dikkatle bakacak olursak tamamıyla traş edilmiş bir heykele doğru büyük bir adım atılmış olduğunu görürüz; yalnız bu resimler yine boyalıdır ve binanın bedenine yine bitişiktir. Ma'mâfih Asurîyye'de nakkaşlar yahut mimarlar asıl heykel dediğimiz şeyi yapmaya gayret etmemiş yahut pek az etmiş iken Mısırlilerin âsâr-ı sanatında tirâşide heykelin duvardan tadrîç ile ayrılmış olduğunu hatve be hatve görebiliriz. Müzedeki koleksiyona bir göz gezdirmek bunu bize gösterir. Bu esnâda münferid heykellerin kabartma resimden ayrıldığını gösterecek emâreleri

görmeye de fırsat buluruz. Fî'l-hakîka görürüz ki müfrîz heykellerin hemân hepsinde ayaklar birbirine ve kollar bedene yetişmiştir ki bu, kabartmalara [30/31] mahsustur; bundan başka heykelin arka tarafı baştan ayağa kadar yekpare bir parça ile bitişiktir ki bu parça asıl duvar bedeninin yerine kâimdir. Yunan kadîm sanatında da bu terakkînin mühim hatveleri görünmektedir. Mesela Yunan mabetlerinde direklerin üst taraflarında renkli kabartmalar vardır ki kurban, harp, alay ve av resimleridir. Ve bunların hepsi bir vechile dinîdir. Mabet binasının cephesindeki müselles sath üzerinde zemin ile az çok müşterek renkli oymalar vardır ve bunlar ma'bûdların yahut kahramanların muzafferiyetlerini gösterir. Binalardan kat'iyen ayrılan heykeller dahi boyalıdır ve Yunan medeniyetinin ancak muahhar safhalarında heykeltraşlık ile resmin birbirinden tamamen ayrıldığı görülür. Hristiyanite mahsus sanayi-i nefisenin de buna muvâzî bir surette yeniden veya ikinci defa olarak doğduğu görülebilir. Bütün Avrupa'da eski âsâr-ı nefise mevzu itibariyle dinî idi: Hepsi Hazret-i İsa'yı, salîbi, Hazret-i Meryem'i, aile-i mukaddeseyi, havarîyyûnu ve aizzeyi gösteriyordu. Bunlar kilise mimarisinin eczâ-yı mütemmimesini teşkil ederdi ve halkı ibadete teşvik eden vesâit meyânında idi ki Katolik memleketlerde hâlâ öyledir. Fazla olarak salîbde Hazret-i İsa'nın mahkûk tasvîriyle Meryem'in ve aizenin bütün oyma resimleri boyalı yahut renkli idi. Hâsılı resim ile heykeltraşlığın, âsârları olan sanat-ı mimariyeye gayet karîb münasebette buldukları [31/32] yerlerde birbirine de gayet yakîn merbût kaldıkları keyfiyyet-i mühimmesini görmek için Avrupa'nın kiliselerinde ve bazı caddelerinde hâlâ kesretle meşhûd olan "Madonna-Meryem" tasvirlerini göz önüne getirmek kifâyet eder. Hatta Hristiyan heykeltraşlığı resimden teferruk ettiği vakit dahi mevzuu cihetinden yine dine ve hükûmete müteallik idi: Kiliselerde, mezarlarda ve hükümdârların heykellerinde görülüyordu. Aynı zamanda resim dahi sırf dine ve kiliseye ait olmadığı yerlerde dahi hükümdâr saraylarının tezyîninde isti'mâl edilir ve hükümdârların şahıslarını irâe ettikten mâada en ziyâde mukaddes esâtire tahsis olunurdu. Hülâsa resim ile heykeltraşlık ancak yenilerde birbirinden ayrılmış ve dinîlikten sıyrılıp dünyevî olmuştur. Kezalik şu bir iki asrın içindedir ki resim tarihî, menâzırî, bahrî, mimarî, hayatî, hayvanî... kısımlara ayrılmış ve heykeltraşlık dahi hakîkî yahut hayalî mütenevvî' mevzularla iştigal ettiğine göre gittikçe gayr-ı mütecânis olmuştur.

İşte garip olmakla beraber görüyoruz ki her türlü lisân-ı tekellümün, resmin ve heykeltraşlığın bir asl-ı müşterekî vardır ki o da ma'bûdların ve sarayların siyasî-dinî tezyînâtıdır. Duvarda asılı manzara resmi ile masanın üstündeki Tayms [Times] nüshası şimdi birbirine pek az müşâbehet göstermekle beraber mukaddemâ birbirine karîb idi. İşte postacının [v]urmak üzere [32/33] kaldırdığı tunçtan tokmak heykeli, eve bırakacağı resimli gazetenin şimşir üzerine hak suretiyle basılmış resimleriyle alakadar olduktan mâada yazıların harfleriyle de alakadardır. Renkli pencere ile onun tenvîr ettiği dua kitabı ve şuradaki heykel arasında karâbet vardır. Sikkelerimizdeki resimler, dükkânların üzerindeki işaretler, araba

âyineligindeki arma, omnibusun içinde asılı levha, bebekler ve kâğıt saçaklarla beraber, kadîm ahâlinin ma'bûd hükümdârlarına ait muzafferiyâtı ve ibadetleri irâe ettikleri kaba saba oyma resimlerden doğrudan doğruya intikal edip gelmiştir. Bir asıldan mürur-ı zaman ile mütevâliyen teferruk ve tebâüd ederek zuhûr edebilecek eserlerin ve mahsûllerin tekessür ve adem-i tecânüsünü daha parlak surette irâe edebilecek başka bir misal belki bulunamaz.

Bu bâbda diğer hakâyıka nakl-i kelâm etmezden evvel şu noktayı da nazar-ı dikkate arz etmek isteriz ki mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru terakkî, yalnız resim ile heykeltraşlığın mimarlıktan ve birbirinden ayrılmasında ve bunların vücûd verdiği mevzuların tenevvü' ve ta'dâdında zâhir değil belki her eser-i sanatın yapılışında da meşhûd olur. Yeni bir resim yahut heykel eskisinden pek ziyâde gayr-ı mütecânis bir haldedir. Meselâ Mısırlere mahsus alçı üzerine boyalı resim alelade bütün şahısları ve şekilleri gözden müsâvî mesafede [33/34] imiş gibi gösterir ve binâenaleyh eşyayı gözden muhtelif mesafelerde gösteren yeni bir resme nazaran daha gayr-ı mütecânistir. Sonra bütün eşyayı aynı derecede ziyaya maruz etmiş gibi gösterir ve bunun için muhtelif eşyayı her şeyin muhtelif yerlerini muhtelif derece-i şiddetde ziyaya maruz bir halde gösteren resme nazaran gayr-ı mütecânisliği azdır. Sonra eski alçı resimde başlıca elvân-ı asliyye görülür ve bunlar da tam koyulukta isti'mâl edilir; bunun için elvân-ı asliyyeyi idare ve imsâk ile kullanarak daha gayr-ı mütecânis terkîbde müteaddid ve diğerlerine göre nev' ve şiddeti muhtelif elvân-ı fer'iyye veya vasatiyyeyi ziyâdece isti'mâl eden yeni bir resme nisbet edilince bi't-tab' gayr-ı mütecânisliği dün mertebede kalır. Bundan başka böyle eski âsâr-ı sanatta tasavvur cihetiyle büyük bir irtirâd görülmektedir. Meselâ gösterilen eşkâl daima aynı tertipte yapılır –aynı hareketler, aynı tavırlar, aynı çehre ve aynı kıyafetler– Mısır'da eşhâsın ve eşyânın usûl-i irâesi o kadar mukarrer ve sabittir ki bundan ayrılmayıp yeni bir şey yapmak adeta kudsiyyet-i diniyyeye bir tecavüz sayılır. Asurîlerin kabartmalarında da aynı ahvâl cârîdir. Mabutlar, hükümdârlar, hâdimler, kanatlı mahlûklar ve hayvanlar her vakit aynı vaziyette yapılır; ellerde aynı aletler, hepsi aynı işle meşgul, çehrelerde aynı mana yahut aynı manasızlık. Resme hurma ağacı yapılmış ise ağaçların hepsi aynı irtifadadır; yaprakların adedi ve birbirinden [34/35] mesafesi müsâvîdir. Su gösterilecek olursa her dalga diğer dalgaların karşılığı yani mukâbil aynı olur. Balık daima aynı cinstir ve suyun yüzüne muntazaman tevzî olunur. Hükümdârların, mabutların, kanatlı mahlûkların sakalları her yerde birbirinin aynıdır. Kezalik aslanların yeleleri dahi hep birdir ve bargirinkilere müsâvîdir. Saç her yeri aynı şekilde kıvrım ile gösterilir. Hükümdârın sakalı adeta bir eser-i mimarî gibi kat kat muntazam kıvrımlardan yapılır ve her bir düz kattan sonra bükülmüş ve aykırı konulmuş bir kat gelir ve bunların hepsi fevkalade bir intizam ile tertip edilir; boğaların kuyruklarının ucundaki püskül dahi hep aynı şekil ve cesâmette yapılır. Kadîm âsâr-ı Hristiyaniyede bu hakikatler o kadar göze çarpar derecede olmamakla beraber göze görünür halde olup şimdi şu yukarıda zikredilenlerden

mâada sâir bazı hakâyık-ı mümâsile aramaktan ise mütecânisten gayr-ı mütecânise terakkîyi açıkça müşâhede etmek için şunları göz önüne getirmek kâfidir ki zamanımızın resimlerinde terkip nihâyetsiz derecede mütenevvî'dir; tavırlar, vecihler, vecihdeki manalar hep gayr-ı müşâbihtir. Resimde ikinci derecede olan eşyanın hacim, şekil ve yapıları muhtelifdir ve hatta en ufak teferruâta varıncaya kadar az çok birbirine mübâyindir. Şimdi bununla bir Mısır heykelini mukayese edelim ki bunda heykel, bir kaide üzerinde kâimen durur; [35/36] elleri dizinde, parmakları birbirine muvâzî, gözleri doğru ileriye bakıyor, iki tarafı birbirine her husûsta müsâvî ve mütenâzır. Sonra bir de müterakkî Yunan veya yeni mektep sanatların bir eserini göz önüne getirelim ki bunda da başın, bedenın el ve ayakların vaziyetleri cihetiyle heykel hiç mütenâzır değildir ve saçların tertibi, elbise sâir teferruât ve mücâvir eşya ile münasebetleri hep muhtelifdir; işte bu muayene ve mukayese mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru olan terakkîyi açıkça gösterir.

Şiir, mûsikî ve raksın bir asıldan tedricen teferruk ettiği hakikati de bizim davamızı ispat edecek ahvâldendir. Kelimelerde mevzûniyyet, seslerde mevzûniyyet, hareketlerde mevzûniyyet bidâyeten aynı şeyin parçaları, aynı hakikatin vecihleridir. Yalnız mürur-ı zaman ile birbirinden ayrılmıştır. Şimdiki halde mevcut olan kabâil-i vahşiyede bunlar henüz ayrılmış değil, birdir. Vahşiler raks ederken bir nev' muttarid tagannîde bulunurlar, ellerini [v]ururlar ve kaba yapılmış çalgılar çalarlar; yani mevzûn harekât, mevzûn kelimât, mevzûn asvât beraberdir. Târihî kavimlerin ele geçen eski kayıtları da gösteriyor ki bu üç nev' fi'l-i mevzûn yahut manzum dinî ayinlerinde müttehid idi. İbranî yazılarında okuduğumuza göre, Mısırlilerin hezimetini üzerine Hazret-i Musa'nın tanzim ettiği zafernâme raks ve def ile beraber terennüm edilirdi. Benî-İsrail [36/37] altın buzağının resm-i takdîsinde raks ve tagannî ederlerdi. Bu kavmin mabudu böyle buzağı ile irâe etmeleri Apis'ten alınma olduğu umûmiyyetle kabul edilmiş olduğundan ihtimâl ki ibâdet esnâsında böyle raks etmek de Mısırlilerin aynı ahvâlde raks etmelerinden alınma bir şeydir. Bundan başka Yunanistan'da dahi bu üç sınıf beyninde münasebet her yerde müşâhede olunabilir. Sâir yerlerde olduğu gibi bu memlekette de bu birliğin şekl-i aslîsi bir anda hem tagannî etmek hem de mevzu kahramanın yahut mabudun hayatını ve sergüzeştlerini taklîden irâe etmekten ibarettir. İspartalılar da raks ederken ilâhî ve neşîde okurlardı; Yunanîlerin, umûmiyyetle dinî içtimâ' ve ayinleri yoktu; lâkin bir nev' ibadet olmak üzere icra ettikleri raks ve tagannî alelade mabetlerde olurdu. Romalılarda dahi mukaddes yani dinî raks vardı. "Sal-yân" [Salian] ve "Luperkalyan" [Lupercalian] oyunları dinî rakslardan ma'düddür. Hatta Cenûbî Fransa gibi, Hristiyan memleketlerde nispeten yakın zamanlarda halk aizzeden birine hürmet kastıyla mihrâb önünde raks ederdi. Hâsılı vaktiyle müttehid bulunan bu sanatların birbirinden ve dinden ayrılışı vaktiyle iptida Yunanistan'da görülmüştür. Biraz dinî ve biraz harbî olan "Korbiyantıyan" gibi [Corybantian] rakslardan ihtimâl ki evvelâ sırf cengâverâne rakslar çıkmıştır ki bunun muhtelif nev'leri vardır. Bu sırada mûsikî ile şiir, henüz müttehid [37/38]

olmakla beraber rakstan ayrı mevcudiyet sahibi oldu. İptidai Yunan şiirlerinin mevzuu dinî olup inşâd edilmez, terennüm edilirdi ve evvelâ şairin terennümüne oyuncuların dansı iştirâk ederken bilâhare bu terennüm büsbütün ayrı olmuştur. Ma'mâfih daha sonra şiir hikâye ile gazel vadilerine teferruk ettiği vakit bu gazeli terennüm etmek ve hikâyeyi de nakil ve inşâd etmek itiyadı hâsıl olduğu vakit asıl şiir doğmuştur. Bu devir zarfında alât-ı mûsikîye de tekessür ettiğiinden mûsikî de kelâmdan ayrı bir mevcudiyet iktisap etmiştir diyebiliriz; bu esnada mûsikî ile kelâm da dinî şeklinde gayri suretler ahz etmeye başlamıştı. Daha muahhar zamanların ve milletlerin tarihlerinden yine bu neticeye delâlet eden hakikatler naklolunabilir. Ezcümle eski zamanın millî şairleri bizzat nazmettikleri kahramanî menkabeleri yine kendileri besteleyerek harp ile terennüm ederlerdi ki bu suretle şimdi ayrı ayrı adamlar olan şair, bestekâr, hânende ve sâzende vazifelerini nefislerinde cem' etmişlerdi. Hâsılı raks, şiir ve mûsikînin asılları müttehid olup tedricen teferruk ettiği iyice anlaşılmiş olduğundan daha ziyâde izâh-ı maddeye hâcet kalmamıştır.

Mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru terakkî, yalnız bu sanatların dinden ve birbirinden ayrılmasında değil her birinin bilâhare görüp [38/39] geçirdiği mükerrer teferruklarda dahi görülür. Lâkin zaman zaman zuhûr eden mütenevvî' ve gayr-ı ma'dûd rakslarla meşgul olarak ve vezin, kafiye, tertîb-i umûmîye müteallik eşkâl-i muhtelifesinin tekâmülünde görüldüğü gibi şiirin terakkîsini mufassalân mütalâaya da koyulmayarak bu sanat zümresinin bir numunesi olmak üzere mûsikîye hasr-ı nazar edeceğiz. Elyevm mevcut olan bazı akvâm-ı vahşîyyede görülerek anlaşıldığına nazaran ilk alet-i mûsika şüphesiz "darp" hareketli idi –değnek, kabak, davul gibi– ve sâde raksda müddetleri tayin için isti'mâl edilirdi ki işte aynı sesin mütemâdiyen tekrârından ibaret olan bu hâlinde mûsikînin en mütecânise şeklini görürüz. Mısırlıların o üç telli "setâre"leri vardı. Yunanlıların eski gitarileri dört telli idi ki onların "tetrakordu"nu teşkil ediyordu.

Birkaç asır müddet yedi ve sekiz telli lir "Lire" denilen sazlar isti'mâl edildi; ancak bin sene geçtikten sonra idi ki zı'f-ı zü'l-kele "dobıl oktav"dan [double octave] tereküb eden ve ıstılâh-ı mûsikîde "cem'-i tâm" tesmîye olunan "on beş" nağmelik bir vüs'ata mâlik olabilmişler idi. Bütün bu tebeddülât sebebiyle bi't-tab' lahnde daha ziyâde bir tenevvü', adem-i tecânüs peydâ oldu. Aynı zamanda muhtelif makamlar –Doryan [Dorian], İyonyan [Ionian], Firicyan [Phrygian], Ölyan [Eolian] ve Lidyan [Lidian] makamları– zuhur etti ki bunlar [39/40] notamızda müsta'mel anahtarlar muâdildir ve en nihâyet adedi on beşe bâliğ olmuştur. Lâkin Yunanlıların mûsikîsinde zaman yani nağmelerin mikdâr-ı imtîdâdı pek az bir tenevvü' gösteriyordu. Mûsikî-i âli evvelâ mûsikî-i savtîye ancak refakat ettiğiinden ve mûsikî-i savtî dahi kelimelere tâbi kılındığından –çünkü muganni yahut hânende aynı zamanda şâir olup kendi güftelerini terennüm etmekte ve nağmelerinin mikdâr-ı imtîdâdını mevzûn güftelerinin cüz'leriyle tevâfuk ettirmekte idi– netice olarak kelâl verici bir yeknesak husûle gelirdi ki bunu, Doktor

Barnı'nın [Dr. Burney] dediği gibi vesâit-i lâhnîye ile setr ve izâle kâbil olamamakta idi. Bizim müsâvî batuta çizgileriyle ve gayr-ı müsâvî nağmelerle istihsâl ettiğimiz muhtelif “îka” (Rhytm)lardan mahrûm idi ve ancak hecâların miktarıyla hâsıl olan bir mevzûniyeti hâvî idi ki o da bi't-tab' nispeten mutarred idi. Bundan başka şu da zikredilebilir ki bu suretle husûle gelen tagannî, inşâd gibi bir şey olduğundan onun âdi sözden farkı şimdiki tagannîmizin farkından ayânen daha az idi. Ma'mâfih isti'mâl edilen nağmeler, hududunun tevsî' edilmiş olmasından, makamların tenevvü'ünden, usulün değişmesiyle ara sıra müddetde vuku' bulan tebeddülâtından ve âletlerin ta'dâdından dolayı Yunan medeniyetinin zevâline doğru müsikî, bizim müsikîye nazaran değil, mukaddemki [40/41] hâline nisbeten hayli gayr-ı mütecânis olmuştu. Lâkin yine “lâhn”dan başka bir şey yoktu: “Ahenk” daha meçhul idi. Ancak Hristiyanların kilise müsikîsi biraz inkişâf bulduktan sonradır ki müsikî envâ'i tekâmül etmeye başladı ve o vakit dahi pek tedricî ve mülâyim bir teferruk ile vücûda geldi. Defaten bir adım atmaksızın lâhndan ahenge geçmek nasıl olabileceğini evvelce tasavvur etmek müşkül görünüyorsa da hakikat-i hâl şüphesiz böyle olmuştur.

Buna yol açan keyfiyyet, aynı havayı münâvebe ile iki hânende takımının terennüm etmesi idi. Ba'dehu –bidâyeten belki bir sehv veya hata ile akla gelmiş olması muhtemeldir– birinci takım bitirmeden ikincinin terennüme başlaması âdet olmuş ve bu suretle bir nev' “Füg” (Puque) hâsıl olmuştur. O zaman cârî olan basit havalarla kısmen ahengî bir “füg” husûle gelmesi ihtimâlden bâ'id değildir ve elyevm mahfuz misallerden anladığımız gibi öyle pek cüz'î ahenkli bir “füg” o asrın sâmiyasına zevk veriyordu. Bir kere bu fikir doğduktan sonra fûglü ahenk tevli'd edecek havalara vücûda getirmek tarzı tabiatıyla terakkî etti, nasıl ki fûg tarzı bu mütenâvib fasl tagannîsinden doğdu. Sonra bu fûgden iki, üç, dört ve daha müteaddid cezmden mürekkeb “Concerted Music” muhtelif müsikîye geçmek kolay idi. Şimdi muhtelif imtidâdda nağmeler idhâl etmekten, anahtarların tekessüründen, [41/42] ârizî nağmeler “Accidentals” isti'mâlinden, zamanın tehâlûflerinden ve sâir esbâbdan ileri gelen mütezâyid karışıklığı tafsilâten beyâna girişmeyerek yalnız şimdiki müsikî ile o vakitki müsikîyi mukâyese etmek, gayr-ı mütecânisliğe doğru, ne büyük bir hareket vâki' olduğunu görmek için kâfidir. Müsikîyi hey'et-i mecmûa halinde mülâhaza ederek onun müteaddid muhtelif nev' ve sınıflarını ta'dâd edersek –savtî, âlî ve her ikisinden mürekkeb kısımlarına ve tekrar muhtelif seslere muhtelif âletlere izâfetle yâd olunan sınıflara inkişâmını düşündüğümüz ve dinî müsikînin basit ilâhîden şant [chant], kânon [canon], motet, antem [anthem]... oratoryoya kadar bütün envâ'ını ve dünyevî müsikînin “bâlâd”dan “serenâtâ”ya ve çalgı “solo”sundan “senfoni”ye kadar daha müteaddid olan bütün eşkâlini nazar-ı mütâlâaya aldığımız vakit– gayr-ı mütecânisliğe doğru terakkîyi daha iyi görürüz. Kezalik iptidai ve basit bir müsikî numunesiyle asrî bir müsikî numunesini, hatta piyano ile çalınan âdî bir parçayı mukâyese edersek bu hakikat yine âyan görünür.

Fî'l-hakîka asrî mûsikîdeki nağmelerin derece-i "Pitch" irtifâ' ve mikdâr-ı "Length" imtidâdları, sesle müştereken bir anda çıkan muhtelif nağmelerin adedi, bunların çalındığı ve okunduğu vakitteki "Strength" cehâretlerinin tahallüfâtı cihetiyle ötekine nispeten pek ziyâde gayr-ı mütecânîs olduktan mâada anahatların tebeddülâtı, zamanın [42/43] tebeddülâtı, sesin "Timbre" tınısının tebeddülâtı ve daha sâir tagayyürât ifade cihetiyle de eskiye nazaran pek ziyâde gayr-ı mütecânîsdir. Hâlbuki eski mutarred rakslı tagannî ile zamanımızın bir büyük operası –nihâyetsiz orkestra terkîbâtıyla ve savt imtizâcâtıyla– beyindeki gayr-ı mütecânîslük farkı o kadar azîmdir ki birinin diğerini doğurduğuna kimsenin inanacağı gelmez.

Hâcet varsa daha ziyâde izahat verebiliriz. Bunun için mâziye ircâ'-ı nazar ederek hükümdâr –mabudun ef'âlî mabetlerin ve sarayların duvarlarına resim yazılarıyla kaydedildiği ve bu suretle kaba bir edebiyat vücuda getirildiği zamanlara kadar gidersek edebiyatın safha safha terakkîsini takip edebiliriz ki İbrânî Kitâb-ı Mukaddeslerinde olduğu gibi edebiyat o safhalarda ilahiyât, tekvîn, târih, tercüme-i hâl, şerîat, ahlâk ve şiir ilimlerini bir cilde cem' ediyordu. Ba'dehu o zamandan beriye doğru hareket ederek edebiyatın şimdiki gayr-ı mütecânîsâne inkişâf ve terakkîsine gelelim ki bu safha-i ahîrede edebiyatın müstakîl aksam ve fûru'u en muktedir musannife meydan okuyacak derecede müteaddid ve mütenevvî'dir. Yahut ilmin tekâmülünü takip ederiz, o devirden bed'an ile ki ilim o vakit henüz sanattan ayrılmamış idi ve sanatla müttehîd ve dinin hâdimi idi. Ba'dehu bir devre geliriz ki o vakit ulûm bir adamın bir anda kesbedebileceği derecede [43/44] ma'dûd ve iptidai idi. Nihâyet şimdiki devre geliriz ki bugün ilmin nev'leri ve fer'leri pek az kimse tarafından ta'dâd edilebilir ve hiç kimse hatta bir nev'i bile tamamıyla ihâta edemez, o kadar müteaddiddir. Yahut aynı tetkik ve takibi meselâ mimarî, fâcia, esvâb hakkında yaparız. Lâkin kari'lere verilen izahattan şüphesiz gına gelmiştir ve vaadimiz de kâfi derecede ifâ edilmiştir; müteaddid deliller ile gösterilmiştir ki inkişâf-ı uzvî kanunu bütün inkişâf ve terakkî ve tekâmül kanunudur; basitten mürekkebe mütevâlî teferruk hareketiyle ilerlemek, bu âlemin ircâ'-ı fikir ve nazar edebileceğimiz en eski takallübâtında meşhûd olduğu gibi bi'l-istikrâ' ispat edebileceğimiz en yeni tahavvülâtında da aynen meşhûddur; kezaik arzın ilm-i tabakât ve iklim cihetiyle tekâmülünde, yeryüzünde her bir uzviyetin inkişâfında; uzviyâtın envâ'ının tekessüründe; ister medenî fert ister bütün akvâm nazar-ı mütâlâaya alınsın bütün beşeriyetin tekâmülünde; hem siyasî hem dinî ve iktisâdî tertibi cihetiyle cemiyetin tekâmülünde; faaliyet-i beşeriyenin hayât-ı yevmiyyemiz muhîti teşkil eden sayıya gelmez bütün mahsûlât-ı müfîde ve mücerredesinin tekâmülünde dahi meşhûddur. İlmin ta'mîk edebileceği en ba'id mâziden dünkü teceddüdâta kadar esasına nazarla terakkî diyebileceğimiz şey mütecânîsinin gayr-ı mütecânîse tahavvülünden ibarettir.

Şimdi zihne şu sualler vârid olur: Terakkî hareketinde [44/45] gördüğümüz bu intizâm yani kanun-i terakkî bir zarûret-i esâsiyenin neticesi olmak lazım

gelmez mi? Eşyada gördüğümüz bu hareket-i külliye-yi tayin ve tahdit edecek bir kâide-i külliye aramakta zihin haklı değil midir? Terakkî kanununun bu istisnasız külliyeti bir sebep-i küllînin vücudunu tazammun etmez mi?

Nefsü'l-emr itibariyle bu sebebi anlayabiliriz zannetmek câiz değildir. Bunu anlamak âlemde mebd'e-i evveli yâhûd sırr-ı ahîri keşfetmek demek olur ki bu, idrâk-i beşerin ilelebet fevkinde kalacaktır. Fakat yukarıda sebt edilen terakkî kanununu mücerrebâta müstenit bir kazıyye-i külliye mertebesinden ma'kûlâta mebnî bir kazıyye mertebesine terfî etmek bizim için mümkün olabilir. Kepler kanunlarını câzibe-i umûmiye kanununun netâyic-i zarûriyyesi olmak üzere tevîl etmek nasıl mümkün olduysa bu kanun-i terakkîyi; bütün tezâhürât-ı müteaddidesiyle, yine öyle küllî bir kâide-i esâsiyenin netice-i zarûriyyesi suretinde göstermek mümkün olabilir.

Câzibe kanunu, Kepler'in cem' ve rabt ettiği âsar ve hâdisâtın her birinin sebebi telakkî edildiği gibi yukarıda bir kazıyye-i külliye de cem' ettiğimiz âsar ve hâdisâtın her birinin sebebi de sıfât-ı eşyâdan yine öyle basit bir sıfat olabilir. Mütecânisin gayr-ı mütecânise doğru bütün bu mütenevvî' tekâmüllerini doğrudan doğruya tecrübe ve müşahedemiz tahtındaki bazı hakâyık ile telif [45/46] edebiliriz ki bu hakâyık yahut vekâyî', nihâyetsiz bir surette tekerrür etmekte olduğundan dolayı zarûrî'l- vuku' addederiz.

Âsârını gördüğümüz bütün terakkî harekâtının bir sebep-i müştereki bulunmak ihtimâli ve bunu bir düstur şeklinde ifade etmek imkânı olduğu teslim edildikten sonra evvelâ bir sebebin umûmî evsâf-ı zâtiyyesi ne olabileceğini ve o evsâfı elde etmek için hangi cihete atf-ı nazar etmek lazım geldiğini tayin etmek muvâfıktır. Bu sebebin gayet mücerred bir şey olacağına evvelce kat'ıyyetle hükmedebiliriz, çünkü nâmütenâhî derecede mütenevvî' hadisatta müşterek bir sebeptir. Biz burada şu veya bu nev' terakkînin aşikâr surette hall ü şerhini görmek ümidinde bulunmamalıyız; çünkü o sebep zâhiren birbirine pek az benzeyen sair eşkâl-i terakkî ile mütesâviyen alakadardır: onun envâ'ı kesîre-i hakâyiki şâmil ve câmi' olması husûsi bir nev' hakâyık ile birleşmemesini icâbeder. Her nev' terakkîyi tayin ettiğinden dolayı -hey'et, tabakâtü'l-arz, uzviyet, beşeriyet, cemiyet, iktisat, sanat terakkîleri ve ilâ-âhirihi- bunların müştereken izhâr ettiği bir sıfat-ı esâsiyyeyi hâiz olmak lazım gelir ve bu sıfat-ı esâsiyye ile tarif ve ifadesi kâbil olmalıdır. Bütün envâ'ı terakkînin yalnız bir cihet-i müşâbeheleri zâhir ve meşhûddur ki o da bunların hepsinin bir nev' tahavvül olmasıdır. Binâenaleyh ale'l-umûm tahavvülâtın bir sıfat-ı mümeyyizesi malum olursa meselenin [46/47] matlûb olan haline muvaffakiyet elvermiş olabilir. Fi'l-hakîka sûret-i mantıkiyyede istintâç etmezden mukaddem zan ile hüküm edebiliriz ki mütecânisin gayr-ı mütecânise doğru devam eden tahavvül-i küllisini tevîl ve tefsir etmek bir kanun-i küllî-i tahavvüle muallak ve merbût görülmektedir.

Bu mukaddemeden sonra derhal şu kanuna nakl-i nazar ediyoruz –her kuvve-i müessire birden ziyâde tebeddül hâsıl eder– her sebep birden ziyâde eser husûle getirir.

Bu kaziyenin iyi anlaşılabilmesi için bir iki misal irâd edeceğiz. Her cisim diğer bir cisme çarptığı vakit, bizim nazarımda alelade husûle gelen tesir, birinde yahut ikisinde de mevzii veya hareketçe vuku' bulan tebeddül den ibarettir. Lâkin biraz düşünürsek görürüz ki bu, meseleyi pek nâkıs görmektir. Çünkü bu göze görünen mihâniki tesirden mâada bir de ses hâsıl olur yahut daha doğru ifade etmek lazım gelirse cisimlerin birinde yahut ikisinde de bir ihtirâz peydâ olur ve bu da hava-yı muhîte intikal eder ki biz bazı ahvâlde buna tesir veya eser nazarıyla bakarız. Bundan mâada hava yalnız bu suretle ihtizâza getirilmekle bitmez; yalnız belki cisimlerin hareket-i intikâliyesinden de müteessir olarak cereyanlar peydâ eder. Fazla olarak cisimlerin nokta-i müsademelerine mücâvir cüz'lerinin tertibine halel gelir ve bazı [47/48] bazı ahvâlde o cüz'ler göze görünür derecede tekâsüf eder. İş bununla da bitmez. Bu tekâsüfle beraber harâret zâhir olur. Bazı ahvâlde müsademenin tesiriyle kopup ayrılan parçanın şiddet-i harâretle nâr-ı beyzâ halini almasından bir şerâre yani ziya tevellüd eder. Bazen nâr-ı beyzâ harâretiyle beraber imtizâç-ı kimyevî vuku' bulur. İşte görülüyor ki müsâdemede sarf edilen kuvvet-i mihânikiyye ile lâ-akall beş ve bazen daha ziyâde muhtelif tebeddül husûle geliyor. Diğer bir misal olarak bir mumun yanmasını mütâlaa edelim. Bu keyfiyet fi'l-asl şiddet-i harâretten mütevellid bir tebeddül-i kimyevîdir. Bu imtizâç muamelesine hâricî bir harâretle bir defa hareket verildikten sonra mütemadiyen hâmız-ı fahim, su, ... teşekkül eder ki bu eser bizzât, sebep-i evvelî olan haricî harâretten daha mürekkebe ve muğlak bir neticedir. Lâkin bu imtizâç muâmesi ile beraber harâret peydâ olur; ziya husûle gelir; yukarıya doğru harekette bir sıcak hava sütunu hâsıl olur. Mumun etrafındaki havada muma doğru bir cereyan tevellüd eder. Ma'mâfih bu eserler bu derece bir karışıklıkla durmaz. Bidâyeten husûle gelen her bir tebeddül den ayrıca bazı tebeddülât zuhûra gelir. Mesela def' edilen hâmız-ı fahim er geç bir esâs ile imtizâç eder yahut ziya-yı şemsin tesiriyle altında karbonunu bir nebâtın yaprağına tevdi' eder. Buhar halinde neşr edilen su hava-yı muhîtin derece-i rutubetini [48/49] değiştirir yahut su buharının dâhil bulunduğu sıcak gaz cereyanı soğuk bir cisme tesadüf ederse tekâsüf eder ve o cismin sühûnetini tebdil eder. Neşr edilen harâret aşağıdaki yağ eritir ve etrafta bazı şeyleri teshîn eder ve inbisât ettirir. Husûle gelen ziya civarındaki mütenevvi' eşyaya vurarak onlardan aks-i tesir görür ve bu sebeple terkibi deşşerek müteaddid renkler peydâ olur. Hatta bu tesirât-ı tâliye dahi âsâr-ı evveliye gibi doğurur ve gittikçe tekessür eden teşâubâtı takip edile edile nihâyetü'l-emr son eserleri his ve takdir edilemeyecek derecede cüz'î olur. İşte ne olursa olsun bütün tahavvülât ve tebeddülât için keyfiyet böyledir. Hiçbir hal gösterilemez ki o halde tek bir kuvve-i müessire birçok muhtelifü'n-nev' kuvvetler

peydâ etmesin ve bu tâlî kuvvetler de birinci gibi ayrı ayrı kuvvetler doğurmasın. Hâsılı küllî olarak sahîhdır ki eser sebepten daha mürekkebirdir.

Karî'lerimiz mecrâ-yı istidlâlimizi şüphesiz görmüşlerdir. Bugünün her bir vakasında zâhîr olan bu tekessür-i âsâr keyfiyeti bidâyet-i hilkatdan beri devam etmektedir; bu hakikat bu âlemin en küçük bir hâdisesi için doğru olduğu gibi en muazzam hadisâtı için de doğrudur. Her bir kuvve-i müessire birden ziyâde tebeddül husûle getirir kanununun netice-i zaruriyyesidir ki mazide esbâb ve müsebbebât-ı evveliye ve tâliyye [49/50] gittikçe karışıklık kesb etmekte idi; mütecânisin gayr-ı mütecânise bilâ-inkitâ' tahavvülü hilkâtden beri devam ediyordu ve hâlâ ediyor. Şimdi bu hakikati tafsilâ mütâlâa edelim.

Hakikat olması pek muhtemel olmakla beraber hayalden başka bir nazarla telakkîye kendimizi kaptırmayarak manzûme-i şemsiyyenin bir sehâb-ı muzî mad-desinden tekâmül etmiş olduğu keyfiyetinden başlayalım. Bu faraziyye şudur ki şekli gayr-ı mütenâzır olan münteşir bir maddenin zerrelere mücâzebesinden yalnız tekâsûf değil belki devir de hâsıl olur. Derece-i tekâsûf ve sûrat-i devir gittikçe tezâyüd etmekte iken zerrelere birbirine takarrübünden bi'z-zarûre tezâyüd-i sühûnet vuku' bulur: Sühûnet yükseldikçe ziya husûle gelmeye başlar ve nihâyet şiddetli hararet ve ziya neşredici seyyal ve devvâr bir küre-i mâddiyye yani güneş hâsıl olur. Şuna bizi inandıracak delil vardır ki bu tekâsûf eden madde-i sehâbiyyenin haricî kısımlarının bidâyeten hâiz olduğu sûrat-i mümâssiye gittikçe tezâyüd ettiği cihetle bazen bu maddeden döne döne halkalar ayrılıp çıkar ve bu sehâbî halkaların da parçalanmasıyla ayrı ayrı kütleler zuhûra gelir ve bunlar tekâsûf etmeye başlayarak asıl madde-i sehâbiyyenin tahavvülâtına uğrar ve bu suretle seyyareler, peykler peydâ olur. Bu bir istidlaldır ki Zühâl'in henüz mevcûd olan halkaları bunu kuvvetle teyit eder. Eğer seyyareler ile peyklerin bu tarîk ile tekevvin [50/51] ettiği bundan sonra mukni' bir surette ispat edilirse bir sebeb-i aslî mütecânisten ne derecede gayr-ı mütecânis tesirât husûle geldiğini câlib-i nazar bir surette irâe edecek bir misal teşkil eder. Ma'mâfih bizim buradaki maksadımıza edeceği hizmet şu hakikati izhâr etmesidir ki gayr-ı muntazam bir madde-i sehâbiyyenin eczâsının tecâzübünden tekâsûf, devir, hararet ve ziya husûle gelir. Sehâb-ı muzî nazariyesinden netice olarak lazım gelir ki arz vaktiyle nâr-ı beyzâ halinde idi. Şimdi bu faraziyye sahîh olsun olmasın küre-i arzın bidâyeten nâr-ı beyzâ halinde olduğu şimdi istikrâ tarîkiyle ispat edilmiştir diyemezsek hiç olmazsa sıhhati o derece yüksek bir ihtimal ile gösterilmiştir ki tabakatü'l-arz ilminde kabul edilmiş bir akîdedir. Şimdi bir vakit müzâb halde olan bir kürenin devri neticesi olarak şekline basıklık gelmiş ve münâvebe ile gece ve gündüz hâsıl olmuş ve (kamerin ve asgar bir derecede şemsin tesiriyle) suda ve havada med ve cezir husûle gelmiştir. Mihverinin meylinden bütün yeryüzünde hem âni hem mütevâlî birçok ihtilâfât-ı mevâsim husûle gelir ve aynı sebeple beraber hatt-ı istivâdaki şişkinliğe kamerin icrâ-yı te'sir etmesinden i'tidâleyn hattında meşhûd olan hareket hâsıl olur. İşte sebeb-i vâhiden müteaddid eser

zuhûr ettiği görülüyor. Küre-i arzın tedricen teberrüd etmesinden üzerinde bir kış peydâ olması, [51/52] yüksek irtifadaki unsurların tasallub etmesi, suyun tekâsüfle aşağıya inmesi, ... gibi bazı teferruklar evvelce izah edilmişti. İşte bunlar, mahzâ tenâkus-ı harâret gibi tek bir sebebin âsâr-ı müşterekesi olduğunu göstermek için tekrar zikrediliyor. Ma'mâfih şimdi bu sebebin devamından bilâhare tevellüd eden muzâaf tebeddülâtı mütâlâa edelim. Küre-i arzın soğuması, onun bozulup küçülmesini müceb olur. Binâenaleyh ilk teşekkül eden kış-ı sulb, teberrüd ve takabbuz etmekte olan nüveye büyük gelmeye başlar ve yalnız başına duramayacağından nüvenin eserini takip edip küçülmeye meyleder. Fakat şebih-i kürevî bir zarf, dâhilinde kendinden küçük diğer bir şebih-i küre-i mücresseme ile şekil ve hacmini kaybetmeyerek yani kırılıp küçülmeyerek intibâkını muhafaza edemez. Külde pişirilen elmanın suyu tebahhur ederek hacm-i dâhilîsi küçüldüğü vakit kabuğu nasıl buruşursa kış-ı arz da öyle olur. Teberrüd devam edip zarf-ı sihan peyda ettikçe bozulma ve buruşmanın neticesi olan kırışıklar büyür ve nihâyet tepeler ve dağlar teşkil eder; bu vechile muahhar teşekkül eden cebel silsileleri elyevm gördüğümüz gibi daha yüksek olduktan mâada yine gördüğümüz gibi imtidâdlı olur. İşte diğer esbâb-ı muaddeleden sarf-ı nazar ederek görüyoruz ki zıyâ'-i hararet gibi tek bir sebepten sath-ı arz üzerinde ne azîm bir gayr-ı mütecânislik husûle gelmiştir; bir adem-i tecânüs ki [52/53] teleskop bize mümâsilini Merih'in yüzünde gösteriyor, kezalik avâmil-i mâiyye ve havâiyyesi mefkûd olan kamerde biraz başka bir surette irâe ediyor. Bunlardan mâada aynı surette ve aynı zamanda husûle gelen diğer bir nev' adem-i tecânüs vardır ki onu da nazar-ı dikkate almamız lazımdır. Arzın kışı henüz ince iken bunun bozulmasıyla husûle gelen pürüzler bidâyeten küçük olduktan başka bu iniş yahut yokuşlar beyindeki sahalar, altındaki mâyi' şebih-i kürenin üzerine gayet muntazam yüklenmiş olmak lazım gelir; binâenaleyh suların ilk tekâsüf edeceği kutb-u şimâlî ve cenûbî havâlisinde de sular bu sahalara muntazam yayılmış olmak icap eder. Lâkin kabuk kalınlaştıkça ve o nispette kuvvet kesb ettikçe vakit vakit ve cihet cihet husûle gelen kırışmalar (hatt-ı inkisâr) birbirinden pek uzak yerlerde vâki' olmak lazım gelir; bunların aralarında kalan yerlerin merkezdeki munkabız nüve ile temasını muhafaza etmesi yani nüveyi takiben alçılması eskisine nispeten az intizâm ile olmuştur; bunun neticesi olarak vâsi' kara ve su kıtaları tevellüd etmiştir. Bir portakal üzerine zar gibi ince bir kâğıt sarılıp bakılsa kırışıkların pek küçük olduğu görülür ve kırışık aralarının da portakal sathına ne kadar muntazam yapışmış olduğu da görülür; ba'dehu aynı portakalın üzerine kalınca bir kâğıt sarılacak olursa tepelerin irtifa ziyâdeleşeceği gibi [53/54] aradaki derelerin de portakal sathına temas etmeksizin kalkık ve geniş olduğu görülür ki bu tecrübeyi yapan zat, arzın sulb zarfı sihan peyda ettikçe irtifa ve inhitât sahalarının büyüyeceği hakikatini zihninde tahakkuk ettirir. Bunun için bahr-i muhîtin üzerine mütecânis bir surette dağıtılmış adalar yerine tedricen gayr-ı mütecânis bir surette müretteb kıta ve denizler peyda olmak lazım gelir. Karaların irtifaında

ve vüs'atında husûle gelen bu muzâaf tebeddül diğerk bir gayr-ı mütecânisliğı müceb olur ki o da karaların denizlerle hatt-ı iştirâki yahut sahil hattıdır.

Denizden yükselip çıkan oldukça düz bir sathın denizle hatt-ı fâsılı basit ve muntazam olur. Lâkin yayla ve dağ silsileleriyle ârizalanmış ve bulunmuş bir kıta denizden yukarıya çıktığı vakit denizle hem belli başlı yerleri hem de bütün teferruâtı cihetiyle ziyâdesiyle gayr-ı muntazam bir hadd-i fâsıl teşkil eder. İşte görülüyor ki arzın takabbuz etmesi gibi tek bir sebeple tedrici olarak gayet müteaddid ve mütenevvi' netâyic-i arziyye ve coğrafiyye husûle geliyor.

Nâra nispet edilen âmîl yahut müessirden mâî ve havaî müessirlere geçtiğimiz vakit yukarıda izah edilenlere müşâbih ve gittikçe mütezâyid bir tereküb ve teşevvüş-i âsâr müşahede ederiz. Havanın ve suyun temas ettiği şeyleri aşındırıcı tesirâtı, sühûnetin tebeddülünden [54/55] mütevellid tesirât ile müştereken her açık sathı değıştirmeye iptidai hilkatten beri çalışmaktadır. Tahammuz, hararet, rüzgâr, don, yağmur, cümûdiyeler, nehirler, med ve cezir, dalgalar bilâfâsıla karayı yiyip aşındırır, dağıtır ve bu da her yerin ahvâl-i husûsiyyesine göre kemiyet ve keyfiyet cihetiyle tahallûf eder. Bu âmiller bir granit kıtasında icrâ-yı fiil ettiği vakit mesela bir yerde takdir edilemeyecek derecede cüz'î bir eser husûle getirir; bir yerde tabakat-ı sathıyyeyi deler ve yarar, bunun neticesi olarak taş döküntüleri yahut enkaz ve cüseym kaya parçaları hâsıl olur. Diğerk bir yerde ise "feldspat"ı bir beyaz toprak haline getirerek bunu ve bununla beraber "kuvars" ile "mika"yı alıp götürür ve bunları nehir ve deniz kenarlarına ve diplerine ayrı ayrı tabakalar şeklinde teressüb ettirir. Eğer havaya maruz kalan bir yer müteaddid ve gayr-ı müşâbih nev'den tabakât-ı rüsûbiyye yahut suhûr-ı nâriyyeden yahut ikisinden mürekkeb olursa hava ile suyun yıpratıcı tesiriyle o nispette gayr-ı mütecânis tahavvülât husûle gelir. Tabakalar bu tesirâta mukavemeti yahut tebaiyyeti birbirinden muhtelif olduğundan o sath üzerinde daha ziyâde bir gayr-ı muntazamlık peydâ olur. Muhtelif nehirlerin geçtiğı yerler tabakât itibariyle muhtelif surette teşekkül etmiş olduğundan bu nehirler denize eczâ-yı mürekkebesi muhtelif şeyler götürür ve bu suretle terkipleri gayr-ı müşâbih yeni tabakalar hâdis olur. [55/56] Burada bir hakikatin pek basit bir surette izahını görebiliriz ki ileride müteaddid ahvâl-i müteallikada mufassalan tetkik edeceğimiz bu hakikat şudur: Bir kuvvetin kendini sarf ettiği şey yahut eşya ne derecede gayr-ı mütecânis ise o kuvvetin tesirâtı da o nispette gayr-ı mütecânis olur. Teşekkülü gayet arızalı olup havaya gayr-ı muntazam surette müretteb birçok tabaka arz etmiş, muhtelif irtifalara yükselmiş ve muhtelif zâviyelerde meylettirilmiş bir kıta aynı avâmîl-i muhribenin tesiri altında gayet müteaddid ve mütedâhil âsârın zuhûruna sebep olur: Kıtanın her köşesi başka suretle değışir; her nehir başka türlü teressüb yapar. Dolambaç sahilleri yalayıp geçen med ve cezir akıntılarıyla sâirleri birbirine karışarak nehrin teressübâtından her birini başka türlü tevzî' eder; bu teşevvüş-i âsâr, sathı en karışık olan yerlerde bi't-tab' âzami derecede zâhir olur.

Her kuvve-i müessirenin birden ziyâde tahavvüle sebep olduğu hakikat-i umûmiyesi gayet mürekkeb med ve cezir cereyanları, bahr-i muhît akıntıları, rüzgârlar, yağmurun ve hararetin sûret-i tevezzü'ü ve emsâli ile nasıl izah ve irâe olunacağını gösterebilirsek de şimdi bunlarla oyalanmayarak bu hakikati âlem-i gayr-ı uzvî ile münasebetine göre daha güzel ispat etmek üzere büyük mikyasta bir takallübün –meselâ Merkezî Amerika'nın çökmesi gibi– ne gibi neticeler tevliid [56/57] edeceğini düşünelim. Böyle bir inkılâbı doğrudan doğruya takip edecek ahvâl bile hayli muğlaktır. Tabakât-ı arzın gayr-ı ma'dûd miktarda zîr ü zeber olması, merkezden madde-i nâriyyenin harice feverânları, harekât-ı arziyyenin binlerce mil imtidâdında bir muhite yayılması, fevkalade iniflâklar, birçok gazların havaya firar etmesi gibi hallerden mâada Bahr-i Muhît-i Atlasî ile Bahr-i Muhît-i Kebîr'in boşalan yeri doldurmak üzere hücum etmesi, bilâhare azîm ve mühîb dalgaların çarpışıp geri gelmesi, bu dalgaların iki bahr-i muhîti de kâmilten dolaşarak sahillerinde gayr-ı mahdûd tebeddülât yapması, bu sebeple havâ-yı nesîmîde temevvücât vuku' bulması ve bu temevvücâtın yanardağ ağızlarında vâkî' cereyanlarla karışması ve bu harekât ile beraber ifrâgât-ı elektrikiyye vuku' bulması gibi haller zuhûr eder. Ma'mâfih bu eserler muvakkattir ve sabit kalacak ahvâle nazaran ehemmiyetsizdir. Bahr-i Muhît-i Atlasî ve Kebir akıntılarının cihet ve şiddetleri kâmilten değişir. Bu cereyanların tevzi'-i harâret etmelerinin nev' ve derecesi de şimdikinden bi't-tab' farklı olur. Yalnız bahr-i muhîte mücâvir kıtalarda değil hatta bütün Avrupa'da bile harâret-i mütesâvîye hutûtu tebeddül eder. Med ve cezir şimdikinden başka cihette ve şiddette olur. Rüzgârların mevsimleri, şiddet ve cihet ve sâir evsâfi az çok değişir. Yağmur şimdi nerede ne miktarda düşüyorsa yine öyle olmaz. Hülâsa her tarafta [57/58] binlerce mil imtidâdına kadar ahvâl-i havâiyye büyük küçük bir inkılaba giriftâr olur. Şimdi gerek denizde gerek karada bu tebeddülâtın, hayvanat ve nebâtât üzerinde husûle getireceği gayr-ı mütenâhi tahavvülâtı dâhil-i hesâb etmeyerek dahi görürüz ki tek bir kuvvet ile –evvelce muğlak ve mürekkeb olmuş bir saha üzerinde icrâ-yı fiil ettiği halde– gayet muazzam derecede gayr-ı mütecânis neticeler tevellüd eder ve bidâyetten itibaren zamanımıza doğru bu gayr-ı mütecânislik mütezâyid nispette ilerleyip gider.

Terakkîyat-ı uzviyyenin dahi “Her bir kuvvetten birden ziyâde tahavvül zuhûr eder.”, kâidesine tâbi' olduğunu göstermeye gitmezden evvel bu kanunun âsârını gayr-ı uzvî terakkînin diğer bir nev'inde yani kimya sahasında tetkik edelim. Hikmet-i tabîiyye nokta-i nazarından arzda gayr-ı mütecânislik tevliid eden aynı esbâb-ı umûmiyye aynı zamanda kimyevî gayr-ı mütecânislik de husûle getirmiştir. Fevkalade hararete anâsırın imtizâç edemediğini kabul ettirecek hayli delil vardır. Hatta hakiki olarak ihdâs edilen böyle şiddetli harârette müvellidü'l-humûza ile müvellidü'l-mâ' beynindeki gibi pek kuvvetli câzibe yahut alâka-i kimyevîyye zaafa uğrar ve mürekkebât-ı kimyeviyyenin büyük bir ekseriyeti bundan pek aşağı sühûnetlerde tahallül eder. Şimdi arz ilk nâr-ı beyzâ halinde iken hiçbir imtizâç ve

terkîb-i kimyevî bulunmadığına aaleb-i ihtimâl ile hüküm verilebilirken [58/59] bunda ısrar etmeksizin şu gayr-ı kâbil-i itiraz hakikati göstermekle iktifâ edeceğiz ki en yüksek sühûnetlerde mevcut olabilen ve binâenaleyh küre-i arz teberrüd ederken ilk teşekkül etmiş olması lazım gelen mürekkebât-ı kimyeviyye en basit surette tereküb etmiş cisimlerdir. Kalevîleri [alkalies], toprakları [earths]... muhtevî bir sınıf olan humz-ı evveller “protoksidler” [protoxides] hey’etiyle, bizce malum olan en sabit ve bâkî mürekkebâtır. Bunların kısm-ı âzamı bizim tahsil edebileceğimiz en yüksek sühûnetlerde dahi tahallül etmekte sebât eder. Bunların imtizâçları en basit mertebeden olup unsurların terekübüne nazaran bir derece aşağı bir mütecânisliğı hâizdir. Bunlardan daha gayr-ı mütecânis, daha sabit ve binâenaleyh tarih-i arzda daha muahhar olan ecsâm-ı mürekkebe “dötoksidler [deutoxides]”, “tritoksidler [tritoxides]”, “peroksidler [peroxides]”...dir ki bunlarda müvellidü’l-humûzanın iki, üç, dört ve daha ziyâde zerresi bir madenin yahut diğer unsurun bir zerresiyle imtizâç etmiştir. Adem-i tecânüsde bunlardan daha yüksek mertebede “idrât [hydrates]”lar gelir ki bunlar da bir humz-mâh, diğer bir unsurun bir humzuyla imtizâc ederek bir cism-i mürekkeb husûle getirir ki bunun zerreleri ayrı ayrı üç muhtelif unsurun lâ-âkall dört zerresini hâvidir. Daha gayr-ı mütecânis ve daha az sabit olmak üzere “milh [salt]”ler vardır. Bunların cüz’-i ferdlerinden her biri üç ve bazen ziyâde unsurun beş, altı, yedi, sekiz, on, on iki veya daha ziyâde zerrelerini [59/60] muhtevidir. Bunlardan sonra “idrâtlı emlâh [hydrated salts]” gelir ki evvelkilerden daha ziyâde gayr-ı mütecânisdir ve pek aşağı sühûnetlerde dahi cüz’î yani kısmen tahallül eder. Ba’dehu fevk ve muzâaf-ı emlâh gelir ki bunlarda tahallüle sebât ve mukâvemet daha azdır ve böyle aşağıya doğru gider. Yerimiz müsâid olmadığı cihetle tafsilâta girmeyerek emniyetle deriz ki bu gayr-ı uzvî terekübât-ı kimyeviyyede, sâir şeyler müsâvî olmak şartıyla mürekkeblük ve muğlaklık tezâyüd ettikçe tahallüle mukâvemet ve sebâtın tenâkus etmesi bir kanun-i umûmî olduğunu hiçbir kimyager inkâr edemez.

Şimdi kimyâ-yı uzvî mürekkebâtına geçecek olursak bu kanun-i umûmîyi izah edecek misaller buluruz: Yani tereküb ve teşevvüş ziyâdeleştikçe tahallüle mukâvemet ziyâdeleşir. Meselâ bir albümin cüz’-i ferdi beş muhtelif madde-i basîtenin 482 zerre-i ahîresinden mürekkebdır. Terkîbi bundan daha muğlak olan fibrin maddesinin her cüz’-i ferdi 298 zerre-i fahm, 49 zerre-i azot, 2 zerre-i sülfür yahut kibrit, 218 zerre-i müvellidü’l-mâ, 92 zerre-i müvellidü’l-humûzadan yani mecmuan 669 zerreden yahut daha doğrusu muâdilden teşekkül etmiştir. Bunların bu hâl-i tereküblerinde sebât ve istikrânı o kadar azdır ki alelade sühûnetlerde hemân tahallül ederler.

Hâsılı görülüyor ki küre-i arzın sathında şimdi görülen adem-i tecânüs-i kimyevî, tenâkus-ı harâret ile beraber [60/61] tedricen hâsıl olmuştur ve bu da üç surette arz-ı endâm etmiştir: Birincisi mürekkebât-ı kimyeviyyenin adeden tezâyüdü, ikincisi bu mürekkebâtın yeni yahut muahhar olanlarda mevcut muhtelif

unsurların adeden tezâyüdü, üçüncüsü daha müteaddid unsurların imtizâçlarının yüksek ve mütenevvi' derecede tezâufu.

Şimdi bu kimyevî gayr-ı mütecânisliğin tezâyüdünü, sühûnet-i arzın tenakûsu gibi yalnız bir sebebe isnat etmek biraz mübalağa olur. Çünkü bu bâbda su ile havanın tesirât-ı fiiliyesi olduğu zâhirdir. Bundan mâada besâitin alâka-i kimyeviyyelerinin de dahli vardır. Binâenaleyh sebep her halde mürekkeb bir şeydir. Yalnız arzın tedricen teberrüd etmesi, esbâb-ı ittifâkiyyenin yâhûd ahvâl-i müctemiânın en umumî olanıdır. Ma'mâfih burada şunu da söyleyelim ki bahis ve mütâlâa ettiğimiz ahvâl ve âsârda (Belki birincisi bir istisna teşkil eder.) ve daha ziyâde şimdi tetkik edeceğimiz hakayıkda âmil olan esbâb az çok mahlûttur ve malumumuz olan esbâbın hemân hepsi hakikaten böyle muğlaktır. Hiçbir tahavvülün yalnız bir âmile isnadı ve o âmilin o tahavvülü ne gibi ahvâl-i sâbite yahut mûkine içinde husûle getirdiği mülâhaza edilip o ahvâlin nazardan iskâtı asla doğru olmaz. Lâkin sözümüz basit olsun için halkın sûret-i ifâdesini isti'mâl ettiğimiz halde istidlâlimizde bir tesir yapmayacağından bu ciheti tercih ederiz. [61/62] Şöyle bir itiraz da dermiyân edilebilir ki ziyâ'-ı harâreti böyle bazı tahavvülâta sebep göstermek, bu tahavvülâtı bir kuvvetin vücuduna değil belki fikdânına isnat etmek olur. Bu itiraz muhikdir. Doğru söylemek lazım gelirse bu tahavvülâtı, muhâsım veya mukâbil kuvvet sahadan çekildiği vakit icrâ-yı fiil etmeye başlayan kuvvetler ikâ' ediyor demelidir. Vâkıa' suyun incimâdı hararetin ziyâ'ından ileri geliyor demek doğru değildir, lâkin böyle demekle bi'l-fi'l bir hata edilmiş olmaz. İş sözde, kuvvede kalır. Bunun gibi bir kuvvetten müteaddid âsâr zuhûr ettiğine dâir olan muhâkemâtımıza, böyle müsait bir lisan isti'mâl edilmekle hâlel gelmez. Fi'l-hakîka bu itiraz şu hakikate nazar-ı dikkati celb eder ki bir kuvvetin faaliyeti birden ziyâde tahavvül husûle getirdiği gibi kuvvetin faaliyetten çekilmesi de birden ziyâde tahavvül peydâ eder.

Tarîk-i beyânımıza avdet ederek terakkîyat-ı uzviyyede dahi aynı kâide-i esâsiyyenin cârî olduğunu tetkik edelim. Bu bâbda mütecânisin gayr-ı mütecânise inkişâfı ilk müşâhede edildiği halde bir sebepten müteaddid eser husûle geldiği hakikatinin ispatı en az kolaydır. Bir tohumun nebâta, bir yumurtanın hayvana doğru münkeşif ve müterakkî olması o kadar tedricî ve bunu ikâ' eden kuvvetler o kadar mütedâhil ve aynı zamanda o kadar gayr-ı müteaddiddir ki sâir yerlerde pek aşîkâr olan taaddüd âsârı burada keşfetmek müşküldür. Ma'mâfih [62/63] doğrudan doğruya değil, dolayısıyla istidlâl ederek hükmedebiliriz ki burada dahi aynı kanunun hükmü cârîdir. Evvelâ kuvvetli bir tesirin, kemâlinde bir uzviyet üzerinde mesela insanda husûle getirdiği tahavvülâtın ne kadar müteaddid olduğunu düşünelim. Korkunç bir ses yahut manzara, âzâ-yı hissiye ile âsâb üzerine icrâ-yı te'sîr ettikten mâada bir irkilmeye, bir çığlığa sebep olabilir. Belki yüzü buruşturur, adalâtın umûmen gevşemesinden dolayı bir titreme hâsıl eder, bir soğuk ter döktürür, dimağa kan hücum ettirir, belki kalbin hareketinin tevakkufu ile bayılma getirir. Eğer bu sesi duyan yahut manzarayı gören zayıf

olursa bir hastalık yapabilir ki bunun birçok karışık ârâzı vâki' olur. Hastalıkta da böyledir. Bedene pek cüz'î miktarda idhâl edilen çiçek aşısı şiddetli olursa ilk devrede üşüme nöbeti, ciltte ateş, nabızda sürat, dilde pas, iştahsızlık, susuzluk, karın ağrısı, istifrağ, baş ağrısı, arkada ve el ile ayaklarda ağrı, za'f-ı adalî, ihtilâc, hezeyan, ... tevîd eder; ikinci devrede ciltte indifâ', kaşınma, ürperme, boğazda ağrı ve şişme, salya akması, öksürük, ses kısıklığı, usret-i teneffüs... getirir. Üçüncü devrede sulu kabarcıklar, zâtü'r-rie, zâtü'l-cenb, ishal, dimağda iltihap, göz kapakları iltihabı, kızamık, ... husûle [63/64] getirir. Bu sayılan a'râzın her biri dahi az çok mahlûttur. İlaçlar, husûsî yemekler, temiz hava dahi bedende te'sîrat-ı kesîre husûle getirmekte misal olarak zikredilebilir.

Şimdi yalnız şu noktayı der-pîş etmek lazımdır ki kemâlinde bir uzviyet üzerinde bir kuvvetin tesiriyle husûle gelen tahavvülât, cenin halindeki uzviyet üzerinde de kısmen muvâzi gider ve bu suretle bu halde dahi mütecânisten gayr-ı mütecânise inkişaf ve terakkî, bir kuvvetten müteaddid eser husûle gelmesinden münbais olduğu anlaşılır. Tohumda ilk terakkî tevîd eden şey, haricî hararettir ki böyle husûsî kabiliyetleri hâiz bir madde üzerine gelip icrâ-yı te'sîr ederek gittikçe karışık eserler peydâ eder; ba'dehu icrâ-yı fiil ve tesire devam ile tereküb ve teferruk neticesi olan eczâ ve aksâm üzerinde dahi aynı suretle daha ziyâde fark ve ihtilâflar husûle getirir ve böylece devam edip gider; teferruk ve zuhûr edecek aksâm ve a'zâdan her biri inkişâf ve tekâmül ettikçe diğer aksâm ile arasında zuhûr edecek tesir ve aks-i tesir sebebiyle yeni yeni tereküb ve teşevvüşler peydâ eder. Rüşeymin kalbinin ilk darabânı aynı zamanda sâir uzuvların da tekâmülüne yardım eder. Ensiceden her birinin kandan nisbet-i mahsûsada anâsır-ı lâzimeyi ahz ederek büyümesi kanın terkişini tadil etmiştir ve bu tarîk ile diğer kâffe-i ensicenin tagaddîsini de değiştirmiştir. Bir dereceye kadar zıyâ' kuvveti müceb olan darabân-ı kalp, kana mevâd-ı [64/65] müsta'mele veya meytenin duhûlunu müceb olmuştur ki bu da cümle-i uzviyyenin sâir nahiyelerine icrâ-yı te'sîr etmiş ve belki bazılarının zannettiği gibi âlât-ı ifrâziyyenin teşekkülüne sebep olmuştur. Ahşâ-yı batîniyyenin birbirine âsab ile merbût olması bunların birbirine olan tesirâtını ziyâdeleştirmiş ve böyle devam etmiştir. Aynı tohumun ahvâle göre muhtelif suretlerde teşekkül ve tekâmül etmesi vâki' olduğunu mülâhaza edecek olursak yukarıda zan ile ifade ettiğimiz hüküm, sıhhate daha ziyâde takarrüb eder. Fi'l-hakika ilk safhalarında her cenin ne erkek ne dişidir; üzerine icrâ-yı te'sîr eden kuvvetlerin tevâzünü, onu erkek yahut dişî olmak üzere tayin eder. Bunun gibi sabit olmuş bir hakikattir ki bir işçi arı tırtılı, eğer vakti geçmeden arı beylerinin yediği gıda ile beslenirse büyüdüğü vakit arı beyi oluyor. Bütün bu misaller gösteriyor ki ceninin tereküb ve taazzuvunda her bir hatve-i terakkînin sebeb-i karîbi, ondan evvelki hatve yahut safha-i teşekkül üzerine kuvva-yı ibtidâiyyenin icrâ ettiği tesirden ibarettir. Fi'l-hakika tekâmülün bu tarzda ileri gittiğini gösterecek delâil-i kıyâsiyye bulabiliriz. Zira hayvanî olsun nebâtî olsun her bir tohum, ileride kendisinden zuhûr edecek uzviyetin en cüz'î bir iptidasını veya işâretini

hâvî olmadığından –çünkü hurde-bînin bize gösterdiğine göre her bir ilkâh olunan tohumda ilk vuku' bulan muâmele, kendi [65/66] kendine mükerreren bulunmak (inkısâm ve teferruk) muamelesidir ki bunun sonunda hüceyre kümesi hâsil olur ve bu kümedeki hüceyrelere hiçbir diğerdinden ayrı bir mâhiyyet göstermez– şu kazıyye-yi farziyyeyi kabul etmekten başka çare görünmez ki büyüme halinde bir ceninin herhangi bir dakikadaki taazzuv-i cüz'îsi yahut tertûb-i uzvîsi, üzerine icrâ-yı te'sîr eden âmiller sebebiyle onu vely eden safha-i taazzuv ve tertibe tahavvül eder ve bu safha da yine bu tarîk ile kendinden sonraki safhaya geçer ve bu suretle daima mütezâyid terekübât ve teşevvüşât geçirecek nihâyet şekli-i ahîre vâsıl olur. Fi'l-hakika biz bu sözlerle bir nebât yahut hayvanın teşekkülünü izah etmiş olmayız. Tohumun havâss-ı hafıyyesi cihetinden henüz önümüz karanlıktır; o hassâlar ki onların sayesinde tohum, müsait tesirâta maruz olduğu vakit söylediğimiz tahavvülât-ı müteselsileye bidâyet olmak üzere sûret-i mahsusada bir değişikliğe uğrar. Bizim göstermek istediğimiz şundan ibarettir ki elimizde mensup olduğu sınıfı sâirlerinden temeyyüz eden evsâf-ı mahsûsayı hâiz bir tohum var; bu tohumdan bir mevcûd-i uzvînin tezâhür ve tekâmül etmesi ihtimal ki tetkik edebildiğimiz dereceye kadar umûmî sebep-i terakkî olmak üzere gördüğümüz ta'dad ve tezâuf-ı âsâr veya tekessür ve teşevvüş-i tesirâtın ileri gelmektedir.

Şimdi münferid nebât ve hayvanın tekâmülünden küre-i arzın [66/67] üzerindeki bütün mecmûa-i hayvâniyye ve nebâtiyyenin tekevvününü mütâlaaya nakli-i nazar edecek olursak tarîk-i muhâkeme ve istidlâlimiz yine açık ve sade olur. Bu makalenin iptidalarında kabul ve ifade edildiği vechile ilm-i müstehasenin cem' ettiği müteferrik hakikatler, her ne kadar tabakatü'l-arzın pek uzun devirleri zarfında gittikçe gayr-ı mütecânîs uzviyât zuhûr ettiğini ve uzviyât hey'et-i mecmûalarının da gayr-ı mütecânîslikte ileri gittiğini iddiada bize sarîh surette hak vermiyorsa da şimdi göreceğiz ki cereyan-ı hayât-ı mühimme hal bu neticelere müteveccih ve mütemayildir. Fi'l-hakika bir sebeple bir çok eser husûle gelmesi yüzünden, şimdiye kadar gösterdiğimiz gibi küre-i arzın adem-i tecânüs-i hikemîsi mütema-diyen tezâyüd etmekte olduktan mâada hayvanat ve nebâtâtı da gerek münferiden gerek müctemian mütezâyid bir gayr-ı mütecânîslik iktisâb etmektedir. Bunu izah için bir misal irâd edelim. Şimdi vuku' bulunduğu gibi farz edelim ki uzun fâsılalarla birçok irtifâ'-ı arazi hâdiseleri vâki' olarak Hind-i Şarkî cezâir müctemiâsı derece derece yükselerek bir kıta halini alsın ve mihver-i irtifâ' istikametinde bir silsile-i cibâl teşekkül etsin. Bu irtifaların birincisinde Borneo, Sumatra, Yeni Gine vesâir adalarda bulunan hayvanat ve nebâtât bu suretle cüz'î tebeddül eden yeni ahvâl-i tabiyyeye maruz olur. Umumiyyetle iklim, hararet, rutubet ve tebeddülât-ı mevkute cihetleriyle değişeceği gibi mevzî-i ihtilafat dahi tekessür ve tezâyüd eder. [67/68] Bu tahavvülât, kıtanın bütün hayvanat ve nebâtâtı üzerine belki his ve takdir edilemeyecek derecede icrâ-yı te'sîr eder. Seviyenin değişmesi dahi daha ziyâde tebeddülât husûle getirir ki bu tebeddüller, mihver-i irtifâ'dan olan bu'dlarına göre her nev' nebâtî ve hayvanî için muhtelif olacağı gibi bir nev'in müteaddid

efrâdı için de muhtelifdir. Bazı mevâki'de yalnız sahilde büyüyen nebâtât belki büsbütün mahvolup gider. Yalnız malum derece-i rutubeti hâiz bataklarda yetişen nebâtlar, eğer ber-hayât kalırsa belki manzaraca göze görünür derecede değişir. Denizden yükselip çıkan yeni araziye tedricen intişar edecek nebâtlarda daha ziyâde değişiklik hâsıl olur. Böyle az çok değişen nebâtât ile tagaddî edecek hayvanat ve haşerat dahi tebeddül-i iklim ile olduğu gibi tebeddül-i gıda ile de bir dereceye kadar tahavvül eder; bir nev' nebâtın nedreti veya gaybûbeti üzerine ona yakın diğer bir nebât ile taayyüş edenlerde husûle gelen tahavvül ise daha ziyâde göze çarpacak derecede olur. İkinci irtifa hâdisesi vâki' oluncaya kadar geçecek müteaddid asırlar zarfında bu envâ'-ı nebât ve hayvandan her birinin uğradığı mahsus ve gayr-ı mahsus tebeddülâtın bir tertib-i tabîi ahz etmesi yani yeni ahvâle az çok tamam bir tevâfuk husûle gelmesi icap eder. Bundan sonra vuku' bulacak irtifa yine tebeddülât-ı uzviyyeye sebep olur ve her nev' [68/69] şekl-i iptidaisinden daha ziyâde inhirâf eder ve bu fiil de böyle devam edip gider. Lâkin şu noktayı işaret edelim ki bu tarîk ile zuhûr edecek inkılap, bin tane nev' -i aslî yerine az çok değişmiş bin tane yeni nev' kâim olmaktan ibaret değildir; belki o bin nev' -i aslî yerine birkaç bin nev' yahut sınıf, bir vüs'ati hâiz bir saha yahut şekl-i diğer gelmektir. Her nev' bir vüs'ati hâiz bir saha üzerine intişâr ederek mürtefi' ve maruz yeni sahaları da mütemadiyen işgal etmeye çalışacağından o nev'in muhtelif efrâdı muhtelif silsile-i tagayyürâta giriftâr olur. Hatt-ı istivâya doğru yayılan nebât ve hayvanlar oradan tebâüd edenler gibi müteessir olmaz. Yeni sahalara doğru intişar edenlerin uğrayacağı tahavvülât, dağlara doğru çıkmaya çalışanların uğrayacağı tahavvülâtın başka olmak lazım gelir. İşte uzviyâtın her nev' -i aslîsi bu tarîk ile bir kök, bir asıl olur ki ondan birçok nev'ler teşâub eder ve bunların asıl nev'den ve birbirinden az çok farkları vardır. Bu dal budakların bilâhare gâib olup gitmesi muhtemel ise de belki birden ziyâdesi yaşayarak ikinci tabakatü'l-arz devrini idrak eder; çünkü nebât ve hayvanların her cihete doğru yayılması bile onların ber-hayât kalması ihtimâlini ziyâdeleştirir. Yalnız böyle ahvâl-i tabîiyenin ve gıdanın değişmesinden dolayı bazı tagayyürat hâsıl olup kalmaz; belki tebeddül-i i'tiyâd sebebiyle de [69/70] diğer bazı tahavvülât husûle gelir. Her adanın hayvanatı, yükselip çıkan yeni arazi üzerine hatve be hatve yayılarak nihâyet diğer adaların hayvanatıyla temasa gelir ve böyle zuhûr edecek yeni hayvanatın bazıları ise o ana kadar görülmüş olanlara gayr-ı müşâbih bir şey olur. Ot yiyen hayvanat, yeni yırtıcı canavarlara tesadüf ederek yani ahvâlde müdafaa yahut firar suretiyle vikaye-i nefis için evvelce görülmemiş tedbirler ittihâzına mecbur olurlar ve aynı zamanda bu avcı ve yırtıcı hayvanlar da takip ve hücumda bir değişiklik ve yenilik gösterirler. Biliyoruz ki ahvâl icap ettiği vakit hayvanatta bu gibi tabiat ve âdet tagayyüratı vâki' olur. Kezalik biliyoruz ki yeni tabiat ve âdetler eskilere galip ve hâkim olunca bir dereceye kadar tertib-i uzviyi de tebdil eder. Lâkin şimdi diğer bir neticeyi nazar-ı dikkate alalım. Bu suretle uzviyetin her nev'inde yalnız müteaddid nev'lere inkısam ve teferruk etmek meyli

görülmez; belki ara sıra mertebesi yüksek bir uzviyet husûle getirmek istî'dâdı da nümâyân olur. Yeni ahvâl-i tabîiye ile yeni tabiat ve âdetlerin tevîd ettiği bu müteba'id ihtilâflar hey'etiyle mülâhaza edersek nev'i ve derecesi gayr-ı mahdûd tebeddülât göz önüne gelir; bu tebeddülât mutlaka bir terakkî vücuda getirmek lazım gelmez. İhtimâl ki ekser ahvâlde değışmiş bir nev', kendi aslından ne az ne çok gayr-ı mütecânîs olmaz. Bazı ahvâlde dahi mâişet, âdet ve tabiatları [70/71] evvelkinden daha basit olur ve o vakit binâ-yı beden daha az gayr-ı mütecânîs zuhûr eder. Bu halde bir ric'at, bir tedennî, bir tenezzül vâki' olur. Lâkin ara sıra vukuu icap eder ki bir nev'in bir fer'iyyesi, tabiatta daha muğlak müşâhedâta maruz kılacak ve biraz daha dolambaçlı harekâta lüzum gösterecek ahvâle tesadüf edip bazı a'zâsı nispeten cüz'î denilecek derecede tagayyür ve teferruk peydâ eder yani cüz'ü fazla gayr-ı mütecânîs olur. İşte böyle ahvâlin cereyan-ı tabîisiyle vakit vakit arzın hem mecmûa'-i nebâtiyye ve hayvâniyyesinde hem bunlarda mündemiç olan nev'lerde mütezâyid bir gayr-ı mütecânîslik zâhir olur.

Şimdi fazla tafsilâtta sarf-ı nazar ederek ve burada gösterilemeyecek tahdîdât ve tadilatı da hesaba katarak zan ile hükmederiz ki tabakatü'l-arz takallübâtının, gerek münferid ve gerek müctemi' envâ'ı zevi'l-hayâtı daima karışık yapmaya çalıştığı aşikârdır. Kısr-ı arzın basit halinden mürekkebe doğru tekâmülünü müceb olan sebepler, aynı zamanda sathı üzerindeki hayatın da mütevazı bir surette tekâmülünü müceb olmuştur. Bundan evvelki ahvâlde olduğu gibi bu halde de görüyoruz ki mütecânîsden gayr-ı mütecânîse doğru tahavvül, her kuvve-i fâile birden ziyâde eser husûle getirir kâide-i külliyesinin neticesidir. Tabakatü'l-arz ilminin sabit olmuş hakikatleri ile hayatın kanun-ı [71/72] umumilerinden bu âna kadar istihrâç edilen neticelerin, doğrudan doğruya tecrübe ve müşahede ile dest-res olduğumuz ahkâm ile tevâfuk ettiği görülünce o neticelerin kıymeti ve ehemmiyeti fevkalade ziyâdeleşir. Mesela tabakatü'l-arz edvârında daima ve mutlaka vuku' bulmuş olduğunu istinbât ettiğimiz bir ırktan müteaddid ırklar zuhûru hâdisesinin, beşerde ve hayvânât-ı ehliyyede kable't-târihî ve târihî devirlerde de vâki' olduğunu biliyoruz. Kezalik birinci şeyi hâsil etmiş olduğunu istihrâç ettiğimiz ta'dâd-ı âsâr hakikatinin sonuncu şeyi de husûle getirdiğini görüyoruz. Kaht, kesret-i nüfus, harp gibi münferid sebepler ara sıra beşeri ve ona tâbi' mahlûkları yeryüzüne daha ziyâde dağıtmıştır ve böyle dağılıp yayılmalar her defada yeni tahavvülâtı ve yeni nev'ler ve sınıflar zuhûrunu müceb olmuştur.

Bütün ırkların bir asıldan teşâub etmiş olup olmadığı meselesine dair tetkikat meyânında ilm-i elsine bize ayânen gösteriyor ki şimdi birbirinden kolaylıkla tefrik olunabilen yani birbirinden pek ziyâde farklı olan birçok ırklar hakikatte bir ırktan müştakk olmuş ve bir ırk, muhtelif iklimli memleketlere ve muhtelif ahvâl-i mâişet ve hayâta dağılmakla değışerek birbirinden farklı nev'lere ayrılmıştır. Hayvânât-ı ehliyye için hakikat hal böyledir. Her ne kadar köpeklerde olduğu gibi bazı ahvâlde envâ'ın yalnız bir cinsten teşâubu henüz münâzaun-fih ise de [72/73] bizim koyunlarda ve hayvânât-ı bakariyyede olduğu gibi bazı yerlerde de iklimin,

gıdanın, terbiyenin mevzî-i ihtilâfâtıyla bir nev'-i aslıden müteaddid fer'iyeler zuhûr edip hatta şimdi gayr-ı sabit melezler husûle getirecek kadar birbirinden ayrıldığı hiç itiraz kabul etmez bir keyfiyettir. Bundan mâada müfred sebeplerle mürekkeb eserler husûle gelmesi yüzünden yalnız umûmî ve mütezâyid bir gayr-ı mütecânislik değil husûsî bir adem-i tecânüs de vâki' olduğunu bundan evvel kıyâs tarikiyle istihrâç etmiş iken şimdi müşahede ile doğruca anlıyoruz. Kezalik nev'-i beşerin birbirinden teferruk ve tebâüd eden şube ve kısımlarından birçoğu bir terakkî addolunamayacak tahavvülâta uğramış ve bazılarında bir tedennî veya tereddî vâki' olmuş ve diğer bazılarında ise büyük ve kat'î bir adem-i tecânüs husûle gelmiştir. Medenî Avrupalı zü'l-fikarâtın, ser-levhası olan numuneden, vahşiden ziyâde farklıdır. İşte görülüyor ki küre-i arzımızın kadim zevî'l-hayâtı için fikdân-ı delâilden dolayı ancak farzî ve zannî olarak irâd edebildiğimiz terakkî kanunu ve illeti muahhar ve yeni zevî'l-hayât için fi'l-hakîka ispat edilebilir. [73/74]

Eğer beşerin gayr-ı mütecânisliğe doğru ilerlemesi, bir sebepten müteaddid eser husûle gelmesinin neticesi olduğu anlaşılıyorsa cemiyetin de bu sebeple gayr-ı mütecânisliğe doğru gittiği daha açık görülebilir. Mesela bir sanat ehlinin yahut cemâatinin tekevvün ve tekâmülünü nazar-ı mütâlâaya alalım. Bazen mutlak surette vâki' olacağı gibi bir kabilenin bir ferdi umûmun isti'mâl ettiği bir şeyi bi'l-farz bir silahı yapmakta fevkalade bir kabiliyet ve maharet gösterir –ki o silahı o âna kadar herkes kendisi yapıyordu diyelim– o fert o silahın yapıcısı olmak üzere sâirlerden teferruk ve temeyyüz etmeye başlar. Muharip ve avcı bütün arkadaşları en iyi [74/75] silah sahibi olmanın ne demek olduğunu ayrı ayrı ehemmiyetle hissederler ve bunun için o mâhir ferdin kendilerine silah yapmasını temin için ona bazı kuvvetli teklifler arz ederler. Diğer taraftan o kimse o silahı yapmak husûsunda fevkalade isti'dâd sahibi olduktan mâada yine fevkalade bir hâhiş ve şevk sahibi olduğundan (Çünkü bir işe isti'dâd ile hâhiş umûmiyyetle beraber gider.) bir münasip ücret mukâbilinde her siparişi icrâ etmeye mâil olur; ale'l-husûs bu münâsebetle meyl-i imtiyâz ve iftihârî tatmîn ve mâişeti de teshîl edilecek bir işte ilk ihtisâs böyle bir kere başlayınca az zaman zarfında takarrür etmeye sa'y eder. Yapıcı silah yaptıkça mahareti artar ve elinden çıkan işler gittikçe eskilere fâik olur. Müşteriler ise kendileri için silah yapmayı terk ederek gittikçe mahâretlerini gâib ederler. Bu tarîk ile iş bölünmesi icap eden esbâb iki taraflı olarak gittikçe kuvvet kesb eder. Ve bundan ibtidâr edecek adem-i tecânüs, ahvâl-i vasatiyyede hiç olmazsa o batın için sebat ve istikrar gösterir. İşte bu hareket cemiyeti ikiye ayırır ki biri muayyen bir işi yapmasını hemân hemân inhisâr altına alır; diğeri de o işi yapmak âdetini ve bir dereceye kadar kudretini gâib eder. Bundan başka o hareket diğer teferruklar daha uyandırır; yani bu tarif edilen hareket, cemiyete mübâdele keyfiyyetini idhâl eder; silah yapıcı her silah yaptıkça yaptığına bedel sâir eşyadan [75/76] ne isterse o kendisine i'tâ edilerek silah ahz olunur. Yapıcı böyle her mübâdelede bi't-tab' aynı şeyi almaz, mütenevvi' eşya isteyip alır. Mesela yalnız hasır yahut deri veyahut balık ağı istemez, belki bunların hepsine

muhtaçtır ve her defa da kendisine en ziyâde lüzumu olan şeyi ister. Bundan ne gibi netice tevellüd eder? Eğer arkadaşları içinde bu muhtelif eşyayı yapmakta cüz'î fazla mahareti olanlar varsa –ki bi't-tab' bulunur– silah yapıcı bunların her birinden, yapmakta mâhîr ve cümleye fâik olduğu şeyi alır; yani en iyi hasır hangisi yapıyorsa onun hasırını ve en iyi balık ağı kimde bulunursa ağı ondan alır. Hâlbuki böyle hasırını mübadele ile veren yahut balık ağını silahla değişen adamlar bilâhare kendilerine hasır ve balık ağı yapmaya mecburdur ve böyle o işleri yapa yapa bi't-tab' biraz daha kabiliyet ve maharet kesb ederler. Bu suretle kabile efrâdından bazılarının fitraten mâlik bulunduğu cüz'î ihtisâs kabiliyetleri yavaş yavaş taayyün ve tezâhür eder. Şimdi kabilenin sâir bazı efrâdının dahi bazı eşyâ-yı mahsûsa imalinde diğerlerinden temeyyüz etmesi vâkî' olsun olmasın şurası aşîkârdır ki bütün kabiledede bir iptidai teferruk peydâ olur: yani bir kuvve-i asliyye yalnız bir çift eser hâsıl etmez, belki nev'leri müşâbih ve fakat dereceleri cüz'î olmak üzere müteaddid çift tâlî eserler de husûle getirir. Mektep çocuklarında emâreleri görülebilen [76/77] bu muamele, mukim olmayan bir kabiledede pek sabit ve daim eserler peyda edemez. Lâkin nerede ki mutavattın ve mütenâsil bir cemaat tekevvün eder, bu fark ve imtiyazlar sabit ve müstekarr olur ve batından batına terakkî eder. Her bir meta için talep ve rağbetin ziyâdeleşmesi, her mütehasıs şahsın yahut cemaatin iş görme faaliyetini teşdîd eder. Bu da ihtisâsı, nerede varsa orada gittikçe taayyün ve takarrür ettirir ve nerede henüz vücut buluyorsa kökleştirir. Cemaat kesret peydâ ettikçe esbâb-ı mâişet daralır ve bu sebeple her fert gittikçe en iyi yapabildiği ve en ziyâde kazanacağı işi yapmaya mecbur olacağından sâlifü'l-ârz neticeler yani ihtisâslar tezâyüd eder; bu esnada aynı mecburiyetler sâikasıyla yeni yeni hizmetler ve sanatlar zuhûr eder; ehil işçiler daima iş yapmayı maksat edinerek ara sıra işçilikte daha iyi tedbirler ve tarîkler ve ham eşya bulurlar. Taşın yerine tunç kullanmayı ilk bulan adam, herkes tunç isteyeceği cihetle büyük bir talep karşısında bulunur ve nihâyet kendisi yahut halefî kendi sattığı eşyanın tuncunu yapmaya bütün vaktini hasrederek o eşyayı istenilen şekilde imal etmesini başkalarına bırakmaya mecbur olur; bu suretle bu ikinci iş evvelce mevcut olan birinciden teferruk edip başlı başına bir sanat olur. Derken tunç ilk kullanıldığı eşyaya münhasır kalmayıp silah, edevât, evânî vesâire gibi birçok şeyler [77/78] için de kullanılmaya başlar ve bu tarîk ile de o eşyanın imaline de icrâ-yı te'sîr eder. Fazla olarak tunçtan yapılan kapların kullanıldığı işler de bu suretle müteessir olur ve bu işlerin neticesi olan mamulat da biraz tebeddül ve islâh görür –mesela bina inşası, oyma, bedenî ziyetler gibi– dahası var: Lüzumu olan bazı âlât için münasip madde bulunamadığından dolayı o âna kadar o aletler yapılamazken şimdi bu tuncun isti'mâliyle ona da imkân hâsıl olur ve bütün bu tebeddülât halkın üzerine icrâ-yı te'sîr ederek onların mahâret-i âmilânesini, zekâlarını ve refahlarını tezyîd eder, âdet ve zevklerini tasfiye eder. İşte bu suretle mütecânis bir cemiyetin gayr-ı mütecânis bir cemiyete inkılâb

ve inkişâfı, “Bir sebepten müteaddid eser husûle gelir.” kâide-i umûmîyyesinin neticesi olduğu aşîkâr görülür.

Makalemizin hacmi müsait olsaydı bazı sanatların memleketin bazı mevâkiinde birleşmesi, kezalik emitadan her birinin imalinde iş bölümünün pek inceleşmesi de aynı suretle tahaddüs ettiğini gösterirdik. Yahut izâh-ı madde için diğer bir misal olmak üzere tıbbatın müceb olduğu büyük takallübât-ı maddiye ve akliyye ve ahlakiyyeyi yahut barutun husûle getirdiği tebeddülât-ı müteselsile ve vâsiyai zikrederdik. Lâkin tekâmülü cemiyetin bu mutavassıt [78/79] safhalarından sarf-ı nazar ederek en yeni ve en geçici safhalarından bazı misaller almakta iktifâ edelim.

Buhar kuvvetinin madencilige, seyr-i sefâine, her türlü imalata şâmil olan tazyikâtıyla husûle getirdiği eserleri takibe başladığımız halde kâl u kalemlerle tarif edilemeyecek teferruat içine düşeriz. Bunun için buhar kuvvetinin en yeni mücessemî olan lokomotif makinesine hasr-ı nazar edelim. Demir yol şebekesinin bütün müteallikâtının sebep-i karîbi olan bu makine, yeryüzünü, cereyan-ı ticareti ve itiyâdât-ı nâsî değiştirmiştir. Evvelâ her şimendifer hattı yapılmazdan evvel vuku bulan harekât ve tebeddülât-ı mürekkebeyi mülâhaza edelim –muvakkat ihzârât ve tertîbât, içtimâiler, kayd, ibtidâi makta’, parlamento için mesâha, taş basması resimler, ehliyet şehâdetnâmeleri, teminat akçeleri ve ihbâmâmeler, parlamentoya bi’l-istid’â mürâcaat, encümende müzâkere, birinci ve ikinci ve üçüncü okuma: Bu muhtâsâr ser-levhaların her biri birçok muâmelâtı hâvi ve mühendislere, mesâhacılara, litografçılara, parlamento ajanlarına, hisse senedi muamelecilerine mahsûs birçok işleri muhtevî olduğu gibi daha birçok müteferrik işler de doğurur. Sonra şimendifer inşasının müceb olacağı câlib-i nazar tebeddülâtı düşünelim –yarmalar, doldurmalar, tüneller, yol değiştirmeler, köprü ve istasyon inşası, kırık taş ile travers ve ray döşemek, [79/80] lokomotifleri ve mülhak arabaları, yolcu ve eşyâ vagonlarını yapmak ki bu işler müteaddid sanatlara icrâ-yı te’sîr ederek kereste idhâlini, ocaklardan taş ihrâcını, demir imalini, kömür işleme ki tuğla yapmayı tezyîd eder ve şimendifer gazetesinde her hafta ilan olunan birçok husûsî imalat da uyandırır ve nihâyet makinist, ateşçi, temizleyici, haddecî... ile ahirihi gibi birçok yeni işçiye ve onların işlerine yol açar. Bundan sonra daha müteaddid ve daha muhtefî âsârı mülâhaza etmiş olmak üzere işlemekte olan bir şimendiferin bütün cemiyet ve memleket üzerine icrâ ettiği tesiri mülâhaza edelim. Birçok yerlerde fabrika ve iş evleri şube açarlar ki evvelce oralarda şube güşâdından bir fâide hâsil olmazdı. Birçok eşya, yakında perâkende satıcılardan alınacağına uzakta toptancılardan getirdiler. Evvelce uzaklığı sebebiyle pek getirilemeyen bazı emtia celb ve isti’mâl edilir. Ücret-i nakliyenin böyle tanâkus etmesiyle bazı sanayi ve bazı mevâkî’de daha ziyâde temerküz ve inhisâr eder; yani her iş ve işçilik fevâid-i mevziyye sayesinde en iyi yapılacak mevâkî’ye mahsus olup kalır. Bundan başka nakliyenin azalması eşyanın tevzî’ini teshîl ederek fiyatları her yerde müsâvî yapmaya çalışır ve vasatî olarak fiyatı da tenzîl eder; bu suretle bazı ahâli evvelce satın alamadıkları eşyayı nispeten ucuz elde etmeye muvaffak olurlar; bu da [80/81]

onların mâişet ve istirahatlarını tezyîd ve âdetlerini islâh eder. Bunlarla beraber tenezzüh ve seyahat pek ziyâde tevessü' eder. Evvelce hiç deniz kenarına gitmeyi hatırına getirmeyen kimseler şimdi isterler ve giderler; uzakta bulunan akraba ve ahyâyı ziyâret ederler; yalnız tenezzüh için de dolaşırlar, bu sebeple sıhhat, hissiyât ve efkâr cihetiyle istifâde ederler. Mektupların ve gazetelerin eskisinden daha sûratle nakil ve sevk olunması daha göze çarpacak tebeddüllere sebep olur, yani milletin nabzını tesrî' eder. Şimendifer istasyonlarındaki kitapçılar vasıtasıyla ucuz kitaplar daha ziyâde intişâr eder ve vagonlar vasıtasıyla ilanât kesret ve vüs'at peydâ eder ki ikisi de bilâhare hayli terakkîyata bâ'is olur. İşte şurada muhtâsâren isimlerini zikrettiğimiz hesaba gelmez tahavvülât, hep lokomotifin ihtirâ'ı neticesidir. Cemiyet, yeni yeni sanat ve hırfetler ihdâs edilmesi ve birçok mevcutların da daha ziyâde ihtisâs ve temerküz etmesi sayesinde daha ziyâde gayr-ı mütecânis olur; hemân bütün eşyanın fiyatları her yerde değişir, her tâcir o âna kadar ne yolda iş yapıyorsa onları az çok tadil eder; hâsılı herkes ef'âlinde, efkârında ve tehyîcâtında az çok bir değişiklik duyar.

Davamızı teyit edecek izâhâta devam edilebilirse de artık ihtiyaç yoktur. Lâkin nazar-ı dikkate alınacak bir nokta daha [81/82] var, onu işaret edelim: İşte evvelce göstermiş olduğumuz şu hakikati burada aynen görüyoruz ki bir kuvvetin icrâ-yı te'sir ettiği saha ne derecede gayr-ı mütecânis ise husûle gelecek eserler de kemiyet ve keyfiyet cihetiyle o derecede büyük olur. Meselâ kauçuk, bazı basit kabilelerce bizden evvel malum iken onlarda pek cüz'î tebeddülâtâ sebep oldu; hâlbuki bizde yaptığı tebeddülât o kadar müteaddid ve mütenevvi'dir ki tarihçesi bir cilt teşkil eder. Hebrid adalarının birinde yaşayan küçük ve mütecânis bir cemaate elektrik telgrafi idhâl ve isti'mâl edilse hemân hemân hiçbir tesir hâsıl etmez. Hâlbuki İngiltere'de husûle getirdiği neticeler lâ-yuaddır. Ecdadımızın beş asır evvelki hayatının nispeten basit tertibatı ile âhiren kantonda hâdis olan vakıa pek cüz'î harekât ve tebeddülât yapabiliirdi. Hâlbuki şimdi o vakıaya dâir hey'et-i teşrî'yece verilen karar yüzlerce mürekkeb ve muğlak tebeddülât yapmıştır ki bunların herbiri de ileride birçok tebeddülât-ı tâliye doğuracaktır.

Hacim müsâid olaydı medeniyetin bütün o ince netâyicine doğru maa'l-memnûniyye sevk-i fikir ederdik. Evvelce âlem-i uzvî ve gayr-ı uzvînin tâbi' olduğu kanûn-i terakkîye lisanın, sanayi-i nefisenin, mûsikînin... de tebaiyyet ettiğini göstermiş idik. Şimdi şunu da gösterebiliriz ki terakkîyi tayin ettiğini istihraç etmiş olduğumuz sebep, şu ahvâlde dahi sahîh ve cârîdir. Meselâ ilimde [82/83] birinin bir hatve-i terakkîsi diğer kısımlarda da derhal terakkîler husûle getirdiğini isbât edebiliriz –bi'l-farz hikmet-i tabiiyenin ziya ve rü'yet mebhâsında vuku' bulan keşfiyât, ilm-i hey'ette azîm terakkîyata yol açmıştır ve bu bâbdaki sâir bazı keşfiyât da teşrîh-i hurde-bînîyi vücûda getirmiş ve fizyolojinin büyümesine pek büyük yardım etmiştir; kezalik kimya, bi'l-vâsıta elektrik, maknatisit [magnetizm], biyoloji ve tabakatü'l-arz ilimlerini tevsî' etmiştir. Elektrik de kimyaya ve maknatisite aks-i te'sir yapmış ve ziya ile hararet hakkındaki mütâlâamızı

inkişâf ettirmiştir. Edebiyatta dahi aynı hakikati, asr-ı hâzırın şubelere ayrılmış faciasına esâs olan iptidai ve hafî oyunun yaptığı te'sîrât-ı adidede görebiliriz; keza ilk intişâr eden gazeteden teşâub etmiş vesâir envâ' edebiyat üzerine ve birbiri üzerine tesir ve aks-i tesir yapmış olan şu şimdiki neşriyât-ı mevkûtenin eşkâl ve envâ'-ı kesîresinde de görebiliriz. Rafael'den evvelkilerinki gibi yeni bir boyalı resim mektebi zuhûr edince bunun diğer mekteplere icrâ edeceği tesir; her nev' sanat-ı tersîmin fotoğraftan aldığı tenbîhler; yeni kavâid-i tenkîdin netâyic-i mürekkebesi, ta'dâd-ı âsâr keyfiyyetini irâe için ayrı ayrı mütâlâa edebiliriz.

Ma'mâfih bizim için matlûb sâbit oldu diyebiliriz. İhtisârın icap ettiği ifade noksanları itikâdımızca îrâd [83/84] edilen kaziyelerin sıhhatini ihlal etmez. Bazı yerlerde icap eden tahdîdât bizim istihrâcâtımıza bir tesir icrâ etmez. Vâkıa terakkînin asıl ve menşeiini taharri ederken ekseriyâ mürekkeb ve muğlak esbâbı basit gibi telakkî ettik. Lâkin bu mürekkeb esbâbın da netice-i hâsıllarından daha az mürekkeb olduğu yani kendilerinden daha mürekkeb neticeler doğduğu muhakkaktır. Teferruâta ait itirazlar bizim davamızı cerh edemez. Sayısız vukuât ve hakâyık ispat eder ki her türlü terakkî, mütecânisden gayr-ı mütecânise doğrudur ve böyle olmasının sebebi de her tebeddülün birçok mukaddem tebeddüleri takip etmesidir. Şu nokta ehemmiyetlidir ki ahvâl ve vakayî'nin kâbil-i vusûl ve mebzûl olduğu yerlerde bu hakikatler en ziyâde zâhirdir.

Ma'mâfih delil ile sabit olandan fazlasını iddiadan ictinâb ve şununla iktifâ edelim ki bize malum olan bütün terakkîyatın kanunu ve illeti işte arz olunduğu gibidir. Sehâb-ı muzî nazariyesi bir kere ispat edilse o vakit bi'l-cümle kâinatın bir cism-i uzvî gibi vaktiyle mütecânis olduğu, hem hey'et-i mecmûasıyla, hem kısım kısım bilâtevakkuf gayr-ı mütecânisliğe doğru ilerlediği aşîkâr bir hakikat olur ve görülür ki bugünün her vakasında olduğu gibi tâ bidâyet-i hilkâtden beri her kuvve-i masrûfanın müteaddid kuvvetlere inkisâm etmesi mütemâdiyen mütezâyid bir ihtilât husûle getirmiştir; bu vechile gayr-ı mütecânisliğin tezâyüdü henüz devam etmektedir ve böyle devam [84/85] edip gidecektir; terakkî bir tesadüf değil ve insânın elinde bir şey de değil, belki fâideli bir zarûrettir.

Delâilimizin ontolojiye, ilm-i vücûda yahut felsefeye müteallik cihetine dâir bir iki söz söyleyeceğim. Kar'ilerimin içinde felsefenin bütün asırlarda halletmekten aciz kaldığı mesâil-i uzemâtn burada halline gayret ve muvaffakiyet gösterilmiş diye hükmedenler iyice bulunur zannederim. İhtâr ederim ki bu bâbda hiç kimse kendini aldatmasın. İşte bu kadar söz söyledikten sonra dahi gizli olan hakikat ve muâmmâ-yı hilkat yine öyle duruyor. Kâbil-i izâh olan cihetlerin izahı, ötede ve perde altında duran iç yüzün kâbil-i rü'yet ve irâe olmadığını daha büyük vuzuh ile ispat ediyor. Fikri takyîd etmeksizin istiklâl ve cüret ile yapılan tetkikat daima, bütün doğru dine daha metin bir esâs vermektedir. Mütevâris itikatlarını birer birer terk etmeye mecbur olan bu aziz akidelerinin her gün tezelzûle uğradığını gören korkak din gayretkeşleri bir gün bütün gizli şeylerin esbâbı izah

ediliverilecek diye kendi kendilerine endişe edip ilimden o nispette tevahhuş ederler ve inanmamazlığın yahut imansızlığın en koyusu olmak üzere “Hakikat hayır değil, belki şerdir.” diye korkarlar. Diğer tarafta ilmin ciddi hâdimi olanlar delâil ne netice verirse onunla iktifâ [85/86] ederek her keşif ve taharrî neticesinde bu âlemin gayr-ı mümkünü'l-hâl bir mesele olduğuna daha kat'î bir surette kâni' olurlar. İlim adamları gerek âlem-i haricîde gerek kendi âlemlerinde kendilerini, münkat' olmaz tahavvülât içinde bulurlar ki bu tahavvülâtın ne iptidası vardır ne intihâsı. Eşyanın seyr ve tekâmülünü tetkik ederek vaktiyle bütün maddenin gayet seyyâl ve münteşir bir halde mevcut olduğu farziyyesinin zihnini işgâl etmesine müsaade ediyorsa bu, eşyanın nasıl olup da böyle olduğunu tasavvur etmek imkânını göremediği içindir. Kezalik istikbâli düşünmeye daldığı vakit önünde mütemadiyen inkişâf etmekte olan silsile-i uzemâ-yı hâdisâta bir had tayin edemez. Kendi nefesine rücu' ettiği vakit dahi şuurunun (yani nefsinden haberdar olmanın) ilk ve son uçlarını ele geçirilemeyecek derecede ba'id görür; bu ittulâ' ne vakit ve nasıl başlamıştır tahattur edemez. Ve bunu mevcûdiyetinin hiçbir anında tetkik edemez. Çünkü yalnız geçmiş olan bir hâlet-i şuuriye hakkında i' mâl-i fikir edilebilir, geçmekte olan asla tetkik edilemez. Enfûsî veya âfâkî hâdisât-ı müteselsilenin mâhiyyet-i zâtiyelerine teveccüh ettiği vakit yine kendini dalâlette görür. Her ne kadar bütün havâss-ı eşyâyı kuvvetin tezâhürâtına müncer kılmaya muvaffak olursa da bununla kuvvetin ne olduğunu anlamak iktidarına mâlik olamaz; bi'l-akis kuvveti düşündükçe aczi ve hayreti artar. Kezalik [86/87] ef'âl-i akliyyeyi tahlil ile sonunda, bütün tefekkürü vücuda getiren mevâd-ı asliyye, ihsâsâtından ibaret olduğu neticesine vâsıl olabilirse de daha ileriye hiç gidemez; çünkü ihsâs yani hiss-i bâtinîyi tasavvur ve idrâk bile edemez. Hâsılı enfûsî ve âfâkî her şeyin mâhiyyet ve hakikat-i asliyyesi aynı derecede gayr-ı mümkünü'l-idrâk olduğunu idrak eder. Biliriz ki maddiyyûn ile ruhiyyûnun mübâhesesi ancak bir nizâ'-ı lafzîdir; mübâhislerin ikisi de müsâvî derecede haksızdır; çünkü ikisi de benî-Âdem'in anlaması mümkün olmayan şeyleri anladım itikatındadır. Hangi cihete doğru olursa olsun bütün yapacağı tetkikat, en nihâyet onu bilinmesi gayr-ı mümkün hakikatlerle yüzyüze getirir, akl-ı beşerin büyüklüğünü ve küçüklüğünü yani saha-i tecrübe ve müşâhedesinde bulunan şeyleri idrâke muktedir ve müşâhedesinden hariç şeyleri de idrakten aciz olduğunu vehleten anlar. Herkesten daha açık ve iyi anlar ki en basit bir keyfiyet, bir hakikat, hadd-i zâtında bi'l-küllîye anlaşılabilir bir şeydir. Yalnız o, doğru olarak görür ki ilm-i mutlak istihsâli mümkün değildir. Yalnız o bilir ki her şeyin altında veya içinde nazarın nüfuz edemeyeceği bir sır vardır. [87]

Kaynakça

- Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Ahmed Midhat, *Musâhabât-ı Leyliye*, On Dördüncü Musahaba, "Terakki" (İlk defa olarak Tercümân-ı Hakikât'te tefrika edildikten sonra kitap şeklinde dahi Kırk Anbar Matbaası'nda basılmıştır.), İstanbul, 1306, s. 1-32.
- Ahmed Şuayb, "Devlet ve Cemiyet", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Kanun-ı Evvel 1324, sy. 1, s. 54-71.
- Atay, Tayfun, *Din Hayattan Çıkar*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bedii Nuri, "Hayat-ı İçtimaiyye I", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Eylül 1325, sy. 9, s.1-19.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 22. Baskı, 2016.
- Bock, Kenneth, "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Yay. Haz. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, 3. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014, s. 59-104.
- Bowler, Peter J., *The non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1988.
- Burke, Peter, *Sosyoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Işık Yayınları, 2019.
- Bury, J. B., *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, New York: Dover Publications, 1st Ed., 1955.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 7. Baskı, 2017.
- Davran, Abdulvahap, "İbrahim Aşki Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek Lisans tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Demir, Remzi, *Philosophia Ottomana: Osmanlı Felsefesi*, Birleştirilmiş Yeni Baskı, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2018.
- Freud, Sigmund, *A General Introduction to Psychoanalysis*, New York: Garden City Pub. Co., 1943.
- Hoca Tahsin Efendi, "Tarih-i Terakki", *Mecmua-i Ulûm*, 1297, c. 2, sy. 5, s. 353-371.
- İnalçık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 6. Baskı, 2017.
- Karpat, Kemal K., *Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 15. Baskı, 2016.
- Lewis, Bernard, *Hata Neredeydi?*, çev. Murtaza Özeren, İstanbul: Kronik Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Mason, Stephen F., *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

- Mustafa Satı, "Uzviyetler ve Cemiyetler", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Ağustos 1325, sy. 8, s. 433-454.
- Nisbet, Robert, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, 3. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2020.
- Özlem, Doğan, "Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı ve Gelişimi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Bahar, sy. 14, 2005, s. 203-209.
- Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause; With Other Disquisitions, viz.: The Physiology of Laughter, Origin and Function of Music, The Social Organism, Use and Beauty, The Use of Anthropomorphism", *Humbolt Library of Popular Science Literature*, New York: J. Fitzgerald, January 1881, s. 233-285.
- Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause", *Essays: Scientific, Political & Speculative*, c. 1, Library Edition, London: Williams and Norgate, 1891, s. 8-62.
- Spencer, Herbert, *Social Statics; or The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*, New York: D. Appleton and Company, 1888.
- Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause", *The Westminster Review*, c. 67, American Edition, New York: Leonard Scott & Co., January-April 1857, s. 244-267.
- Spencer, Herbert, *Terakkî: Kanunu ve Sebebi*, müt. İbrahim Aşkı, Dersaadet: Ali Şükrî Matbaası, 1335.
- Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta Dergisi*, sy. 5, 1298 (1881), s. 72-76.
- Tunç, Mustafa Şekip, "Mekanik ve Organik Davalarının Kıymetleri ve Bunlardan Alınacak Dersler", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27.09.1942, s. 2.
- Tunç, Mustafa Şekip, *Terakki Fikri*, haz. Osman Bahadır, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2005.
- Watson, Peter, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı. <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Spencer/The-synthetic-philosophy-in-outline#ref324230>. (Erişim tarihi 19.12.2020).

